

Mehriban Zeynalova

**İNSAN ALVERİNƏ QARŞI
MÜBARİZƏ ÜZRƏ
MİLLİ TƏLİM MODULU**

BAKİ -2025

Elmi redaktor:

Abasov Əli, fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Mahmudov Mətləb, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Şabanov Zeynəddin, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Mehriban Zeynalova - "Təmiz Dünya" Qadınlara Yardım İctimai Birliyinin sədri, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru. İNSAN ALVERİNƏ QARŞI MÜBARİZƏDƏ "MİLLİ TƏLİM MODULU". Bakı, "OPTİMİST"MMC-2025. 240 səh.

İnsan alverinə qarşı mübarizə sahəsində fəaliyyət göstərən müvafiq dövlət qurumlarının, ictimai təşkilatların və peşəkar mütəxəssislərin birgə fəaliyyətini dəstəkləmək məqsədilə hazırlanmış "Milli Təlim Modulu", sistemli və koordinasiyalı təlim yanaşmasını formalaşdırmaqla insan resurslarının bilik və bacarıqlarının artırılmasına xidmət edir.

Təlim modulunun hazırlanması "İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə QHT Koalisiyanın 2025-ci il iş planı" əsasında aparılmış və bu sahədə institusional potensialın gücləndirilməsi istiqamətində əsas alətlərdən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Modulda insan alverinin formaları, yeni çağırışlar və rəqəmsal istismar növləri, qurbanların psixoloji xüsusiyyətləri, aşkarlanma və müdaxilə üsulları, eləcə də reabilitasiya prosesləri nəzəri və praktiki aspektlərdə əhatə olunmuşdur. Bu təlim modulu həm də dövlət-QHT əməkdaşlığı çərçivəsində hazırlanmış ilk integrativ təlim modelidir.

ISBN 9 7 8 - 9 9 5 2 - 5 6 1 - 7 5 - 3

MINNƏTDARLIQ

”Təmiz Dünya” Qadınlara Yardım İctimai Birliyi adından İnsan alveri ilə mübarizə üzrə Milli Koordinator, Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin İnsan Alverinə qarşı Mübarizə Baş İdarəsinə bu vəsaitin ərsəyə gəlməsində göstərdiyi dəstəyə görə dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	7
I FƏSİL. İNSAN ALVERİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ	10
1.1. İnsan alveri anlayışı	10
1.2. İnsan alveri və insan qaçaqmalçılığı: fərqləndirici cəhətlər	11
1.3. İnsan alverinə səbəb olan struktur və sosial faktorlar	12
1.4. Qlobal və regional statistik göstəricilər	12
1.5. Azərbaycan kontekstində insan alveri	13
1.6. Beynəlxalq səviyyədə insan alveri ilə mübarizəyə dair tarixi addımlar	15
Təlim bölməsi:	33
II FƏSİL. İNSAN ALVERİNİN FORMALARI VƏ YENİ TENDENSİYALAR	49
2.1. İnsan alverinin başlıca formaları.	49
2.2. Yeni tendensiyalar və rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə insan alveri	52
2.3. Yekun və tövsiyələr.....	63
Təlim bölməsi:	64
III FƏSİL. QURBANIN PSIXOLOJİ PORTRETİ VƏ DAVRANIŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	71
• Travma və PTSP.....	72
• Stockholm sindromu.....	75
• Qadın və uşaq qurbanların davranışları.....	77
• Travma sonrası şəxsiyyət dəyişiklikləri.....	78
Təlim bölməsi:	83
IV FƏSİL. AŞKARLAMA VƏ İLKİN MÜDAXİLƏ	100
• Aşkarlama metodları	102
• Check-list indikatorları	104
• Etimadlı müsahibə texnikası.....	106
• Təhlükəsizlik planı və yönləndirmə	109
Təlim bölməsi:	111

V FƏSİL. HÜQUQİ ÇƏRCİVƏ VƏ BEYNƏLXALQ MEXANİZMLƏR.....	126
• Azərbaycan CM-də 144.1 maddəsi	127
• Palermo Protokolu	129
• Avropa Şurası Konvensiyası.....	131
• CEDAW, GRETA	135
• Yerli qanunvericilik	136
Təlim bölməsi:	138
VI FƏSİL. MÜDAFİƏ VƏ REABİLİTASIYA.....	142
• Sığınacaq xidmətləri	144
• Psixoloji dəstək formaları.....	149
• Fərdi sosial planlar	150
• Yenidən istismar riski	152
Təlim bölməsi:	155
VII FƏSİL. KOORDİNASIYA VƏ YÖNLƏNDİRMƏ	164
• Dövlət orqanları və vəzifələri	165
• QHT-lərlə əməkdaşlıq.....	167
• Koalisiya modeli.....	169
• Yönləndirmə sistemləri	171
Təlim bölməsi:	176
VIII FƏSİL. RƏQƏMSAL ÇAĞIRIŞLAR VƏ YENİ İSTİSMAR FORMALARI	183
• Deepfake, dark web, sosial media istismarı	186
• Uşaq istismarında texnologiyanın rolu	187
• Rəqəmsal təhlükəsizlik.....	189
Təlim bölməsi:	191
IX FƏSİL. MAARİFLƏNDİRMƏ VƏ QABAQLAYICI FƏALİYYƏTLƏR.....	200
• Təhsil, media, ictimai kampaniyalar.....	202
• Profilaktik yanaşma və ilkin xəbərdarlıqlar.....	204
• Regional fərqlər.....	205
Təlim bölməsi:	208

X FƏSİL. TÖVSIYƏLƏR VƏ GƏLƏCƏK İSTİQAMƏTLƏR.....	216
• Siyasət tövsiyələri.....	217
• Sistemli koordinasiya	218
• Yeni çağırışlara cavab.....	220
Təlim bölməsi:	224
ƏLAVƏLƏR.....	227
• Check-list forması (təlim iştirakçılarının fəaliyyətlərinin xronoloji qeydiyyatı forması).....	227
• Fərdi sosial plan nümunəsi	228
• Təhlükəsizlik planı	230
• Etimadlı müsahibə təlimatı.....	233
• Qanunvericilik əlavələri	235
Yekun söz.....	237

GİRİŞ

İnsan alveri müasir dünyanın ən ciddi və mürəkkəb sosial təhlükələrindən biri olaraq, milyonlarla insanın azadlıq və toxunulmazlıq hüquqlarını pozur. Bu cinayət növü yalnız fərdlərə qarşı yönəlmiş hüquq pozuntusu deyil, eyni zamanda ictimai təhlükəsizlik, milli sabitlik və insan hüquqları sisteminə qarşı yönəlmiş çoxölçülü bir təhdiddir. Qlobal miqyasda transmilli cinayətkar şəbəkələrin fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi, münaqişə zonalarının artması, rəqəmsal aləmdə istismar formalarının inkişafı və yoxsulluq–təhsil bərabərsizliyi kimi sosial determinantlar insan alverini daha çevik və gizli hala gətirmişdir.

BMT-nin məlumatına əsasən, insan alveri miqyasına görə təşkilatlanmış cinayət növləri arasında üçüncü yerdə dayanır — yalnız qanunsuz narkotik və silah ticarətindən geri qalır. Müxtəlif hesablamalara görə, insan alveri ilə məşğul olanların illik gəliri təxminən 5–9 milyard ABŞ dolları təşkil edir.

“Canlı mal” kimi həm kişilər, həm qadınlar, həm də uşaqlar istifadə oluna bilər. Lakin statistika göstərir ki, insan alveri qurbanlarının əksəriyyəti qadınlar və qızlardır. Avropa Komissiyasının Katibliyinin məlumatına əsasən, Şərqi Avropa və MDB ölkələrindən Qərbi Avropaya seks-sənayedə istismar olunmaq məqsədilə aparılan qadın və qızların sayı 80%-ə yaxındır.

Azərbaycan Respublikası insan alveri ilə mübarizəni prioritet istiqamətlərdən biri kimi qəbul etmiş, bu istiqamətdə hüquqi baza, milli fəaliyyət planları və institusional cavab mexanizmləri formalaşdırmışdır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində (m. 144.1 və s.) insan alverinə dair konkret müddəalar yer alır, eyni zamanda 2004-cü ildən etibarən qəbul olunan İnsan Alverinə qarşı Mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planları ilə bu sahədə strateji yanaşma təmin olunur. Hüquq-mühafizə orqanları ilə yanaşı, sosial xidmət qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları və beynəlxalq tərəfdaşlar bu mübarizədə əsas aktorlardan biri kimi çıxış edir.

Bununla belə, sahə üzrə qarşıya çıxan yeni çağırışlar – o cümlədən:

- əməyin istismarının gizli formalarının artması,
- uşaq və yeniyetmələrin rəqəmsal platformalarda istismarı,
- cinsi istismar məqsədilə sosial mediada cəlbətmə,
- məcburi nikah formalarının artması – insan alverinə qarşı mübarizə tədbirlərində çeviklik, bilik yenilənməsi və peşəkar hazırlıq məsələlərini gündəmə gətirir.

Milli təlim modulunun zəruriliyi və hüquqi əsasları

Bu ehtiyacdən irəli gələrək hazırlanmış “İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Təlim Modulu”, İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə üzrə QHT Koalisiyanın 2025-ci il iş Planının tələbləri əsasında formalaşdırılmışdır. İş Planında yer alan 2.3-cü fəaliyyət istiqamətində qeyd olunur ki, “təlim ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi və vahid modul yanaşmasının hazırlanması bu sahədə ixtisaslaşmış kadrların davamlı inkişafını təmin etməlidir.”

Hazırlanmış modul milli qanunvericilik, beynəlxalq hüquqi sənədlər (Palermo Protokolu, Avropa Şurası Konvensiyası və GRETA tövsiyələri) və müasir insan alveri tendensiyaları nəzərə alınmaqla tərtib edilmişdir. Eyni zamanda modul, gender əsaslı yanaşma və hüquq mərkəzli müdaxilə prinsiplərinə uyğun olaraq hazırlanmışdır. Bu modulda təqdim olunan nəzəri və praktiki yanaşmalar, insan alveri ilə mübarizədə çalışan peşəkarların bilik və bacarıqlarını sistemləşdirməyi, vahid təlim standartlarını formalaşdırmağı və insan resurslarının institusional potensialını artırmağı hədəfləyir.

Modulun strukturu və hədəf qruplar

Təlim modulunun hazırlanmasında müxtəlif peşə qruplarının spesifik ehtiyacları nəzərə alınmışdır. Modulun hədəf qruplarına aşağıdakılar daxildir:

- Hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları
- Sosial işçilər və sosial xidmət mütəxəssisləri
- Psixoloqlar və travma üzrə məsləhətçilər
- Qeyri-hökumət təşkilatları və sığınacaq işçiləri
- Hüquqşünaslar və müstəntiqlər
- Media nümayəndələri və maarifləndirmə aparıcı şəxslər

Təlim modulu aşağıdakı əsas mövzuları əhatə edir:

1. İnsan alverinin anlayışı, hüquqi və sosial əsasları
2. İnsan alverinin formaları və yeni istismar üsulları
3. Qurbanların psixoloji portreti və travma yanaşmaları
4. Aşkarlama və ilkin müdaxilə strategiyaları
5. Hüquqi çərçivə və beynəlxalq öhdəliklər
6. Qurbanların reabilitasiyası və reintegrasiyası
7. İntersektoral əməkdaşlıq və yönləndirmə mexanizmləri
8. Rəqəmsal təhlükələr və yeni çağırışlara adaptasiya

Bu modula inteqrasiya edilmiş təlim alətləri (sorğular, müsahibə formaları, simulyasiya ssenariləri, psixoloji müşahidə kartları və qiymətləndirmə meyarları) praktik fəaliyyətin keyfiyyətini artırmaq

məqsədi daşıyır.

Nəticə və gözlənilən faydalar

“İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə üzrə Milli Təlim Modulu”
Azərbaycanda insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində:

- peşəkar biliklərin vahid sistem üzrə ötürülməsi,
- təlim-tədris standartlarının formalaşdırılması,
- institusional əməkdaşlıq və məlumat paylaşımının təşkili,
- beynəlxalq təcrübənin lokal şəraitə uyğun tətbiqi

baxımından önəmli töhfə vermək məqsədi daşıyır.

Bu modulun tətbiqi nəticəsində insan alveri ilə mübarizədə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin:

- hüquqi bilikləri artırılacaq,
- travma yönümlü yanaşma bacarıqları inkişaf etdiriləcək,
- yönləndirmə və dəstək mexanizmlərindən istifadə səriştəsi gücləndiriləcək,
- eləcə də yenidən istismarın qarşısını almağa yönəlmiş müdaxilə tədbirləri daha məqsədyönlü şəkildə tətbiq ediləcəkdir.

Hazırlanmış modul, həmçinin gələcəkdə bu sahədə təlim keçəcək təlimçilər (trainers of trainers – ToT) üçün baza sənəd rolunu oynayacaq, milli cavab mexanizmlərinin institusional dayanıqlığını gücləndirəcəkdir.

I FƏSİL

İNSAN ALVERİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

1.1. İnsan alveri anlayışı

İnsan alveri insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulması ilə nəticələnən transmilli və mütəşəkkil cinayət formasıdır. Bu cinayət fəaliyyəti istər əməyin istismarı, istərsə də cinsi istismar məqsədi ilə fərdin iradəsinə zidd olaraq nəzarət altına alınması və aldatma, zorakılıq, məcburetmə, hədə və ya asılılıq vəziyyətindən istifadə etməklə həyata keçirilir¹

İnsan alveri çağdaş dövrün ən ağır insan hüquqları pozuntularından biri kimi qəbul edilir və eyni zamanda transsərhəd cinayətkarlığın kompleks formasıdır. Bu anlayış yalnız köləlik və ya məcburi əməyin müasir versiyası kimi deyil, həm də mədəni, iqtisadi, gender və siyasi kontekstlərdə baş verən çoxşaxəli istismar forması kimi qiymətləndirilir². BMT-nin 2000-ci il tarixli Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlıqla Mübarizə Konvensiyasına əlavə Palermo Protokolu insan alverinə dair ən geniş qəbul edilmiş beynəlxalq hüquqi çərçivəni təqdim edir. Protokol insan alverini aşağıdakı üç əsas komponentlə müəyyən edir:

1. Əməl (act): İnsanların cəlb edilməsi, daşınması, köçürülməsi, gizlədilməsi və ya qəbul edilməsi;

2. Vasitə (means): Güc tətbiqi, hədə-qorxu, zorakılıq, aldatma, nüfuz və ya asılılıqdan sui-istifadə;

3. Məqsəd (purpose): İstismar — xüsusilə fahişəliyə məcburetmə, əmək istismarı, qulluq, orqanların çıxarılması və digər növlər³.

Bu yanaşma insan alverini təkcə hərəkət və məqsəd kontekstində deyil, məcburetmə vasitələrinin istifadə olunduğu istismar prosesi kimi də tanıdır. İnsan alverinin əsas hədəfi insanın kommersiya məqsədilə istismarına əsaslanan qeyri-qanuni mənfəətdir.

¹ UNODC, *The Difference Between Human Trafficking and Migrant Smuggling*, 2022.

² Kara, S. (2009). *Sex Trafficking: Inside the Business of Modern Slavery*. Columbia University Press.

³ United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). (2000). *Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, Supplementing the UN Convention against Transnational Organized Crime (Palermo Protocol)*.

Kevin Bales insan alverini “müasir köləlik” adlandıraraq⁴ qeyd edir ki, ənənəvi köləliklə müqayisədə bu fenomen daha gizli, çevik və texnologiya dəstəklidir. Müasir insan alveri formaları yalnız fiziki zorakılıqla deyil, struktur yoxsulluq, gender bərabərsizliyi, miqrasiya axınları və sosial zəifliklər kontekstində inkişaf edir⁵.

Bununla yanaşı, Siddharth Kara qlobal insan alveri iqtisadiyyatını təhlil edərək göstərir ⁶ ki, bu cinayət növü ildə milyardlarla dollar dövriyyəyə malikdir və iqtisadi istismarın “dəyər zənciri” formalaşdırılır.

İnsan alveri anlayışı bir neçə əsas forma ilə təzahür edir:

- Cinsi istismar məqsədilə insan alveri (əsasən qadın və qız uşaqları),
- Əməyin istismarı və ya məcburi əmək (kişilər və qadınlar),
- Məcburi dilənçilik və cinayətə cəlbətmə,
- Orqan alveri,
- Uşaq alveri və məcburi evliliklər.

Hər bir forma spesifik sosial, hüquqi və mədəni şərtlər fonunda inkişaf edir. Bəzi regionlarda, məsələn, Cənubi Asiyada məcburi evliliklər və uşaq istismarı daha geniş yayılmışdır, Avropa və MDB məkanında isə qadınların cinsi istismarı üstünlük təşkil edir⁷

1.2. İnsan alveri və insan qaçaqmalçılığı: fərqləndirici cəhətlər

Ən çox qarışdırılan anlayışlardan biri də insan alveri ilə insan qaçaqmalçılığı arasındakı fərkdir. Hər iki anlayışda insanın ölkə daxilində və ya sərhədlərarası hərəkət etməsi müşahidə olunsa da, məqsəd və nəticələr tamamilə fərqlidir.

İnsan qaçaqmalçılığı könüllü razılıqla baş tutur və əsas məqsəd qanunsuz sərhəd keçidinə köməkdir. Qaçaqmalçılıq əksər hallarda sərhədi keçdikdən sonra sona çatır. Əksinə, insan alveri zamanı fərd çox zaman aldadılır, məcbur edilir və bu proses istismar məqsədilə nəzarətin uzunmüddətli saxlanması ilə müşayiət olunur ⁸

⁴ Bales, K. (2007). *Ending Slavery: How We Free Today's Slaves*. University of California Press.

⁵ Shelley, L. (2010). *Human Trafficking: A Global Perspective*. Cambridge University Press.

⁶ Kara, S. (2009). *Sex Trafficking: Inside the Business of Modern Slavery*. Columbia University Press

⁷ Surtees, R. (2008). *Trafficking in Human Beings in South Eastern Europe: Vulnerabilities, Victims and Assistance*. International Centre for Migration Policy Development (ICMPD).

⁸ https://www.ilo.org/global/publications/books/WCMS_575479/lang--en/index.htm

Əsas fərq	İnsan alveri	İnsan qaçaqmalçılığı
Məqsəd	İstismar (əmək, cinsi, orqan və s.)	Sərhəd keçidi məqsədilə xidmət göstərmək
İştirakçının razılığı	Olmaya da bilər; çox zaman aldatma və zorakılıqla müşayiət olunur	Könüllü razılıq əsaslı
Davamlılıq	Uzunmüddətli nəzarət, istismar, asılılıq vəziyyəti	Sərhədi keçdikdən sonra əlaqə sona çatır
Hüquqi status	Qurban kimi tanınır	Cinayətdə iştirak edən (qeyri-qanuni miqrant) kimi qiymətləndirilir

1.3. İnsan alverinə səbəb olan struktur və sosial faktorlar

İnsan alveri təkcə cinayətkar niyyətin məhsulu deyil, həm də sosial və struktur səbəblərin yaratdığı zəmin üzərində inkişaf edən bir fenomendir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı və Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı bu fenomenin yaranmasında əsasən aşağıdakı səbəbləri qeyd edir:

- Yoxsulluq və iqtisadi bərabərsizliklər: Xüsusilə kənd yerlərində yaşayan qadınlar və gənclər istismara daha açıq olur.
- Təhsil imkanlarının məhdudluğu və informasiya çatışmazlığı
- Silahlı münaqişələr və məcburi köçkünlük: Humanitar böhranlar zamanı risklər artır.
- Qanunvericiliyin qeyri-kafi tətbiqi və korrupsiya
- Gender əsaslı ayrı-seçkilik və mədəni stereotiplər
- Rəqəmsallaşma və texnoloji istismar alətləri: Sosial şəbəkələr vasitəsilə istismara cəlb etmə halları artmaqdadır.

1.4. Qlobal və regional statistik göstəricilər

Ən son məlumatlara əsasən:

- Dünya üzrə təxminən 50 milyon insan istismar məqsədilə zorla işlədilir və ya saxlanılır⁹.
- Bu şəxslərin 54%-i qadın və qız uşaqları, 20%-i isə 18 yaşdan aşağı uşaqlardır¹⁰.

⁹ International Labour Organization (ILO) & International Organization for Migration (IOM). (2022). *Forced Labour, Modern Slavery and Human Trafficking: Global Estimates and Trends*. Geneva: ILO and IOM.

¹⁰ <https://www.unodc.org/unodc/en/human-trafficking/what-is-human-trafficking.html>

▪ Cinsi istismar halları ümumi insan alveri cinayətlərinin təqribən 40%-ni, əmək istismarı isə 38%-ni təşkil edir.

▪ 2025 ci ildə İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Koordinatorun Milli Məclisdə hesabatında qeyd edilir ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının insan alverinə qarşı mübarizə üzrə 2024-cü ildə açıqladığı 156 ölkəni əhatə edən son Qlobal Hesabatdan görünür ki, 2022-ci ildə aşkarlanan qurbanların sayı 2019-cu ilə nisbətən 25 faiz, pandemiyanın ən çox təsir etdiyi 2020-ci illə müqayisədə 43 faiz, uşaq qurbanların sayı isə 31 faiz artmışdır. Aşkarlanmış qız qurbanların 60 faizi cinsi istismara, oğlan qurbanların 45 faizi əmək istismarına, daha 47 faizi cinayətkar fəaliyyətə, məcburi dilənçiliyə məruz qalmış və başqa məqsədlərə cəlb edilmişdir.

2019-2022-ci illərdə məcburi əmək qurbanlarının sayı qlobal səviyyədə 47 faiz artdığı halda, dünya üzrə məhkəmə hökmlərinin yalnız 17 faizi məcburi əmək, 72 faizi isə cinsi istismar faktları üzrə olmuşdur.

▪ Azərbaycan üzrə 2024 cü ildə, insan alveri və məcburi əmək qurbanlarının müəyyənləşdirilməsi, istismar hallarına yol verən şəxslər haqqında müvafiq məsuliyyət tədbirlərinin görülməsi məqsədilə xüsusi polis qurumu tərəfindən həyata keçirilmiş əməliyyat-axtarış tədbirləri ilə 161 insan alveri və 1 məcburi əmək faktı, həmçinin insan alveri məqsədilə sənədlərlə qanunsuz hərəkətlərlə əlaqədar 44 cinayət aşkarlanmışdır.¹¹

Bu rəqəmlər göstərir ki, insan alveri dinamik və mürəkkəb sosial prosesdir və onu effektiv idarə etmək üçün yalnız hüquqi deyil, çoxsektorlu, genderəhəssas və bilik yönümlü yanaşmalar vacibdir¹².

1.5. Azərbaycan kontekstində insan alveri

İnsan alveri problemi Azərbaycan Respublikasında da aktual sosial təhlükə kimi qiymətləndirilir və dövlət tərəfindən xüsusi strategiyalar və hüquqi mexanizmlərlə qarşısının alınmasına çalışılır. Ölkə mənbə, tranzit və təyinat ölkəsi kimi təsvir olunur – xüsusilə qadınların və uşaqların cinsi və əmək istismarı üçün ölkədən kənara aparılması və ya ölkə daxilində istismara məruz qalması hallarına rast gəlinir.

Azərbaycan insan alverinə qarşı mübarizədə ilk olaraq 2004-cü ildə “Azərbaycan Respublikasında İnsan alverinə qarşı Mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planı”nı qəbul etmiş, daha sonra bu plan 2009 və 2014-cü

¹¹ <https://insanalveri.gov.az/?/az/menu/17/>

¹² Zimmerman, C., & Kiss, L. (2017). Human trafficking and exploitation: A global health concern. *PLoS Medicine*, 14(11), e1002437. <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1002437>

illərdə yenilənmişdir . Hazırda ölkədə “2020–2024-cü illər üzrə Milli Fəaliyyət Planı” yekunlaşmışdır. Planın icrası Daxili İşlər Nazirliyinin İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə Baş İdarəsi tərəfindən əlaqələndirilir.

Hüquqi baza

Azərbaycan Respublikası BMT-nin Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlığa qarşı Konvensiyası və Palermo Protokolunu ratifikasiya etmiş və 2005-ci ildən Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 144-cü maddəsi ilə insan alveri cinayət əməli kimi tanınmışdır. Cinayət Məcəlləsinin 144-1 (insan alveri) və 144-2 (əmək istismarı) maddələri vasitəsilə insan alveri halları üzrə cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur.

Əsas qurban qrupları

İnsan alveri qurbanları əsasən:

- Maddi ehtiyac içində olan qadınlar və uşaqlar;
- Sosial dəstəyi zəif olan və ya təhsil imkanları məhdud şəxslər;
- Genderəsaslı zorakılıq qurbanları;
- Miqrasiya etmək istəyən və ya xarici ölkələrdə iş axtaran şəxslərdir.

Bununla yanaşı, daxili insan alveri (ölkə daxilində məcburi fahişəlik) son illər daha çox diqqətə alınır ¹³.

Statistik məlumatlar

DİN-in İnsan alverinə qarşı mübarizə baş İdarəsinin 2024-cü il üzrə hesabatına əsasən:

- 2024-cü ildə 91 insan alveri qurbanı müəyyən edilib;
- Onlardan 90 nəfər qadın, 1 nəfər kişi, 1 nəfər qız uşağı olmuşdur;

Məlumata görə, qurbanların böyük əksəriyyəti Türkiyə, BƏƏ və Rusiya Federasiyası istiqamətində qeydə alınan faktlarla bağlı olmuşdur.

İnsan alveri ilə mübarizədə dövlət orqanları

- Daxili İşlər Nazirliyi – İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə Baş İdarəsi (2004-cü ildən fəaliyyət göstərir)
- Baş Prokurorluq
- Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti
- Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Sosial Xidmət Agentliyi (reabilitasiya və məşğulluq)
- Dövlət Miqrasiya Xidməti
- Səhiyyə Nazirliyi

¹³ <https://insanalveri.gov.az/?/az/menu/17/>

- TƏBİB
- Dövlət Turizm Agentliyi
- Rəqəmsal inkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi
- Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi
- Qeyri-Hökumət Təşkilatları (QHT-lər) və s.

Qurbanlara dəstək və reabilitasiya

Azərbaycan qanunvericiliyində insan alveri qurbanlarına aşağıdakı sosial xidmətlər təmin edilir (AR İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə haqqında Qanun, 2005):

- Təhlükəsiz sığınacaq ;
- Psixoloji, hüquqi və tibbi yardım;
- Sosial reabilitasiya və reintegrasiya;
- İşlə təminat və peşə hazırlığı.

Azərbaycan BMT-nin və Avropa Şurasının bu sahədəki mexanizmləri ilə sıx əməkdaşlıq edir və insan alveri üzrə GRETA (Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings) tərəfindən dövrü qiymətləndirmələrə cəlb olunur.

1.6. Beynəlxalq səviyyədə insan alveri ilə mübarizəyə dair tarixi addımlar

İnsan alveri — dərin tarixi kökləri olan bir fenomendir. İnsanlıq tarixi boyunca bu məsələyə müxtəlif münasibətlər olmuşdur. İnsan alveri bəzi dövrlərdə “normal” biznes və qanuni varlanma yolu kimi qəbul edilirdi. Lakin zamanla müxtəlif amillərin təsiri ilə insanlığın qabaqcıl hissəsi bu fenomendən uzaqlaşdı və onu insan ləyaqətini alçaldan, insan alverinə qarşı qadağa tətbiq edilməsinə əsas yaradan hadisə hesab etdi.

Bu, insan alverinə qarşı çoxəsrlik mübarizə tarixindən də aydın görünür. Bu prosesin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi XVIII əsrin sonunda başlamışdır. İnsan alveri probleminin planetar miqyasda həll olunması məqsədilə beynəlxalq birlik o vaxtdan etibarən insan alverinə qarşı mübarizənin qarşısını almağa və qurbanlara təminat verilən yardım göstərməyə yönəlmiş müvafiq sənədlər hazırlamışdır.

Aşağıda insan alverinin qarşısının alınması məqsədilə beynəlxalq birliyin gördüyü tədbirlər cədvəl şəklində təqdim olunur.

Cədvəldə göstərilən sənəd və tədbirlərin adlarından da göründüyü kimi, ilkin və müasir sənədlər xaraktercə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, ilkin beynəlxalq insan alverinə qarşı sazişlər insan alverini əsasən qadınların alveri ilə, xüsusən də onların seks-biznesdə istismarı ilə eyniləşdirirdi və buna görə qadın hüquqlarının qorunmasına fokuslanırdı.

Lakin zaman keçdikcə beynəlxalq sənədlərdə gender yanaşmasının tətbiqi gücləndi və artıq insan hüquqlarının qorunması məsələsi ön plana çıxdı.

İl	Hadisə / Sənəd	Əhəmiyyəti
1899 London	"Qadınların fahişəlik məqsədilə istismarına qarşı mübarizə üzrə beynəlxalq konfrans"	Birinci beynəlxalq konfrans bütün dövlətlərə müraciət edərək, çoxtərəfli sazişlərin bağlanması və müvafiq milli komitələrin yaradılmasına çağırış etdi.
18 may 1904 Paris	Paris Sazişi – "Qadın alverinin qarşısının alınması haqqında" konvensiya	İnsan alveri ilə bağlı ilk beynəlxalq sənəd; əsas diqqət qadınların müdafiəsinə yönəlib
4 may 1910	"Ağ qadınların alverinə qarşı mübarizə üzrə Beynəlxalq Konvensiya"	1904 və 1910-cu illərdə insan alverinə qarşı qəbul olunmuş ilkin konvensiyalar daha sonra 1921 və 1933-cü illərdə qəbul edilmiş yeni sənədlərlə dəyişdirilmiş və əhəmiyyətli əlavələrlə genişləndirilmişdir.
1921	Cenevrə Konvensiyası – "Ağ qadınların alveri ilə mübarizə haqqında"	Qadınların cinsi istismara qarşı beynəlxalq mexanizmlər formalaşdırıldı
30 sentyabr 1921-ci il 11 oktyabr 1933-cü il	"Qadınlar və uşaqların alverinə qarşı mübarizə üzrə Beynəlxalq Konvensiya" "Yetkin yaşlı qadınların alverinə qarşı mübarizə üzrə Beynəlxalq Konvensiya"	Tövsiyyə sənədləri hazırlanmışdır, qadınların hüquqlarının qorunmasına və insan alverinin qarşısının alınmasına yönəlmişdir. Onlarda BMT-nin 15 avqust 1947-ci il tarixli İnsan Hüquqları Protokolu və BMT-nin üzv dövlətlərinə ünvanlanmış tövsiyələri əks olunmuşdur."
25 sentyabr 1926	"Quldarlıq və qul əməyinin qadağan olunması haqqında Konvensiya"	Quldarlığın tərfi və şəxsin həmin vəziyyətdə olmasını müəyyən edən meyarlar
1948	BMT – İnsan Hüquqları Ümumi Bəyannaməsi	İnsan ləyaqətinin və azadlığının toxunulmazlığı bəyannamə şəklində təsdiqləndi
1949	İnsan alveri və Fahişəliyin üçüncü şəxslər tərəfindən istismarına dair Konvensiya	"Konvensiya fahişəlik formasında istismara qarşı mübarizəni təkcə qanuni deyil, həm də prinsipal olaraq (st. 1, 2) qadağan edir."
1956	"Qulların ləğv olunması haqqında" əlavə konvensiya	Qul əmək formasında olan istismarın qadağan edilməsi

	(UN)	
1979	CEDAW – Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğvi haqqında Konvensiya	Qadın hüquqları və gender əsaslı zorakılıq kontekstində insan alverinə qarşı önəmli sənəd
1990	BMT-nin Miqrant Fəhlələrin Hüquqları Konvensiyası	Miqrantların insan alverinə məruz qalma risklərinin qarşısını almağa yönəlib
1993	"BMT-nin 'Qadınların qarşı zorakılığın qarşısının alınması haqqında' Deklarasiyası"	"Qadınlara qarşı zorakılığın qarşısının alınması, onların hüquqlarının inkişaf etdirilməsi və qadınların fundamental hüquq və azadlıqlarının təminatı məqsədilə qəbul edilmişdir."
1995	Pekin Fəaliyyət Platforması dördüncü Ümumdünya konfransı	Qadın ticarəti qadınların istismarının ən pis forması kimi qəbul edilir və qadınların hüquqlarının pozulmasının nümunəsi hesab olunur.
1997 haaqa	"Avropa İqtisadi Komissiyasının İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə Konvensiyası"	Avropa dövlətlərinin insan alverinin qarşısının alınması, nəticələrinin aradan qaldırılması və zərərçəkmişlərin yardım və müdafiəsi üzrə öhdəliklərini təsdiqləyir."
2000	Palermo Protokolu – “İnsan, xüsusilə qadın və uşaqların alverinə qarşı mübarizə haqqında”	İnsan alveri anlayışının ilk universal tərif, preventiv və cəza mexanizmlərinin qurulması
2005	Avropa Şurasının “İnsan Alverinə qarşı Mübarizə Konvensiyası”	Qurbanların hüquqlarının müdafiəsini və dövlətlərin öhdəliklərini dəqiq müəyyən edən sənəd
2010	BMT-nin “İnsan Alverinə Qarşı Qlobal Fəaliyyət Planı	Dövlətlər arasında koordinasiya və global səviyyədə fəaliyyət planının gücləndirilməsi
2020	BMT-nin İnsan Alverinə qarşı Virtual Forumları və COVID-19 zamanı risklərə dair tövsiyələr	Pandemiya dövründə onlayn istismar və rəqəmsal insan alveri risklərinə qarşı mübarizə çağırışları

İNSAN ALVERİ İLƏ MÜBARİZƏDƏ TƏTBİQ EDİLƏN MÜASİR MODELLƏR

İnsan alveri ilə mübarizə sahəsində effektiv və nüfuzlu modellər dünyada müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunur və bu modellər hüquq-mühafizə, sosial xidmət, beynəlxalq əməkdaşlıq və qurban mərkəzli yanaşma ilə seçilir.

İnsan alveri qurbanı olan xüsusilə qadınlar və miqrantlar üçün dünyada tətbiq olunan effektiv müdaxilə və reabilitasiya modelləri, fərqli ölkələrdə 3P, 4P və 5P prinsiplərinə, eyni zamanda travmaya həssas yanaşma (trauma-informed approach) və qurban mərkəzli modelə əsaslanır.

“3P”, “4P” və “5P” yanaşmaları insan alverinə qarşı mübarizədə beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş əsas konseptual çərçivələrdir. Bu yanaşmalar ilk dəfə BMT-nin Palermo Protokolu çərçivəsində ortaya çıxıb və zamanla inkişaf etdirilərək ölkələrin milli siyasətlərində və beynəlxalq proqramlarda tətbiq olunmağa başlanıb. Aşağıda ən yaxşı və beynəlxalq səviyyədə tövsiyə edilən modellər təqdim olunur:

3P Yanaşması (Prevention, Protection, Prosecution)

(Profilaktika – Qoruma – Cəzalandırma)

Bu model insan alverinə qarşı mübarizənin əsas üç dayağını təmsil edir. Palermo Protokolu (2000) bu konsepsiyanı əsas götürür.

Prevention – Profilaktika

- Maarifləndirmə kampaniyaları
- Risk qruplarına informasiya və bacarıqların verilməsi
- Təhsil, məşğulluq imkanlarının artırılması
- İnsan alverinə yol açan sosial və iqtisadi səbəblərin aradan qaldırılması

Protection – Qurbanların müdafiəsi

- Qurbanların aşkarlanması və identifikasiyası
- Sığınacaq, psixoloji və hüquqi yardım
- Təhlükəsiz repatriasiya (əgər lazımdırsa)
- Qurbanların insan hüquqlarının qorunması və reabilitasiyası

Prosecution – Cinayətkarların cəzalandırılması

- İnsan alveri ilə bağlı qanunların icrası
- Cinayətkarların məsuliyyətə cəlb olunması
- İstintaqın gücləndirilməsi və sübutların toplanması

- Qurbanın təkrar travmatizasiyaya məruz qalmadan ifadə verməsi

Qeyd: 3P modeli hələ də BMT və bir çox ölkə üçün əsas çərçivədir.

4P Yanaşması: + Partnership (Əməkdaşlıq)

(Profilaktika – qoruma – cəzalandırma – əməkdaşlıq)
Bu model 3P yanaşmasının genişləndirilməsi nəticəsində ABŞ Dövlət Departamenti və BMT tərəfindən irəli sürülüb. Xüsusilə çoxsektorlu əməkdaşlığın önəmi vurğulanır.

Partnership – Tərəfdaşlıq və koordinasiya

- Dövlət və QHT-lər, beynəlxalq təşkilatlar arasında əməkdaşlıq
- Hüquq-mühafizə, sosial xidmət, səhiyyə və təhsil sektorlarının koordinasiyası
- Regional və beynəlxalq əməkdaşlıq (Interpol, Europol, IOM, OSCE və s.)
- Özəl sektor və texnoloji platformalarla əməkdaşlıq (məsələn, onlayn alver və istismar hallarının qarşısını almaq üçün)

Tətbiq: ABŞ, Kanada, BMT-nin UNODC proqramları, Avropa İttifaqı

5P Yanaşması: + Policy (Siyasət və İdarəçilik)

(Profilaktika – qoruma – cəzalandırma – əməkdaşlıq – siyasət)
Bu yanaşma yüksək səviyyəli dövlət siyasətinin və hüquqi çərçivənin sistemli və davamlı olmasının vacibliyini vurğulayır.

Policy – Siyasət və institusional dəstək

- Davamlı milli fəaliyyət planları və strategiyalar
- Maliyyələşmə və resurs təminatı (sığınacaqlar, hüquqi yardım, psixoloji dəstək üçün)
- Qanunvericiliyin mütəmadi yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi
- İnsan alverinə dair məlumat bazaları, monitoring sistemləri və hesabatlılıq

Tətbiq: OECD, OSCE və BMT-nin tövsiyələrinə uyğun müasir modellərdə istifadə olunur.

Azərbaycanın “İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planı (2025–2028)” də bu yanaşmanı əhatə edir. Beləliklə:

- **3P** – əsas müdaxilə və mübarizə çərçivəsidir.
- **4P** – bu çərçivəni tərəfdaşlıqla genişləndirir.
- **5P** – davamlı dövlət siyasətləri və institusional əsaslarla sistemi gücləndirir.

IOM Reintegrasiya modeli

IOM Reintegrasiya modeli – xüsusilə insan alveri qurbanlarının və məcburi miqrantların (qayıdan şəxslərin) reabilitasiya və yenidən cəmiyyətə integrasiyası üçün hazırlanmış beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş strukturlaşdırılmış bir modeldir. Rəsmi şəkildə 2017-ci ildən başlayaraq tətbiq olunmağa başlayıb. **2020-dən etibarən** – model qlobal miqyasda (Afrika, Asiya, Latın Amerikasası, Cənubi Qafqaz və Şərqi Avropa da daxil olmaqla) geniş tətbiq olunmağa başladı.

Tətbiq sahəsi: Qlobal (əsasən miqrant qadınlar və insan alverindən xilas olan şəxslər)

Tərtibatçı: Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı (IOM)

Modelin əsas komponentləri:

- Qurbanın ehtiyaclarının ilkin qiymətləndirilməsi (case management)
- Təcili müdafiə tədbirləri – sığınacaq, tibbi yardım, hüquqi dəstək
- Fərdi Reintegrasiya Planı – peşə təlimi, məşğulluq, psixoloji dəstək
- Ailə və icma dəstəyi – re-adaptasiya və stiqmatizasiyanın azaldılması

Reintegrasiya modelinin əsas prioriteti qurbanların təhlükəsiz, dayanıqlı, inklüziv şəkildə yaşadıkları və ya geri döndükləri cəmiyyətə yenidən integrasiya olunmasına dəstək göstərməyi hədəfləyir.

Üstünlüyü: Mərkəzsiz, hər ölkədə yerli tərəfdaşlarla icra olunur. Lakin, müxtəlif ölkələrdə yerli ehtiyaclara uyğunlaşdırılır.

The NEXUS institute model

NEXUS modelinə görə reintegrasiya sadəcə xidmətlə təmin etmək deyil, qurbanın sosial, emosional, hüquqi və iqtisadi cəhətdən real şəkildə yenidən cəmiyyətə qovuşmasıdır.

2003–2004-cü illər: NEXUS Institute modeli ilk dəfə Cənub-Şərqi Avropa və Balkan ölkələrində pilot olaraq hazırlanmağa başladı.

2005-ci ildən etibarən: NEXUS modelinə dair sistemli tədqiqatlar və reintegrasiya təcrübələri beynəlxalq platformada yayılmağa başladı.

2010-cu ildən sonra: Model daha çox insan alveri qurbanlarının reintegrasiyası üzrə beynəlxalq strategiyalara daxil edildi və UNODC, IOM, OSCE kimi qurumların yanaşmalarına təsir etdi.

Modelin mərkəzində 4 əsas prinsip durur:

1. Qurban mərkəzli yanaşma (victim-centered)
2. Uzunmüddətli dəstək (long-term support)
3. Yerli icma ilə əlaqə (community-based integration)

4. Qarşılıqlı etimada əsaslanan münasibətlər (trust-based relationships)

Modelin fəlsəfəsi:

- Qurban yalnız hüquqi status deyil, fərd və subyekt kimi tanınmalıdır.

- Qurtuluşdan sonrakı mərhələdə həyat bacarıqları, sosial bərpa və psixoloji gücləndirmə əsas götürülür.

- Qadınların müstəqil qərar vermə hüququ bərpa olunmalı, "xilasçı" yanaşmadan qaçılmalıdır.

Əsasən: Qurbanın səsi və təcrübəsi əsaslı uzunmüddətli dəstək və qurban-mərkəzli və travma-həssas yanaşma kombinasiyası

National Referral Mechanism (NRM) – Böyüklər üçün modifikasiya

National Referral Mechanism (NRM) — yeni Milli Yönləndirmə Mexanizmi, insan alveri qurbanlarının müəyyən edilməsi, müdafiəsi və reintegrasiyası üçün dövlət və qeyri-dövlət qurumları arasında əlaqələndirilmiş, strukturlaşdırılmış mexanizmdir. NRM konsepti ilk dəfə 2002-ci ildə Birləşmiş Krallıqda (UK) pilot şəkildə böyüklər üçün tətbiq olunmağa başladı.

Təşəbbüsün əsas məqsədi: hüquqi statuslu böyüklərin insan alveri qurbanı kimi tanınması və onlara əmək istismarı, seksual istismar və məcburi evlilik hallarında kompleks müdafiə göstərmək idi.

Əsas elementlər:

- Qurbanların aşkar olunması üçün etibarlı mexanizm – polis, QHT, xəstəxana, səfirliklər

- Rəsmi olaraq “potensial qurban” statusunun tanınması

- Bu status əsasında 60–90 günlük düşünmə və bərpa müddəti (reflection period)

- Hüquqi status, sığınacaq və psixoloji dəstək bu müddət ərzində təmin edilir

Xüsusilə insan alveri ilə miqrasiya arasında əlaqənin çox olduğu ölkələrdə effektivdir.

Comprehensive Case Management Model (CCMM)

Comprehensive Case Management Model (CCMM) — yeni Əhatəli vaka idarəetmə Modeli, xüsusilə insan alveri qurbanları, zorakılığa məruz qalanlar və miqrasiya ilə bağlı həssas əhali qruplarına çoxsektorlu və koordinasiyalı xidmət göstərmək üçün hazırlanmış

modeldir. Tətbiqi, ABŞ, 1990-cı illərin sonunda başlayıb. CCMM ilk dəfə 1997–2000-ci illərdə ABŞ-da qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən məişət zorakılığı və insan alveri qurbanları ilə iş sahəsində işlənilib hazırlanmışdır. Model ABŞ-ın Office for Victims of Crime¹⁴ (OVC) və Administration for Children and Families (ACF) qurumları tərəfindən dəstəklənmişdir. 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən, IOM, UNHCR və IRC (International Rescue Committee) bu modeli miqrantlar və insan alveri qurbanları ilə bağlı proqramlara uyğunlaşdırmağa başlamışdır.

Əsas məqamlar:

- Hər qurban üçün fərdi sosial iş planı hazırlanır
- Prosesdə iştirak edənlər: sosial işçi, hüquqşünas, travma-terapevt, məşğulluq üzrə məsləhətçi

- Qurbanın autonomiyası və qərarvermə bacarığı ön plana çıxarılır

- Yönləndirmə + müşayiət + nəticələrin monitorinqi

Sosial işçilər üçün təlim və protokol əsaslıdır.

La Strada International yanaşması (Avropa modeli)

La Strada International (LSI) — insan alveri ilə mübarizəyə dair Avropa mərkəzli ən önəmli və uzunömürlü şəbəkələrdən biridir. Onun yanaşması təkcə qurbanla işə deyil, həm də sistemli dəyişikliklərə, insan hüquqları əsaslı müdafiə mexanizmlərinə və preventiv işə yönəlib. La Strada modeli xüsusilə gender həssaslığı, hüquq əsaslı yanaşma və vətəndaş cəmiyyətinin gücləndirilməsi ilə fərqlənir. **La Strada modeli 1995-ci ildə ilk dəfə Niderland, Çexiya və Polşa daxil olmaqla Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələrində tətbiq olunmağa başlayıb.**

Əsas ölkələr: Niderland, Ukrayna, Bolqarıstan, Moldova

Tətbiq olunan fəaliyyətlər:

- Qadın qurbanlara hüquqi və sosial müdafiə, repatriasiya zamanı müşayiət

- Sığınacaqlar və yarı-müstəqil yaşayış evləri

- Psixososial reabilitasiya və hüquqi təmsilçilik

- Onlayn məlumat mərkəzləri və anonim yardım xətləri

Azərbaycanda da La Strada-nın metodologiyası təlim və koalisiya formatında tətbiq olunmuşdur.

¹⁴ U.S. Office for Victims of Crime (OVC) – *Case Management Standards for Victim Service Providers* (2003, 2011)

Victim-Centered and Trauma-Informed Approach (ABŞ və Kanada modeli)

Victim-Centered and Trauma-Informed Approach (VCTIA) — yeni Qurban Mərkəzli və Travma Məlumatlı Yanaşma, xüsusilə insan alveri, məişət zorakılığı və cinsi istismar qurbanları ilə işdə ABŞ və Kanadada tətbiq olunan etik, psixoloji və hüquq əsaslı yanaşmadır. Bu model qurbanın emosional təhlükəsizliyi, seçim azadlığı, və nəzarət hissini bərpasını əsas götürür. 1990-cı illərin sonları – 2000-ci illərin əvvəllərində ABŞ-da xüsusilə cinsi istismar və uşaq zorakılığı qurbanları ilə iş sahəsində bu yanaşma formalaşmağa başladı.

2003-cü ildən etibarən ABŞ-da Office for Victims of Crime (OVC) bu modeli standart yanaşma kimi tanıtdı və təlim proqramlarına daxil etdi.

2005-ci ildən etibarən Kanada federal hökuməti tərəfindən dəstək alan "Trauma- and Violence-Informed Care" yanaşması çərçivəsində VCTIA prinsipləri xüsusilə yerli (indigenous) qadınlarla və insan alveri qurbanları ilə işdə tətbiq olunmağa başladı. Kanadada bu yanaşma sosial xidmət sisteminə institusional şəkildə inteqrasiya olunmuşdur.

Əsas prinsiplər:

- Qurban mərkəzli olmalıdır, hüquqi və sosial sistemlər ona uyğunlaşmalıdır
- Travmanın tanınması və təsirinin nəzərə alınması
- Qurbanın seçim hüququ, məlumatlandırılmış razılığı və təhlükəsizlik hissi qorunur
- Təkrar travmatizasiya risklərinin minimuma endirilməsi

Ən çox BMT və ABŞ dövlət strukturlarında təlim modeli kimi yayılıb.

OSCE Model Guidelines (ATƏT-in İnsan alveri qurbanlarına dəstək tövsiyələri)

OSCE Model Guidelines — yeni ATƏT-in (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı) İnsan Alveri Qurbanlarına Dəstək üzrə Model Tövsiyələri, üzv ölkələr üçün hazırlanmış qurban mərkəzli, hüquqa əsaslanan və standartlara söykənən bir çərçivədir. Bu sənəd və yanaşma insan alveri ilə mübarizədə milli mexanizmlərin qurulması və təkmilləşdirilməsi üçün yol xəritəsi rolunu oynayır. 2003-cü ildə ATƏT-in *İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə üzrə Xüsusi Nümayəndəliyi* yaradıldı. İlk "National Referral Mechanisms: Joining Efforts to Protect the Rights of Trafficked Persons" (NRM Handbook) – 2004-cü ildə nəşr edildi. Daha sonra bu sənəd təkmilləşdirilərək və genişləndirilərək Model Guidelines formatına gətirildi: 2013–2018: ATƏT üzv dövlətləri ilə

məsləhətləşmələrinin nəticəsi olaraq, 2021-ci ildə: “Model Guidelines on the Efficient Identification, Protection and Assistance to Victims of Trafficking in Human Beings” sənədi rəsmən təqdim olundu.

Sənəd əsaslı yanaşmadır, lakin model yaratmaq üçün istifadə olunur.

Əsasən bu komponentləri tövsiyə edir:

- Qurbanın statusunun tanınması və hüquqların bərpası
- Hüquqi yardım və şəhadət verən şəxslərin qorunması
- Psixoloji və sosial bərpa – bütün mərhələlərdə

The “Freedom Network” Modeli (ABŞ)

The Freedom Network USA modeli — insan alveri qurbanlarının hüquqlarının qorunması və onların hüquq əsaslı müdafiəyə çıxışının təmin edilməsi məqsədi daşıyan ABŞ mərkəzli və qurban mərkəzli yanaşma modelidir. Bu model, hüquqi yardım, sosial xidmətlər və siyasət islahatları vasitəsilə dayanıqlı və travmasız reabilitasiya hədəfləyir. ABŞ-da 2000-ci ildə qəbul edilən “Trafficking Victims Protection Act” (TVPA) qanunundan sonra qurbanlara xidmət göstərən ilk ixtisaslaşmış şəbəkələrdən biri olmuşdur. Başlanğıcda bu şəbəkə hüquqi yardım, psixososial xidmət və sığınacaq təmin edən 10-a yaxın təşkilatı birləşdirirdi. Hal-hazırda 50-dən çox təşkilat bu şəbəkəyə daxildir və model ABŞ üzrə ən geniş koordinasiya qurban dəstəyi modeli hesab olunur.

Qadın qurbanlar üçün koordinasiya olunmuş dəstək şəbəkəsi – hüquqi, psixoloji, sosial işçi, miqrasiya üzrə müşavir.

Əsas xüsusiyyətlər:

- Peşə təlimi və təhsil proqramları
- Sığınacaq + daimi mənzil dəstəyi
- Ailə və uşaqlar üçün paralel yardım

Modellə yanaşı, təlim və təbliğat materialları da hazırlanır¹⁵.

Child Advocacy Centers (CAC) – Uşaq müdafiə mərkəzləri (ABŞ Modeli)

Child Advocacy Centers (CAC) – yəni Uşaq Müdafiə Mərkəzləri, ABŞ-da uşaqlara qarşı cinsi istismar, fiziki zorakılıq və laqeyd münasibət hallarında travmasız, koordinasiya və uşaq dostu müdaxilə üçün yaradılmış bir mərkəzləşdirilmiş modeldir. Bu yanaşma uşağın bir dəfə və təhlükəsiz şəraitdə dinlənməsi, müdafiə olunması və yönləndirilməsi məqsədini daşıyır.

¹⁵ Freedom Network & DOJ (2020). *Trauma-Informed Legal Advocacy for Trafficking Survivors*

1985-ci ildə ABŞ-ın Alabama ştatında ilk Child Advocacy Center quruldu. Təşəbbüs, uşaq cinsi istismarı hallarına dair təkrar travmatizasiya və koordinasiya müdaxiləyə cavab olaraq irəli sürüldü. Modelin əsas yaradıcısı: Bud Cramer, daha sonra ABŞ Konqresində Uşaq Müdafiəsi üzrə qanunvericilik təşəbbüslərinə rəhbərlik etdi. 1990-cı illərdən etibarən model federal səviyyədə tanındı və dəstəkləndi. 1998-ci ildən ABŞ-da National Children's Alliance (NCA) bu mərkəzlərin akkreditasiyasını və standartlarını tənzimləyən əsas quruma çevrildi.

Modelin mahiyyəti:

- Dindirilmə, tibbi yardım, psixoloji dəstək, hüquqi müşayiət – hamısı bir mərkəzdə, travmasız mühitdə həyata keçirilir.
- Əsas məqsəd: təkrar travmatizasiya riskini azaltmaq və uşağın təhlükəsizliyini önə çəkmək.
- İşə xüsusi təlim keçmiş mütəxəssislər (forensik intervיוer) cəlb olunur.
- Əməkdaş tərəflər: polis, sosial xidmət, psixoloq, hüquqşünas, prokuror, tibbi ekspertlər

Zebra Rooms / Zebra Centers (Avstriya və bəzi AB ölkələrində)

Zebra Rooms / Zebra Centers — Avstriya və bəzi Avropa Birliyi ölkələrində tətbiq olunan, insan alveri qurbanları üçün təhlükəsiz, qurban mərkəzli və çoxsahəli dəstək göstərən müasir reabilitasiya və müdafiə mərkəzləridir. Adı "Zebra" — insan alveri qurbanlarının fərqli və mürəkkəb ehtiyaclarına cavab verən çoxrəngli və çoxsahəli yanaşmanı simvollaşdırır. Zebra Rooms konsepti ilk dəfə 2010-cu illərin əvvəllərində Avstriyada ortaya çıxdı. 2012–2015-ci illər arasında Avstriya hökuməti və AB-nin maliyyə dəstəyi ilə bu mərkəzlər rəsmi olaraq fəaliyyətə başladı. 2016-cı ildən etibarən Almaniya, Niderland və bəzi Şimali Avropa ölkələrində oxşar mərkəzlər formalaşdı.

Zebra mərkəzləri zorlama və istismara məruz qalmış şəxslərin, o cümlədən uşaqların bir məkanda multidissiplinar dəstək aldığı strukturlardır.

Xüsusiyyətlər:

- Travmasız mühit
- Psixoloji müşayiət
- Tibbi ekspertiza və hüquqi dəstək
- Dəlillərin toplanması və ifadələrin qeydi birbaşa hüquqi çərçivəyə uyğundur.

Multidisciplinary Teams (MDT) – Çoxprofilli müdaxilə qrupları

Multidisciplinary Teams (MDT) — yəni Çoxprofilli müdaxilə qrupları, insan alveri, məişət zorakılığı, uşaq istismarı və digər mürəkkəb sosial problemlərdə bir neçə peşə sahəsinin mütəxəssislərinin birgə, koordinasiya və sistemli əməkdaşlığına əsaslanan modeldir.

MDT konsepti ilk dəfə **1970-ci illərdə ABŞ-da uşaq istismarı və ailə zorakılığı sahəsində** ortaya çıxdı. **1980-ci illərdə** bu yanaşma insan alveri və məişət zorakılığı ilə mübarizədə geniş tətbiq olundu. **1990-cı illərdən etibarən** ABŞ-da və Avropada bu model rəsmi proqram və standartlara daxil edildi. **2000-ci illərdən sonra** beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən **BMT, ATƏT və IOM** MDT-ni insan alveri qurbanları üçün standart yanaşma kimi tanıdı.

Tətbiq sahəsi: Uşaq istismarı hallarında dövlət səviyyəsində koordinasiya.

Struktur:

- Polis, sosial işçi, prokurorluq, səhiyyə, uşaq psixoloqu – bir qrup olaraq birgə planlama və müdaxilə həyata keçirir.
- Uşaq yalnız bir dəfə və uyğun mühitdə dindirilir.
- MDT strukturu Bornahus və CAC-lərin əsasını təşkil edir.

One Stop Centres (OSC) – “Tək mərkəz” yanaşması

One Stop Centres (OSC) — yəni “Tək Mərkəz” Yanaşması, insan alveri, məişət zorakılığı, uşaq istismarı kimi hallarda qurbanlara bütün zəruri xidmətlərin bir yerdə, koordinasiya və asan əldə edilə bilən formada təqdim edilməsi məqsədilə yaradılmış kompleks dəstək mərkəzidir. OSC konsepti ilk dəfə 1990-cı illərin sonlarında ABŞ və Böyük Britaniyada yaranıb. 2000-ci illərin əvvəllərindən isə BMT, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qurbanların müdafiəsi üçün tövsiyə olunur. 2010-cu illərdən etibarən xüsusilə Avropa, Asiya və Afrika ölkələrində “tək mərkəz” yanaşması geniş yayılmağa başladı.

Məqsəd: Zorlama və istismara məruz qalmış qadın və uşaqlara bir pəncərə altında dəstək.

Xidmətlər:

- Tibbi yardım
- Psixoloji yardım
- Polis izahatı
- Hüquqi yönləndirmə

Children's Houses (Barnahus / Barnens Hus – Şimali Avropa modelinin variasiyaları)

Children's Houses (Barnahus / Barnens Hus) — Şimali Avropa ölkələrində yaradılmış uşaqlar üçün “bir pəncərə” prinsipi ilə multidissiplinar və uşaq dostu müdafiə mərkəzləridir. Bu mərkəzlərdə uşaq zorakılığı, cinsi istismar və digər zorakılıq hallarında uşaqların təhlükəsizliyi və hüquqlarının qorunması əsas məqsəddir. İlk Barnahus modeli İsveçdə 1980-ci illərin sonunda — 1985-ci ildə tətbiq olunmağa başladı¹⁶. Daha sonra 1990-cı illərdə Norveç və Finlandiya da oxşar mərkəzlər qurdu. 2000-ci illərdə model bütün Şimali Avropa ölkələrində geniş yayıldı və standartlaşdırıldı. 2007-ci ildə Avropa Şurası Barnahus üçün standartlar qəbul etdi¹⁷.

- Uşağın yalnız bir dəfə, uşaq dostu şəraitdə və multidissiplinar komandalar tərəfindən dinlənməsi.
- Polis, prokurorluq, sosial işçilər, psixoloqlar, tibbi personalın koordinasiya fəaliyyət göstərməsi.
- Təkrar travmanın qarşısının alınması və uşağın hüquqlarının maksimum qorunması.
- Qanuni araşdırma və sosial müdafiə proseslərinin inteqrasiyası.
- Uşağın ifadəsi məhkəmə üçün video qeydlə alınır – uşaq fiziki olaraq məhkəməyə getmir.

Family Justice Centers (FJC)

Family Justice Centers (FJC) — yəni Ailə Hüququ Mərkəzləri, məişət zorakılığı, uşaq istismarı və ailə daxili digər zorakılıq hallarında qurbanlara vahid məkanda hüquqi, sosial, tibbi və psixoloji xidmətlərin koordinasiya təqdim olunması modelidir. İlk Family Justice Center 2001-ci ildə ABŞ-ın Kaliforniya ştatında (San Diego) yaradılıb. Bu model sürətlə ABŞ-ın digər ştatlarına yayıldı və 2000-ci illərin ortalarından beynəlxalq səviyyədə tanınmağa başladı. 2010-cu illərdə Avropa və digər regionlarda adaptasiya və tətbiq nümunələri artırıldı.

- Qurbanların ehtiyaclarına uyğun hüquqi, tibbi, sosial və psixoloji xidmətlərin eyni məkanda və vahid koordinasiya ilə göstərilməsi.
- Müxtəlif qurumların — polis, prokurorluq, sosial xidmətlər, hüquqşünaslar, psixoloqlar, tibbi işçilər və QHT-lərin əməkdaşlığı.
- Qurbanın təkrar travmatizasiya riski azaldılır və müdaxilə prosesləri sürətləndirilir.
- Ailə zorakılığına qarşı kompleks yanaşma ilə qurbanın

¹⁶ European Barnahus Network – <https://www.barnahusnetwork.eu>

¹⁷ Stoltenborgh, M. və s. (2013). *Child Advocacy Centers: Effectiveness Review*

hüquqlarının müdafiəsi.

European PROMISE Project – Barnahus standartlarının yayılması

European PROMISE Project — Avropada Barnahus (Children’s Houses) modelinin standartlaşdırılması və yayılmasını təşviq edən mühüm bir layihədir. Məqsəd, uşaqlara qarşı zorakılıq hallarında müdafiənin və müdaxilənin keyfiyyətini artırmaqdır. Layihə 2019-cu ildə başlayıb və 2022-ci ilə qədər davam edib. Avropa Komissiyası və müxtəlif beynəlxalq təşkilatların dəstəyi ilə həyata keçirilib¹⁸. Tətbiq ərazisi Şimali və Qərbi Avropa ölkələri, həmçinin layihəyə qoşulan digər Avropa dövlətləri. Uşaq hüquqları müdafiəsi, hüquqi proseslərdə uşağın qorunması və sosial reabilitasiya.

Məqsəd: Barnahus modelinin Avropada daha geniş yayılması və standartlaşdırılması.

- Uşaqlar üçün təhlükəsiz və səmərəli müdafiə sistemlərinin yaradılması.
- Fərqli ölkələrdəki Barnahusların təcrübələrinin toplanması və paylaşılması.
- Uşaq hüquqları və travma məlumatlı yanaşmaların gücləndirilməsi.
- Mütəxəssislərin təlim və biliklərinin artırılması¹⁹.

UNICEF-in “Child-Friendly Justice” Konsepsiyası

UNICEF-in “Child-Friendly Justice” Konsepsiyası — uşaq hüquqlarına hörmətlə yanaşan, uşaqların hüquq-mühafizə və məhkəmə sistemlərində təhlükəsiz, hörmətli və iştirakçı şəkildə müdafiə olunmasını təmin edən yanaşmadır. Konsepsiya 2000-ci illərin əvvəllərində UNICEF tərəfindən formalaşdırılıb və 2005-ci ildə BMT Uşaq Hüquqları Konvensiyası çərçivəsində daha da inkişaf etdirilib. 2010-cu illərdə UNICEF və tərəfdaş təşkilatlar tərəfindən konsepsiyanın tətbiqi genişləndirildi²⁰.

Uşaqların məhkəmə və hüquq sistemində iştirak imkanlarının artırılması.

Uşaq dostu, travma məlumatlı və hüquqlarını qoruyan prosedurların tətbiqi.

¹⁸ Council of Europe (2021). *Guidelines on Barnahus Standards*

¹⁹ <https://www.barnahus.eu/>

²⁰ UNICEF (2013). *Guidelines on Child-Friendly Justice*

Məhkəmə proseslərinin uşağın yaşına, ehtiyaclarına və hüquqlarına uyğunlaşdırılması.

Hüquq sistemində uşaq hüquqları üzrə peşəkar təlimlərin təmin olunması.

Uşaqla əlaqəli qərarların qəbulunda onun fikrinin nəzərə alınması.

Bu model konkret mərkəz formatında olmasa da, uşağın hüquqlarının qorunduğu və onun ifadəsinə hörmətlə yanaşıldığı ədliyyə sistemi üçün təlimat verir.

Əsas prinsip:

- Dindirilmə yalnız bir dəfə
- Yaşa uyğun izah
- Tərcümə və müşayiət hüququ
- Travmatizasiyanın qarşısının alınması

Bornahus modeli

Bornahus modeli (və ya Barnahus modeli — əsasən Skandinaviya ölkələrində “Barnahus” adlanır, İsland dilində “Uşaq evi” deməkdir) — uşaqlara qarşı cinsi istismar və zorakılıq hallarında multidissiplinar və uşaqyönlü yanaşmanı ifadə edən beynəlxalq modeldir. Bu model uşaqların müdafiəsi sahəsində ən uğurlu praktik yanaşmalardan biri kimi qəbul olunur və Avropa Şurası tərəfindən də təşviq edilir. Modelin tarixi və coğrafiyası İlk dəfə 1998-ci ildə İslandiyada tətbiq olunub. Hal-hazırda Norveç, İsveç, Danimarka, Finlandiya, daha sonra isə Litva, İslandiya, Lüksemburq, Albaniya, Gürcüstan, Ukrayna və digər ölkələrdə istifadə olunur. Avropa Şurası, UNICEF, EC PAT, Lanzarote Komitəsi və Save the Children tərəfindən bu modelin təşviqi aparılır.

Barnahus modeli nədir?

Barnahus modeli uşaqlara qarşı zorakılıq və cinsi istismar hallarında cinayət araşdırması, tibbi yardım, psixoloji dəstək və sosial müdaxiləni bir məkanda və koordinasiyalı şəkildə birləşdirən kompleks yanaşmadır. Məqsəd uşağın travmasını azaltmaq, hüquqi və psixoloji müdafiəsini təmin etmək və bütün xidmətləri bir çatır altında toplamaqdır.

Komponent	Təsviri
Uşaqyönlü yanaşma	Uşağın ehtiyacları və hüquqları mərkəzdedir. Müsahibə və müayinələr uşaq üçün travmasız şəkildə aparılır.
Multidissiplinar komanda (MDT)	Polis, prokuror, sosial işçi, psixoloq, tibbi personal birgə və koordinasiyalı çalışır.

Birgə müsahibə (Joint forensic interview)	Uşaq yalnız bir dəfə ifadə verir və bu ifadə video ilə qeydə alınır, təkrar sorğulardan qaçınılır.
Bir məkanda xidmətlər	Hüquqi, psixoloji və tibbi xidmətlər eyni binada göstərilir – uşağın müxtəlif yerlərə göndərilməsi tələb olunmur.
Ədalətə çıxış	Toplanan dəlillər və ifadə məhkəmə prosesində hüquqi dəyəərə malik olur.

Modelin üstünlükləri:

1. Uşaq hüquqları əsaslıdır – uşaq bir “qurban” kimi deyil, hüquq sahibi fərd kimi qəbul olunur.

2. Travma riskini azaldır – təkrar sorğuların və uşaq üçün yad, qorxulu yerlərin qarşısını alır.

3. Koordinasiyalı iş – xidmətlər bir-biri ilə əlaqəli, eyni məqsəd üçün çalışır.

4. Dəlil keyfiyyətini artırır – ifadələr düzgün qaydada alındığından hüquqi dəyəri yüksək olur.

5. Uşağın müalicəsi və bərpası təmin olunur – yalnız hüquqi deyil, psixoloji dəstək də paralel aparılır

İnsan alveri çağdaş dünyanın ən ciddi insan hüquqları pozuntularından biridir və transmilli xarakter daşıyan, mürəkkəb sosial, iqtisadi və hüquqi problemlərlə müşayiət olunan bir fenomendir. Bu fəslin əsas məqsədi insan alverinin anlayışını, hüquqi çərçivəsini, əsas formalarını və səbəblərini həm beynəlxalq, həm də milli kontekstdə sistemli və təhlil yönümlü şəkildə təqdim etmək olmuşdur.

Qeyd edilən modellər hər biri ayrı ayrılıqda tətbiq edilən ölkənin qanunlarına uyğunlaşdırılıb. O cümlədən bölgənin xüsusiyyəti, mədəni və digər faktorlar nəzərdən qaçırılmayıb.

İnsan alveri təkcə cinayət aktı deyil, həm də struktur zorakılığının və sosial ədalətsizliyin bir nəticəsidir. İnsan alveri ilə bağlı beynəlxalq hüquqi aktlar, xüsusilə BMT-nin 2000-ci il tarixli "İnsan Alverinə qarşı Mübarizə üzrə Palermo Protokolu"²¹, bu cinayətin qarşısını almaq, qurbanların müdafiəsini təmin etmək və cinayətkarları cəzalandırmaq üçün əsaslı çərçivə təqdim edir. Azərbaycan Respublikası da protokola qoşularaq milli qanunvericiliyini bu istiqamətdə uyğunlaşdırmış və "İnsan

²¹ BMT. (2000). *Transnational Organized Crime Convention and its Protocols* (Palermo Protokolu).

alverinə qarşı mübarizə haqqında" Qanunu qəbul etmişdir²².

Fəsilə göstəriləndiyi kimi, insan alverinin formaları yalnız cinsi istismar və məcburi əməkdən ibarət deyil; həmçinin orqan alveri, məcburi dilənçilik, erkən və məcburi nikah, surroqat ana istismarı, rəqəmsal vasitələrlə edilən insan alveri və sair formaları da əhatə edir. Bu isə göstərir ki, insan alveri fenomeni zamanla dəyişən, texnologiyanın və sosial-iqtisadi amillərin təsiri ilə formalaşan çoxölçülü bir problemdir.

İnsan alverinin yaranmasında əsas təsirlər kimi yoxsulluq, təhsil səviyyəsinin aşağı olması, gender bərabərsizliyi, münafişə zonaları, ailədaxili zorakılıq və informasiyanın əlçatmazlığı qeyd edilə bilər. Xüsusilə qadınlar və uşaqlar bu cinayətə qarşı daha həssas qrup olaraq qalır. Bununla yanaşı, sosial mediadan və rəqəmsal platformalardan istifadə edən cinayətkarların yeni üsulları bu təhlükəni daha da artırır. Rəqəmsal platformalarda kimliklərin saxtalaşdırılması, "iş təklifi" adı altında yalan vədlərlə insanları tora salmaq halları artmaqdadır²³.

Fəslin təhlilləri sübut edir ki, insan alveri ilə mübarizədə yalnız hüquqi və inzibati tədbirlər yetərli deyil. Effektiv cavab mexanizmi üçün multidissiplinar yanaşma tələb olunur: hüquq mühafizə, sosial iş, psixoloji reabilitasiya, media maarifləndirməsi və rəqəmsal təhlükəsizlik bu prosesin ayrılmaz hissələridir. İnsan alverinə qarşı mübarizədə səmərəli tədbirlər yalnız qurbanların identifikasiyası və cinayətkarların cəzalandırılması ilə məhdudlaşmamalı, eyni zamanda, qurbanların reabilitasiyası və reintegrasiyası da təmin olunmalıdır.

Bu baxımdan, sosial işçilər, psixoloqlar, hüquqşünaslar və hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlıq çərçivəsində çalışmalı, xüsusilə travma yönümlü yanaşma və insan hüquqlarına əsaslanan model tətbiq olunmalıdır. Bütün bu istiqamətlər yalnız qurbanların həyatını xilas etməklə kifayətlənməyəcək, eyni zamanda gələcək nəsilləri bu təhlükədən qorumağa xidmət edəcəkdir.

TƏLİM MODULU: İnsan alveri probleminə ümumi baxış İnsan alveri ilə mübarizə sahəsində təlim modulunun əhəmiyyəti və tətbiqi hədəfləri

İnsan alveri dövrümüzün ən ağır və sistemli hüquq pozuntularından biri olmaqla yanaşı, qlobal miqyasda insan hüquqlarının pozulması,

²² Azərbaycan Respublikası. (2005). *İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında Qanun*.

²³ Latonero, M. (2011). *Human Trafficking Online: The Role of Social Networking Sites and Online Classifieds*. University of Southern California.

mütəşəkkil cinayətkarlıq və sosial bərabərsizliklər kimi çoxşaxəli problemlərlə əlaqəlidir. Beynəlxalq hüquq sistemində, xüsusilə BMT-nin "İnsan Alverinə qarşı qlobal fəaliyyət Planı" (UN, 2010) və Palermo Protokolu (UNTOC, 2000) çərçivəsində bu fenomenə qarşı mübarizə yalnız cinayətkarlığın cəzalandırılması ilə deyil, eyni zamanda, zərərçəkənlərin müdafiəsi və profilaktik tədbirlərlə də əlaqələndirilir.

Hazırda təqdim olunan bu təlim modulu insan alveri ilə mübarizədə ilkin müdaxilə edən şəxslər – sosial işçilər, psixoloqlar, hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları və QHT nümayəndələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Modulun hazırlanmasında məqsəd, zərərçəkənlərlə düzgün və travma məlumatlı yanaşma (trauma-informed approach) prinsipləri əsasında işləyə biləcək mütəxəssislərin formalaşdırılmasıdır. Bu yanaşma, həm insan hüquqları əsaslı, həm də müdafiə yönümlü sosial iş metodologiyasını birləşdirir.

Modulun əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

1. Sistemli yanaşma – Modul, insan alverinin növlərini, risk faktorlarını, psixoloji və sosial nəticələrini və bu qurbanlarla işin mərhələlərini sistemli şəkildə təqdim edir. Bu, mütəxəssislərin praktik və nəzəri biliklərinin uzlaşdırılmasına imkan yaradır.

2. Kontekstə uyğunluq – Təlim modulu Azərbaycan reallığına, mövcud hüquqi və sosial xidmət sisteminə uyğunlaşdırılmışdır. Bu baxımdan, universal modellər deyil, yerli praktikada istifadə edilə biləcək konkret alət və yanaşmalar təqdim olunur.

3. İntegrativ təlim komponentləri – Modulun hər günü nəzəri təqdimatlar, praktiki məşğələlər, interaktiv oyunlar, simulyasiyalar və qiymətləndirmə vasitələri ilə təchiz olunmuşdur. Bu isə həm öyrənməni aktivləşdirir, həm də real situasiyalarda tətbiq bacarığını gücləndirir.

Modul kimlər üçün nəzərdə tutulur?

Bu təlim modulu aşağıdakı hədəf qruplar üçün hazırlanmışdır:

- Sosial işçilər və sosial xidmət göstərən qurumların əməkdaşları – zərərçəkənlərin identifikasiyası və reabilitasiyası prosesində iştirak edənlər;

- Psixoloq və terapevtlər – travma almış insanlarla işləyən mütəxəssislər;

- Polis, prokurorluq və hüquq-mühafizə orqanları – ilkin kontakt, istintaq və müdafiə mexanizmlərində rol alan əməkdaşlar;

- QHT-lərin və sığınacaqların nümayəndələri – zərərçəkənlərin sosial müdafiəsi ilə məşğul olan qeyri-hökumət aktorları;

- Təlimçilər və tədrisçilər – bu sahədə yeni təlim proqramları

hazırlayan və yaymağa çalışan mütəxəssislər.

Niyə belə detallı hazırlanıb?

Təlim modulu yalnız informativ deyil, həm də təlimatlandırıcı və transformativ xarakter daşıyır. Onun strukturunun detallı şəkildə təqdim olunmasının səbəbləri bunlardır:

- Hər iştirakçının öz rolunu aydın şəkildə qavramasına imkan yaratmaq;
- Həssas qruplarla etik və travma məlumatlı şəkildə işləmə bacarıqlarını formalaşdırmaq;
- Qurbanların müdafiəsinə yönəlmiş yanaşmanın peşəkar səviyyədə standartlaşdırılması;
- Real situasiyalar üçün alətlər, oyunlar və qiymətləndirmə formaları ilə təchiz etmək;
- Yerli və beynəlxalq hüquqi çərçivələrin tətbiqinə dair praktik nümunələr təqdim etmək.

FƏSİL 1-ə aid TƏLİM MODULU

Təlimçilər üçün təlim metodlarına dair tövsiyələr

Təlimə başlamazdan əvvəl təlimçilər üçün nəzərdə tutulan tövsiyələr, metodoloji cəhətdən iştirakçıların yaş, sosial status, psixoloji vəziyyət və təlim kontekstini nəzərə alaraq təlimin effektivliyini artırmaq məqsədi daşıyır. Aşağıda göstərilən istiqamətlərdə diqqət yetirilməsi vacibdir:

1. Təlim məqsədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi

Təlimçi təlimin məqsədlərini, öyrənmə nəticələrini və gözləntiləri dəqiq şəkildə müəyyənləşdirməli və iştirakçılara aydın izah etməlidir. Təlimdə insan alveri kimi həssas və kompleks mövzular əhatə olunduğuna görə, təlimin strukturunun elmi əsaslandırılmaya söykənməsi vacibdir .

2. Mövzu üzrə konseptual çərçivənin hazırlanması

Təlimçilər insan alverinin hüquqi, sosial, psixoloji və gender yönümlü aspektlərini əhatə edən geniş konseptual çərçivə üzərində çalışmalıdır. Bu, iştirakçıların insan alverini yalnız cinayət deyil, həm də insan hüquqlarının pozulması kimi dərk etməsinə şərait yaradır (Gallagher, 2010).

3. Gender həssaslığı və travma yönümlü yanaşma

İnsan alveri ilə bağlı təlimlərdə gender fərqlərinə və qurbanların travmatik təcrübələrinə xüsusi həssaslıq göstərilməlidir. Təlimçi aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirməlidir:

- Travma yönümlü dil və yanaşma

- Stereotiplərin və damğalanmanın qarşısının alınması
- İştirakçıların ehtiyac və sərhədlərinə hörmət

4. Kontekstual uyğunluq və lokal yanaşma

Azərbaycan kontekstində insan alveri ilə mübarizədəki qanunvericilik, praktika və sosial reallıqlar təlimin hər mərhələsində nəzərə alınmalıdır. Bu, təlimin iştirakçılar üçün daha mənalı və tətbiqolunan olmasına kömək edir.

5. Interaktiv metodlardan istifadə

Təlimçilər yalnız nəzəri deyil, praktiki və interaktiv metodlara da üstünlük verməlidir:

- Qrup tapşırıqları
- Simulyasiyalar
- Müzakirələr
- Real həyat hekayələri əsasında təhlillər

Bu yanaşma təlimin yadda qalmasını və davranış dəyişikliyinə səbəb olmasını təmin edir

6. Etik prinsiplərə əməl olunması

Təlim zamanı aşağıdakı etik prinsiplərə ciddi riayət olunmalıdır:

- Məlumatların məxfiliyi
- Qurbanlara hörmət və onların hüquqlarının qorunması
- Təlim iştirakçılarının təhlükəsizlik və rifahının təmin olunması

7. Psixoloji risklərin monitorinqi

Həssas və emosional mövzularda aparılan təlimlərdə iştirakçılarda travmatik reaksiyalar yarana bilər. Təlimçi bu halları əvvəlcədən nəzərə almalı, ehtiyac olarsa, dəstək mexanizmlərinə yönləndirməlidir.

8. Qiymətləndirmə mexanizmlərinin hazırlanması

Təlimdən əvvəl, təlim zamanı və sonra qiymətləndirmə vasitələrinin hazırlanması vacibdir. Bu, iştirakçının ilkin bilik səviyyəsini, təlim nəticələrini və davranış dəyişikliyinə ölçmək üçün əsas vasitədir.

Təlimdən əvvəl təlimçilər üçün tövsiyələr, təlimin keyfiyyətini və məqsədlərə uyğunluğunu təmin etmək baxımından olduqca vacibdir. Aşağıda insan alveri üzrə təlim moduluna uyğun olaraq təlimçilər üçün əsas tövsiyələri təqdim edilir.

Nö	Tövsiyə	İzah
1	Təlim modulu ilə ətraflı tanışlıq	Təlimçi moduldakı mövzular, gündəlik struktur, istifadə olunacaq metod və alətlərlə əvvəlcədən tanış olmalı, məzmunu təhlil etməlidir.
2	Hədəf auditoriyanı öyrənmək	Təlim iştirakçılarının kim olduğu (məsələn, sosial işçilər, hüquq-mühafizə,

		müəllimlər, QHT nümayəndələri) öyrənilməli və mövzu uyğunlaşdırılmalıdır.
3	Yer və texniki şəraiti yoxlamaq	Təlimin keçiriləcəyi məkan, texniki avadanlıqlar (proyektor, flipchart, marker, internet) öncədən yoxlanılmalıdır.
4	Interaktiv metodları planlaşdırmaq	Təlim prosesində istifadə ediləcək aktiv təlim üsulları (case-study, qrup işi, debat, rollu oyunlar) planlaşdırılmalı və materiallar hazırlanmalıdır.
5	Etik məsələlərə hazırlıq	İnsan alveri kimi həssas mövzularda etik yanaşma vacibdir. Travma yaşamış şəxslərin təcrübələrinin paylaşılması zamanı ehtiyatlı olunmalı və iştirakçılara psixoloji həssaslıqla yanaşılmalıdır.
6	Dil və anlayışların uyğunlaşdırılması	İştirakçıların anlayış səviyyəsinə uyğun terminologiya seçilməli, hüquqi və texniki anlayışlar sadə dildə izah edilməlidir.
7	Multimedia və vizual dəstək hazırlığı	Təlimi maraqlı və yadda qalan etmək üçün videolar, infoqrafikalar, real statistika ilə zəngin slaydlar hazırlanmalıdır.
8	Əlavə resurslar və ədəbiyyat siyahısı	Təlimin sonunda iştirakçılara təqdim olunacaq əlavə oxu materialları və hüquqi sənədlər siyahısı əvvəlcədən hazırlanmalıdır.
9	Təlim qiymətləndirmə alətləri	Təlim öncəsi və sonrası bilik qiymətləndirmə sualları (pre-test/post-test), anonim rəy formaları və qrup müşahidə cədvəlləri hazırlanmalıdır.
10	Emosional və peşəkar hazırlıq	Təlimçi özünü psixoloji olaraq da hazırlamalıdır, çünki bəzi iştirakçılar şəxsi təcrübələrini paylaşa bilər və bu, empatik və peşəkar yanaşma tələb edir.

Təlimçinin təlim zamanı diqqət etməli olduğu əsas məsələlərdən biri də, təlim otağının təşkilinə fiqət etməsidir.

Məsələ	Təvsiyə
Otaq ölçüsü	İştirakçı sayına uyğun genişlikdə olmalı, rahat hərəkətə və qrup işlərinə imkan verməlidir.
Oturma nizamı	“U” formasında düzülüş (diskussiya üçün), yaxud dairəvi düzülüş (bərabərlik və açıqlıq üçün) təvsiyə olunur.
İşıqlandırma	Təbii və ya yumşaq süni işıqlandırma, vizual materialların

	aydın görünməsinə təmin etməlidir.
Texniki avadanlıq	Proyektor, flipçart, marker, səs gücləndirici sistem və yazı ləvazimatları əvvəlcədən yoxlanmalıdır.
Materiallar	Təlim modulu, qiymətləndirmə formaları, qrup iş vərəqləri, feedback formaları əvvəlcədən hazırlanmalıdır.
Psixoloji rahatlıq	Stresssiz, təhlükəsiz və dostyana atmosfer yaradılmalı; iştirakçılar ilkin tanışlıq və gözləntilərlə rahatlaşmalıdır.

Təlimçinin peşəkar yanaşması yalnız tədris məzmunu ilə deyil, həm də təlim mühiti, etik münasibətlər, və emosionallıqla həssas davranışla ölçülür. İnsan alveri kimi kompleks və travmatik mövzuda uğurlu təlim üçün hazırlıq mərhələsi xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Təlimçinin geyimi – onun peşəkar mövqeyini, ciddiyyətini və auditoriyaya verdiyi mesajı ifadə edən mühüm amildir. Xüsusilə insan alveri kimi həssas və travma yönümlü mövzularda keçirilən təlimlərdə geyim sadəcə vizual təqdimat deyil, həm də münasibətin, etimadın və güvənin qurulmasında vasitədir.

Təlimçinin geyimi: Etik, peşəkar və empatik yanaşma

1. Peşəkarlıq və ilk təəssürat

Psixososial və hüquqi mövzularda çalışan mütəxəssislər üçün geyim iştirakçılarda təlimə olan münasibəti formalaşdırır. Araşdırmalar göstərir ki, ilk təəssürat insanlarla qurulan münasibətin davamlılığına təsir edir. Təlimçinin səliqəli, neytral və peşəkar geyimi iştirakçılar tərəfindən daha çox hörmət və qəbul ilə qarşılır.

2. Empatik və neytral görünüş

Təlimçi travma yaşamış iştirakçılarla işlədiyi üçün vizual olaraq neytral və sakitləşdirici təsir bağışlayan rənglərə üstünlük verməlidir. Tünd və ya aqressiv rənglər (parlaq qırmızı, neon sarı və s.) bəzən iştirakçılarda gərginlik və ya narahatlıq yarada bilər. Psixoloji baxımdan pastel, torpaq tonları və mavi-yaşıl çalarlar sakitləşdirici təsir göstərir ²⁴

3. Kontekstə uyğunluq

İnsan alveri və zorakılıq mövzularında aparılan təlimlərdə təlimçi nümayişkarana, bahalı və ya stereotipləri gücləndirən geyimlərdən uzaq

²⁴ Küller, R., Ballal, S., Laike, T., Mikellides, B., & Tonello, G. (2009). *The impact of light and colour on psychological mood: a cross-cultural study of indoor work environments*. *Ergonomics*, 49(14), 1496–1507.

olmalıdır. Bu, xüsusilə həssas təbəqədən olan iştirakçılarda özünü müqayisə və diskomfort hissi yarada bilər. Təlimçi özünü “üstün” və ya “uzaq” mövqedə deyil, “yanaşı” bir rolda təqdim etməlidir.

4. Funksionallıq və rahatlıq

Təlim müddətində təlimçi iştirakçılarla interaktiv fəaliyyətdə olacaq, bəzən qrup işlərinə nəzarət edəcək. Bu səbəblə geyim həm də rahat, hərəkətə uyğun olmalıdır. Aşağıdakı kimi geyim tərzini məsləhət görülmür:

- Qadın təlimçilər üçün: dizdən aşağı sadə don və ya klassik şalvar-kofte kombinasiyası, az aksesuar.
- Kişi təlimçilər üçün: sadə köynək və şalvar, səliqəli saç və ayaqqabı.

5. Mədəni uyğunluq.

Azərbaycan kimi sosial və mədəni baxımdan konservativ yanaşmaların üstünlük təşkil etdiyi mühitdə təlimçinin geyimi həm etik, həm də ictimai normalara uyğun olmalıdır. Bu, həm qadın, həm də kişi təlimçilər üçün eynidir. Geyimdə açıqlıq, bədənə həddən artıq yapışma, güclü ətirilər və çoxlu aksesuar istifadəsi təlimin mesajına kölgə sala bilər.

Təlimçi geyimini təlimin mövzusuna, iştirakçı qrupun xüsusiyyətlərinə və kontekstə uyğun planlaşdırılmalıdır. Geyim tərzini – etibar qurmaq, empati yaratmaq və diqqəti mövzuya yönəltmək üçün mühüm vasitədir. Unudulmamalıdır ki, insan alveri ilə bağlı mövzularda təlimçinin geyimi özü də "müalicəvi mühitin" bir hissəsidir.

Təlimçi üçün vaxtın idarə olunmasına dair əsas məsləhətlər:

1. Təlimin strukturlaşdırılmış gündəliyini əvvəlcədən hazırlayın

- Gündəlikdə hər sessiya üçün dəqiq vaxt aralığı müəyyən edin (məsələn, 10:00–10:30 tanışlıq və giriş).
- Fasilələri, interaktiv hissələri və müzakirə üçün ayrılan vaxtları real və çevik şəkildə planlaşdırın.

2. Vaxt izləyici vasitələrdən istifadə edin

- Zamanölçən (timer) və ya rəqəmsal saat istifadə edərək vaxtı vizual olaraq izləyin.
- Müəyyən sessiyalarda “5 dəqiqə qaldı” signalı verin ki, iştirakçılar da prosesi izləyə bilsinlər.

3. İştirakçıların diqqətini yayındırmamaq üçün vaxtı düzgün yönəldin

- Əgər hansısa sessiya uzanırsa, qısa nəticə ilə bağlayaraq əsas hissəni saxlayın və növbəti mərhələyə keçin.

- Ən kritik mövzulara səhər saatlarında, daha yüngül və interaktiv hissələrə isə günün sonuna vaxt ayırın.

4. Flexi-zaman prinsipini tətbiq edin

- 5–10 dəqiqəlik ehtiyat vaxtlar saxlayın ki, gecikmələr və ya uzanan müzakirələr təlimi pozmasın.
- Əgər vaxtdan artıq istifadə olunubsa, bəzi interaktiv tapşırıqları qısalda və ya təxirə sala bilərsiniz.

İzah: Flexi-zaman (Flexible time) — elastik iş vaxtının idarəetməsi mənasına gəlir. Bu anlayış iş və ya təlim rejimində ənənəvi saatlara məcbur olmadan fərdi və ya qrup fəaliyyətlərini daha çevik və ehtiyaca uyğun şəkildə planlaşdırma imkanı verir.

5. Tapşırıqlar üçün konkret vaxt qoyun

- Hər bir qrup tapşırığı üçün dəqiq başlama və bitmə vaxtı elan edin. Məsələn: “Qrup işi üçün 15 dəqiqəniz var – 12:10-da təqdimatlar başlayır.”
- Təyin olunan vaxt ərzində xəbərdarlıq siqnalları verin: “5 dəqiqə qaldı”, “son 1 dəqiqə”.

6. Sessiyaları vaxtında bitirmək və yekunlaşdırmaq

- Sessiyanın sonunda 2–3 dəqiqəlik nəticə və sual-cavab hissəsi üçün zaman saxlayın.
- Təlim gününün sonuna yaxın qısa refleksiya və geribildirim üçün mütləq vaxt ayrılmalıdır.

İzah: Refleksiya – təlim və ya fəaliyyətin sonunda iştirakçının öz təcrübəsini dərk etməsi, düşünməsi, qiymətləndirməsi və nəticə çıxarması prosesidir. Bu, yalnız “nə öyrəndim” sualına cavab vermək deyil, həm də daxili dərkətmə və gələcəkdə necə tətbiq edəcəyini anlamaqdır.

TƏLİMÇİ ÜÇÜN PRAKTİK TÖVSIYƏLƏR

Mərhələ	Məsləhət
Sessiya əvvəlində	Zaman planını elan edin və iştirakçılarla razılaşdırın
Sessiya zamanı	Vaxtı izləyin, sessiyanın gedişini dinamik saxlayın
Tapşırıqlar zamanı	Yazılı və şifahi şəkildə “vaxt xəbərdarlıqları” verin
Fasilələr	Vaxtında başlayın və vaxtında bitirin
Gecikmələr zamanı	Gündəliyin yüngül hissələrini sıxışdıraraq əsas hissəni qoruyun
Qrup təqdimatları zamanı	Hər qrupa eyni vaxt verin, təqdimatın uzanmasına imkan verməyin

İnsan alverinə qarşı maarifləndirmə və qabaqleyici tədbirlər mövzusunda keçirilən təlimlərin effektivliyi iştirakçı sayından çox onların

fəallığı, interaktivliyi və təlimin keyfiyyətindən asılıdır. Buna baxmayaraq, ümumi praktiki tövsiyələr belədir:

Təlim növü	Tövsiyə olunan iştirakçı sayı	İzah və səbəb
Kiçik qrup təlimləri	10–15 nəfər	Hər kəsin fəal iştirakı, müzakirələrə və simulyasiyalara tam qoşulması üçün ideal.
Orta qrup təlimləri	16–25 nəfər	Qrup işləri və oyunlar üçün kifayət qədər say, amma iştirakçıların diqqəti itirilməməlidir.
Böyük qrup təlimləri	26–40 nəfər	Təlimçi əlavə moderatorlar cəlb etməli, qrup işləri və interaktiv fəaliyyətlər bölünməlidir.
Çox böyük seminar və təqdimatlar	50+ nəfər	Əsasən nəzəri təqdimatlar üçün uyğundur; interaktivlik aşağı düşə bilər.

- Qrup işləri və simulyasiyalar üçün 4–6 nəfərlik kiçik qruplar optimaldır. İştirakçıların çox olduğu halda qrupların sayı artırılmalıdır.

- Təlimdə fasilələr və fasilə sonrası qrupların yenidən formalaşdırılması iştirakçılar arasında əlaqəni və təcrübə mübadiləsini artırır.

- İnteraktivlik və sual-cavab sessiyaları kiçik qruplarda daha səmərəli olur; buna görə də, böyük qruplarda moderatorların olması məsləhətdir.

- Təlimçi və texniki dəstəkçi sayını artırmaq böyük qrupların idarə olunmasını asanlaşdırır.

TƏLİM GÜNDƏLİYİ

Ümumi müddət: 3 gün (hər gün 6 saat)

Ümumi saat: 18 akademik saat

Modulun əsas mövzusu: İnsan alveri probleminin tərfi, tarixə baxış, səbəblər, risk faktorları

Gün	Saat	Mövzu	Metodika	Qeyd
1-ci gün	10:00 – 10:30	Açılış və iştirakçılarla tanışlıq	Buzqırınlar, təqdimatlar	Təlim məqsədləri təqdim olunur
	10:30 – 11:30	İnsan alverinin tərfi və formaları	PowerPoint təqdimat, müzakirə	UNODC və Palermo Protokolu əsasında
	11:30 –	Qısa fasilə	–	–

	12:00			
	12:00 – 13:00	İnsan alverinin tarixi və inkişaf mərhələləri	Xronoloji cədvəl, qrup işi	Tarixi kontekstlər
	13:00 – 14:00	Nahar fasiləsi	–	–
	14:00 – 15:00	Qaçaqmalçılıqla fərqləndirmə (trafficking vs. smuggling)	Təhlil, praktiki nümunələr	Mülkiyyət, razılıq, sərhəd keçidi
	15:00 – 16:00	Case-study: Qaçaqmalçılıq və insan alveri fərqləri	Qrup işi, təqdimat	Real hadisələr əsasında

Açılış və giriş sözü (10 dəqiqə)

Təlimçinin giriş nitqi üçün nümunə:

“Hörmətli iştirakçılar, xoş gəlmisiniz! Bugünkü təlimimiz insan alveri mövzusunda həsr olunub – bu, təcə hüquqi və sosial məsələ deyil, həm də insan hüquqlarına qarşı ciddi təhdid olaraq beynəlxalq miqyasda gündəmdədir. Sizin bu təlimdə iştirakınız həm fərdi inkişafınız, həm də cəmiyyətin müdafiə mexanizmlərinin gücləndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Ümid edirik ki, bu gün burada yaradacağımız öyrənmə mühiti açıq fikir mübadiləsinə, birgə araşdırmaya və qarşılıqlı dəstəyə əsaslanacaq.”

Əsas vurğular:

- Təlimin məqsədi və əhəmiyyəti
- Gündəlik plan və metodlar haqqında qısa məlumat
- Gözləntilərin ifadəsi (təlimçinin və iştirakçıların)

2-ci gün	Saat	Mövzu	Metodika	Qeyd
	10:00 – 11:00	İnsan alverinin səbəbləri (yoxsulluq, gender, münafişə və s.)	Müzakirə, flipchart işi	Sosial, iqtisadi və siyasi kontekstlər
	11:00 – 12:00	Risk faktorlarının təhlili: uşaqlar, qadınlar, miqrantlar	Qrup müzakirəsi	Yüksək riskli qruplar
	12:00 – 13:00	Nahar fasiləsi	–	–
	13:00 – 14:00	Ailə və icma strukturlarında risklərin rolu	Analitik təhlil, plenar fikir mübadiləsi	Gender yanaşması ilə

	14:00 – 15:00	Profilaktik tədbirlər və müdaxilə modelləri	Təqdimat, Q&A	Erkən xəbərdarlıq sistemləri
	15:00 – 16:00	Günün yekunu və refleksiya	Açıq diskussiya	Sorğu və şəhrlərlə

İzah: gündəlikdə qeyd olunmuş Q&A – İngilis dilində “Questions and Answers” ifadəsinin qısaltmasıdır, azərbaycanca “Suallar və cavablar” mənasını verir. Q&A – təlim, seminar, təqdimat və ya ictimai görüşlərin sonunda iştirakçılarla interaktiv sual-cavab sessiyasıdır. Burada iştirakçılar öz suallarını verir, təlimçi və ya mütəxəssis isə cavablandırır.

Hər bir mövzunun məntiqi ardıcılığı, təlimin idarəetmə metodları və praktiki yönümlü tətbiqlərlə birlikdə verilir. Məqsəd təlimçinin mövzunu auditoriyaya təsirli şəkildə çatdırması, iştirakçıların aktivliyini qoruması və hər mövzunun bir-biri ilə əlaqəli şəkildə təqdim olunmasıdır. Məsələn:

İnsan alverinin səbəbləri (yoxsulluq, gender bərabərsizliyi, münaqişə, təhsil çatışmazlığı və s.) Təlimçi iştirakçıların özləri tərəfindən səbəbləri müəyyən etməyə imkan verməlidir.

Təlimçi üçün ipuçları:

- Mövzunu beynəlxalq və lokal səviyyədə müqayisə edərək təqdim edin.
- Səbəbləri “struktur”, “sosial” və “fərdi” kateqoriyalar üzrə ayırın.
- Hər səbəb üçün real nümunələr və statistika verin (məsələn, yoxsulluq və kənd bölgələrində erkən nikah riski).
- Sual: “Bu səbəblər bir-biri ilə necə əlaqəlidir?”
- Aktiv metod: “Səbəb–nəticə xəritəsi” (flipchart və ya post-it vasitəsilə qrup işi).

Risk faktorlarının təhlili: uşaqlar, qadınlar, miqrantlar

Təlimçi üçün ipuçları: Hər qrup üçün ayrıca risk profili hazırlayın:

- Uşaqlar: ailəsiz qalmaq, məktəbdən yayınma
- Qadınlar: ailədaxili zorakılıq, iqtisadi asılılıq
- Miqrantlar: sənədsizlik, dil baryeri, informasiya çatışmazlığı
- Aktiv metod: “Persona yaratma” – hər qrup üçün bir qurbanın təxəyyül obrazını yaradın və risklərini müzakirə edin.
- İştirakçılardan bu sual ətrafında fikir alın: “Qadın və uşaq eyni vaxtda risk altındadırsa, hansı müdaxilə önə çəkilməlidir?”

Fasilədən sonra əvvəlcədən 5 dəqiqəlik "Refleks sualları" verin:

- Bu günə qədər eşitdiyiniz ən şok səbəb nə oldu?
- Sizcə hansı qrup daha çox risk altındadır və niyə?

Bu sualları fasiləyə çıxılmazda 5 dəqiqə əvvəl ya yeni sessiyaya başlayanda verə bilərsiniz. Lakin çalışın bu müzakirə 5 dəqiqədən artıq sürməsin.

Ailə və icma strukturlarında risklərin rolu

Təlimçi üçün ipuçları:

- İcmada və ailədə normativlər, stereotiplər və susqunluq mədəniyyəti üzərindən izah verin.
- Müzakirə: “İcma içində insan alveri necə gizlədilir və ya normal sayılır?”
- Aktiv metod: “Rol oyunu” – bir icma lideri, sosial işçi və ailə üzvü arasında dialoq ssenarisi.
- Tələb olunan bacarıq: Empatiya və mədəniyyətə uyğun müdaxilə modeli

Profilaktik tədbirlər və müdaxilə modelləri

Təlimçi üçün ipuçları: Birincili, ikincili və üçüncülü profilaktika fərqlərini izah edin.

Azərbaycan və beynəlxalq uğurlu nümunələr:

- “Təhlükəsiz məktəb zonaları”
- “Məlumatlandırma kampaniyaları”
- “Qurbanın gücləndirilməsi proqramları”

Aktiv metod: “Müdaxilə dizaynı” – iştirakçılar qrup halında riskli şəxs üçün sadə müdaxilə planı hazırlayırlar.

Rol bölüşməsi: Psixoloq, hüquqşünas, yerli bələdiyyə nümayəndəsi.

Əlavə sual: “Profilaktikanın icma səviyyəsində aparılmasında ən böyük əngəl nədir?”

Təlimin idarə olunması üzrə ümumi tövsiyələr:

Mərhələ	Yanaşma	İpucu
Giriş	İştirakçı gözləntiləri və məqsədlərin uyğunlaşdırılması	“Ən çox nə öyrənmək istəyirsiniz?” anketi
Orta	Mövzu keçidi və əlaqələrin vurğulanması	“Biz indi bu hissəyə niyə keçirik?” sualı ilə bağlılıq qurun
Son	Yekun refleksiya və fəaliyyət planı	“İş yerinizdə bu bilikləri necə tətbiq edəcəksiniz?” yazılı plan

Hörmətli iştirakçılar,

Bu gün insan alveri ilə bağlı səbəbləri, risk faktorlarını və ailə–icma müstəvisində təhlükə yaradan amilləri birgə araşdırdıq. Xüsusilə uşaqlar, qadınlar və miqrantların hansı hallarda daha çox risk altına düşdüyünü təhlil etdik. Təcrübə və müzakirələr göstərdi ki, insan alveri yalnız fərdi yox, sistemli sosial problemlərin nəticəsi kimi meydana çıxır.

Bugünkü təlimdə siz:

- İnsan alverinin çoxqatlı səbəblərini tanıdınız;
- Müxtəlif risk qruplarının profilini yaratdınız;
- Ailə və icmada səssiz razılığın necə sistemli riskə çevrildiyini analiz etdiniz;
- Profilaktika və müdaxilə modellərinə dair ilkin yanaşmalarla tanış oldunuz.

Sizin fəallığınız, suallarınız və paylaşdığınız təcrübələr bu təlimin güclü tərəfi oldu. Bu gün öyrəndiklərimiz, sabahkı təlim hissəsinin əsas zəmini olacaq.

3-cü gün	Saat	Mövzu	Metodika	Qeyd
	10:00 – 11:00	Qlobal və regional statistika	Qrafiklər, statistik təhlil	2023–2024 məlumatları əsasında
	11:00 – 12:00	Regional kontekstlər: Şərqi Avropa, Cənubi Qafqaz	Qrup işi, info-bloklar	Qonşu ölkələrlə müqayisə
	12:00 – 13:00	Nahar fasiləsi	–	–
	13:00 – 14:00	Azərbaycan kontekstində insan alveri: hüquqi və sosial baxış	Yerli statistika, hüquq çərçivəsi	Dövlət Proqramı (2020–2024) əgər yeni proqram varsa son variant
	14:00 – 15:00	Qurbanların profili və identifikasiya mexanizmləri	Profil nümunələri, praktiki suallar	Erkən aşkarlama yolları
	15:00 – 16:00	Yekun test və təlimin qiymətləndirilməsi	Sorğu, test, iştirakçı rəyi	Sertifikat üçün əsas

Qlobal və regional statistika

Təlimçi üçün ipucları: Təlimə, “rəqəmlər nə deyir?” sualı ilə başlayın. İnsan alverinin miqyasını rəqəmlərlə göstərmək iştirakçılarda problemin miqyasına dair ilkin təsəvvür yaradır.

Mənbələrə istinad edin: UNODC Global Report on Trafficking in Persons (ən son buraxılış), IOM və Walk Free Foundation statistikasını

Slaydlarda cinsə, yaş qruplarına, məqsədə görə (məcburi əmək, cinsi istismar və s.) statistikalari bölün.

Aktiv metod: Statistika üzrə fikir yürütmə – iştirakçılardan soruşun:

- “Sizcə bu rəqəmlər realığı tam əks etdirirmi?”

- “Statistikaların çatışmazlıqları nələrdir?”

Regional kontekstlər: Şərqi Avropa və Cənubi Qafqaz

Təlimçi üçün ipucları: Bu bölmədə transit və mənbə ölkələr fərqləndirilməlidir.

- Şərqi Avropa: Moldova, Ukrayna, Rumıniya – mənbə ölkələr kimi.
- Cənubi Qafqaz: Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan – həm mənbə, həm də tranzit ölkələr kimi təhlil olunur.

Aktiv metod: Regionlar üzrə xəritə üzərində interaktiv analiz – flipchart və ya rəqəmsal platformada iş.

Müzakirə sualı: “Siyasi və iqtisadi dəyişikliklər bu ölkələrdə insan alverinə necə təsir edir?”

Fasiləyə keçid üçün ipucu: Fasilədən əvvəl 2 nəfərlik mini-müzakirə:

- “Bu gün öyrəndiklərimizdən sizi ən çox düşündürən məsələ nə oldu?”

Nahar sonrası 10 dəqiqəlik qısa xülasə: iştirakçılar bir cümlə ilə öz təəssüratını bildirir.

Azərbaycan kontekstində insan alveri: hüquqi və sosial baxış

Təlimçi üçün ipucları: Qanunvericilik bazası:

- Azərbaycan Respublikasının İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə haqqında Qanunu
- Cinayət Məcəlləsi: maddə 144-1 və 144-2
- Dövlət proqramı (məsələn MFP ən son versiyası)

Sosial baxış: insan alverinə qarşı cəmiyyətdə mövcud stereotiplər və xəbərsizlik.

Aktiv metod: Qanunla Case Match – iştirakçılara real və ya təxəyyül fakt verilir, uyğun hüquqi maddəni tapmalıdırlar.

Müzakirə sualı:

- “Sosial münasibət qanunun tətbiqinə necə təsir edir?”
- “Qurban nə üçün özünü qurban hesab etmir?”

İzah: Case Match — təlim və tədris proseslərində istifadə olunan praktik və interaktiv metodikadır. Burada iştirakçılara real və ya təxəyyül əsaslanan hadisə (case) təqdim olunur və onlardan bu halı müvafiq hüquqi, etik və ya praktiki çərçivəyə uyğunlaşdırmaları (match etmələri) istənilir.

İnsan alveri üzrə “Case Match” nümunəsi:

Vəziyyət	Doğru uyğunluq (match)
17 yaşlı qız kənddə iş adı ilə şəhərə gətirilib, məcburi işlədilir və fiziki zorakılığa məruz qalır	Cinayət Məcəlləsi, Maddə 144-1: İnsan alveri

Miqrant qadına sənədsiz iş təklif olunur, lakin əmək müqaviləsi bağlanmır və əmək haqqı verilmir	Əmək hüququ pozuntusu + insan alveri riski (dərindənəşdirilmiş identifikasiya tələb olunur)
Ailə öz qızını borc müqabilində qonşu kəndə evlənməyə məcbur edir	Erkən və məcburi nikah (potensial insan alveri komponentləri var)

Qurbanların profili və identifikasiya mexanizmləri

Təlimçi üçün ipucları: Qurban profili: cins, yaş, təhsil, keçmiş zorakılıq təcrübəsi, sosial status.

Təhlil edin: kimlər daha tez qurban olur və niyə?

Identifikasiya metodları:

- Risk əlamətləri (emosional, fiziki, davranış)
- Etibarlı müsahibə
- Təhlükəsizlik və məxfiliyin qorunması

Aktiv metod:

• Simulyasiya məşqi: “Siz sosial işçisiniz – bu qadın insan alveri qurbanıdır?”

• Check-list tapşırığı: əlamət və siqnallar əsasında qərar verilir.

Əlavə resurs: İnsan alveri qurbanlarının aşkarlanması üzrə UNODC

Toolkit

Yekun test və təlimin qiymətləndirilməsi

Təlimçi üçün ipucları: Yekun test:

Qapalı testlər (10 sual) + Açıq sual (məsələn, “Bir qurbanın təhlükəsiz şəraitdə identifikasiyası üçün hansı addımları atardınız?”)

Qiymətləndirmə forması:

- Təlimin faydalılığı
- Mövzuların aydınlığı
- Təlimçinin peşəkarlığı
- Gələcək mövzu istəkləri

Aktiv metod: “3-2-1” metodu

- 3 öyrəndiyim şey
- 2 praktik tətbiq
- 1 sual və ya təklif

Simvolik bağlanış: iştirakçılardan “Qurban üçün bir cümləlik mesaj” yazmaq.

Oyun və simulyasiya tapşırıqları

Buzqıran 1: “Ad və Simvol”

Məqsəd: İştirakçıları tanımaq və yadda saxlamağı asanlaşdırmaq.

Tətbiq: Hər iştirakçı öz adını deyir və adını bir simvol və ya hərəkətlə əlaqələndirir (məsələn: "Mən Sevda – sakit dəniz kimi", və ya

"Elçin – enerjili kimi"). Digər iştirakçılar təkrar edir. Bu üsul adların yadda qalmasını asanlaşdırır və gülərüz ortam yaradır.

Vaxt: 10 dəqiqə.

Buzqıran 2: “Mən kiməm?”

Məqsəd: İştirakçılar arasında tanışlıq və empatiya qurmaq.

Tətbiq: İştirakçılara əvvəlcədən hazırlanmış kartlar paylanır. Hər kartda cəmiyyətin fərqli rollarında olan insanların (məsələn, müəllim, hüquq müdafiəçisi, insan alveri qurbanı, jurnalist) adları yazılıb. Onlar kartda yazılan şəxs kimi davranaraq özlərini təqdim edirlər. Digər iştirakçılar kimin kim olduğunu təxmin etməyə çalışırlar.

Vaxt: 10–15 dəqiqə.

Buzqıran 3: “Üç fakt”

Məqsəd: Fərdi təqdimat və sosial yaxınlıq yaratmaq.

Tətbiq: Hər iştirakçı öz haqqında 3 fakt deyir: ikisi doğru, biri isə yalan. Digər iştirakçılar yalan olanı təxmin etməyə çalışır. Gülməli və maraqlı bir mühit yaranır.

Vaxt: 10 dəqiqə.

Buzqıran 4: “Səni nə və hansı motivasiya təlimə cəlb etdi?”

Məqsəd: Təlimə gəlmə səbəblərini paylaşmaq və ortaq motivasiyaları aşkara çıxarmaq.

Tətbiq: Dairə şəklində oturaraq iştirakçılardan qısa şəkildə cavab almaq:

“Sizi bu təlimdə iştirak etməyə nə həvələndirdi?”, “Bu təlim sizə nə verməlidir?”. Cavablar lövhədə qeyd olunur.

Vaxt: 10 dəqiqə.

Mini fiziki aktivlik

“Əgər sən...” – Təlimçi deyir: “Əgər sən bu sahədə 3 ildən çox təcrübəyə maliksənsə, bir addım at”, “Əgər bu gün nəsə öyrənmək istəyirsənsə, əl çal” və s. Beləliklə, interaktivlik və fiziki hərəkət təmin olunur.

Təlimçi üçün qeydlər:

- Buzqıranlar sadə, inklüziv və mədəni kontekstə uyğun olmalıdır.
- Təsadüfi insanları sıxıntıya salmamalı, könüllülük prinsipinə əsaslanmalıdır.
- Tətbiq olunan oyunlar gender həssaslığına və etnik-mədəni müxtəlifliyə hörmətlə yanaşmalıdır.
- İştirakçılar arasında bərabərlik hissi yaradılmalıdır.

YEKUN:

İnsan alveri ilə mübarizə üzrə keçirilən təlim, iştirakçılarda bu mürəkkəb və çoxsaxəli sosial problemin hüquqi, psixoloji və sosial aspektlərini dərk etmə qabiliyyətini artırmağa yönəlmişdir. Təlimin əsas məqsədi insan alverinin müxtəlif formaları, onun səbəbləri və nəticələri, eləcə də qurbanların müdafiəsi və reabilitasiyası istiqamətində kompleks yanaşmaların aşılması olmuşdur.

Təlimin elmi-metodoloji bazası insan hüquqları, sosial iş, kriminalistika və travma psixologiyası sahələrində mövcud olan beynəlxalq və yerli tədqiqatlara əsaslanır. BMT-nin Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlıqla Mübarizə Konvensiyası və ona əlavə edilmiş İnsan Alverinə qarşı Protokol (Palermo Protokolu), Avropa Şurasının İnsan Alverinə qarşı Konvensiyası və Azərbaycan Respublikasının 2020–2024-cü illər üzrə “İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planı” təlimin hüquqi çərçivəsini formalaşdırmışdır.

Təlim müddətində iştirakçılar:

- İnsan alverinin növləri (əmək, seksual, orqan alveri, məcburi dilənçilik və s.) barədə dərin bilik əldə etmiş,
- Qurbanların psixoloji portreti, travma sonrası davranışları və ehtiyaclarının təhlili ilə tanış olmuş,
- Riskin qiymətləndirilməsi, təhlükəsizlik planı hazırlanması və yönləndirmə mexanizmləri kimi praktik bacarıqlar qazanmış,
- Qadın və uşaqlar kimi həssas qruplarla işləmək üçün etik və travma-məlumatlı yanaşmaları mənimsəmişlər.

Təlimdə istifadə olunan interaktiv metodlar – qrup müzakirələri, simulyasiyalar, rol oyunları və situasiya təhlilləri – iştirakçıların biliklərini yalnız nəzəri deyil, eyni zamanda praktiki səviyyədə də möhkəmləndirməyə şərait yaratmışdır. Bu yanaşma, Kolb'un təcrübəyə əsaslanan öyrənmə nəzəriyyəsinə²⁵ uyğun olaraq, iştirakçıların reflektiv düşünmə, təhlil etmə və real situasiyalara adaptasiya bacarığını artırmışdır.

Təlim həmçinin iştirakçıların peşəkar şəbəkələşmə imkanlarını da gücləndirmiş, sahə üzrə əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirmişdir. Bu, insan alveri ilə mübarizədə institusional koordinasiyanın artırılması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə etibarilə, bu təlim yalnız məlumat ötürmək deyil, həm də iştirakçıların insan alveri kontekstində empatiya, etika və davamlı

²⁵ Kolb, D. A. (1984). *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

müdaxilə bacarıqlarını inkişaf etdirməyi hədəfləyən strukturlaşdırılmış bir hazırlıq prosesidir. Gələcəkdə bu təlimlərin davamlılığı və lokal kontekstə uyğun təkmilləşdirilməsi, insan alveri ilə effektiv mübarizənin və qurbanların bərpasının vacib şərtidir.

II FƏSİL

İNSAN ALVERİNİN FORMALARI VƏ TENDENSİYALAR

İnsan alveri XXI əsrin ən sürətlə dəyişən və müxtəlif formalarda təzahür edən transmilli cinayətlərindən biridir. Əgər bir zamanlar bu fenomen əsasən cinsi istismar və məcburi əmək kontekstində analiz olunurdusa²⁶, müasir dövrdə rəqəmsallaşma, miqrasiya axınları, silahlı münaqişələr, pandemiya dövründə artan sosial təbəqələşmə, texnologiyadan sui-istifadə insan alverinin formalarını dəyişmiş və dərinləşdirmişdir²⁷.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Palermo Protokolu istismarı əsas meyar kimi müəyyənləşdirərək insan alverinin bütün formalarında əsas məqsədin “insanın iradəsinə zidd olaraq, mənfəət məqsədilə istismara məruz qalması” olduğunu vurğulayır. Aşağıda insan alverinin əsas formaları və onların dəyişən tendensiyaları təqdim olunur.

İnsan alveri yalnız sosial və hüquqi problem deyil, həm də müasir dövrün kompleks və transmilli cinayətidir. Qlobal miqyasda cinayətkar qruplar müxtəlif məqsədlərlə insanları istismar etməyə davam edir: seksual istismar, məcburi əmək, orqan alveri, məcburi nikah, uşaq əsgərlərin istifadəsi, hibrid və rəqəmsal istismar formaları. Texnologiyanın sürətli inkişafı, miqrasiya axınları, sosial və iqtisadi qeyri-bərabərlik bu formaların daha da çoxşaxəli və gizli xarakter almasına səbəb olmuşdur.

2.1. İnsan alverinin başlıca formaları.

2.1.1. Cinsi istismar

İnsan alverinin ən yayılmış və ağır nəticələrə səbəb olan formalarındandır. Xüsusilə qadınlar, yeniyetmə qızlar və uşaqlar bu istismar növünün birbaşa hədəf qruplarıdır. Bu istismar forması həm fiziki, həm də psixoloji zorakılıqla müşayiət olunur və çox zaman aldatma, məcburetmə və sosial manipulyasiya yolları ilə həyata keçirilir. Qurbanlar kommersiya məqsədli fahişəliyə, pornoqrafiyaya, müşayiət xidmətlərinə və məcburi nikaha zorla cəlb edilir. Qurbanların əksəriyyəti aldatma, emosional asılılıq, maliyyə ehtiyacları və ya zorakılıq yolu ilə

²⁶ Shelley, L. (2010). *Human Trafficking: A Global Perspective*. Cambridge University Press.

²⁷ UNODC. (2022). *Global Report on Trafficking in Persons*. United Nations Office on Drugs and Crime.

nəzarət altında saxlanılır.

Əsas cəlb etmə metodları

Cinsi istismara məruz qalan qurbanlar çox zaman könüllü görünür, lakin arxa planda aldatma, təzyiq, borc, fiziki zorakılıq və psixoloji manipulyasiya dayanır²⁸.

1. “Lover-boy” metodu

- Qadın və ya qızın romantik münasibət bəhanəsi ilə emosional asılı vəziyyətə salınması

- Sonra onun “kömək” və ya “pul qazanmaq” məqsədilə istismara məcbur edilməsi

2. Yalançı iş təklifləri

- “Hostess”, “modellik”, “masajçı”, “turist bələdçisi” kimi maskalanmış elanlar

- Qadın xarici ölkəyə çağırılır və sənədləri alınaraq cinsi xidmətə məcbur edilir

3. Borcla təzyiq (debt bondage)

- Yol xərci, geyim, viza və saxta “işə düzəltmə xidmətləri” üçün borc yazılır

- Qadın “borcu qaytarmaq” üçün cinsi xidmətə məcbur edilir

4. Uşaq istismarı – ailədən və ya sosial mediadan sui-istifadə

- Bəzi hallarda uşaqlar valideynləri tərəfindən zorla və ya maddi səbəblə istismara məruz qalır

- Sosial mediada uşaq və yeniyetmələrin cəlb olunması da artmaqdadır

5. Şantaj və sextortion

- Qadının seksual xarakterli şəkil və videoları gizli şəkildə ələ keçirilir

- Sonra yaymaqla hədələnərək cinsi istismara məcbur edilir

Qrup	Risk faktorları
Qadınlar və yeniyetmə qızlar	Ailədaxili zorakılıq, yoxsulluq, təhsil almamaq
Yeniyetmələr (12–18 yaş)	Sosial mediada aktivlik, ailə nəzarətinin zəifliyi
Miqrant qadınlar	Hüquqi statusun olmaması, dil baryeri
Qız uşaqları	Ailə daxilində qorunmama, sosial yardımın olmaması

²⁸ OSCE (2023). *Combating Human Trafficking for Sexual Exploitation in the Digital Era*

BMT-nin 2020-ci il hesabatına əsasən, insan alveri qurbanlarının 50%-dən çoxu cinsi istismar məqsədilə istifadə olunur²⁹.

2.1.2 Əməyin istismarı

Əməyin istismarı insan alverinin ən mürəkkəb və az görünən formalarından biridir. Bu forma qurbanların istəkləri xaricində uzunmüddətli və insan hüquqlarını pozan şəraitdə işləməyə məcbur edilməsi ilə xarakterizə olunur. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 2017-ci il hesabatına əsasən, dünyada 24.9 milyon insan məcburi əmək şəraitində istismar olunur ki, bunun təxminən 16 milyonu özəl sektorda baş verir³⁰.

Əmək istismarı formalarına aşağıdakılar daxildir:

- sənədsiz miqrantların qeyri-qanuni işlərə cəlb;
- məcburi iş saatları;
- əməkhaqqının verilməməsi və ya gecikdirilməsi;
- təhlükəli şəraitdə işləmə;
- şəxsi sənədlərin alınmış saxlanması.

2.1.3. Uşaq alveri

Uşaqlar insan alverinin həm qurbanı, həm də vasitəsi kimi istifadə olunur. Uşaq alverinin formaları bunlardır:

- məcburi dilənçilik;
- uşaq əməyi;
- cinsi istismar;
- silahlı münaqişələrə cəlb;
- erkən nikah.

UNICEF bildirir ki, dünyada təxminən 1.2 milyon uşaq hər il insan alverinin qurbanı olur³¹. Uşaq qurbanlarının psixoloji travmaları daha dərin və uzunmüddətli olur³².

2.1.4. Məcburi dilənçilik

Dilənçilik vasitəsilə insan alveri əsasən aşağıdakı hallarda rast gəlinir:

- fiziki qüsurlu şəxslər və uşaqlar zorla ictimai yerlərdə işlədilir;
- əldə edilən gəlir alverçi tərəfindən toplanır;
- qurbanlar təhlükəli və istismara açıq şəraitdə saxlanılır.

BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyasına görə, məcburi dilənçilik

²⁹ UNODC. (2020). *Global Report on Trafficking in Persons*.

³⁰ ILO. (2017). *Global Estimates of Modern Slavery: Forced Labour and Forced Marriage*.

³¹ UNICEF. (2020). *Child Trafficking and Exploitation Report*.

³² Citron, D. K., & Chesney, R. (2019). Deep Fakes: A Looming Challenge for Privacy, Democracy, and National Security. *California Law Review*, 107(1), 175–200.

istismarın sosial qəbul olunmuş, lakin dərin struktural problemlərini gizlədən formasıdır.

2.1.5. Orqan alveri

Orqan alveri az sayda sənədləşdirilmiş, lakin yüksək risk daşıyan insan alveri formasıdır. Böyrək, qaraciyər və göz qişası kimi orqanlar qurbanın razılığı olmadan, və ya aldadılaraq çıxarılır.

Təhlükələr:

- qurbanın həyatına təhlükə;
- tibbi xidmətin olmaması;
- hüquqi müdafiənin çətinliyi.

WHO qeyd edir ki, orqan alveri halları xüsusilə yoxsul ölkələrdə daha tez-tez qeydə alınır, və sosial şəbəkələr vasitəsilə bu alver gizli formada yayılır³³.

2.1.6. Məcburi/erkən nikah

Bu forma insan alverinin gender əsaslı təzahürüdür və əsasən azyaşlı qızlara yönəlir. Erkən nikah qurbanı olanlar ailələrin və ya cəmiyyətin təzyiqi altında istismar məqsədilə evləndirilir.

BMT-in UN Women təşkilatının 2021 məlumatına görə, dünyada hər 5 qızdan biri 18 yaşından əvvəl evləndirilir və bu qızların çoxu təhsildən məhrum edilir, cinsi və reproduktiv istismara məruz qalır.

2.2. Yeni tendensiyalar və rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə insan alveri

2.2.1. Rəqəmsal platformalar vasitəsilə rekrutinq

Rəqəmsal platformalar vasitəsilə rekrutinq (yəni insan alveri qurbanlarının internet üzərindən cəlb olunması) təxminən 2000-ci illərin ortalarından başlayaraq genişlənməyə başlasa da, bu üsul 2010-cu illərdən sonra sosial media və mesajlaşma tətbiqlərinin yayılması ilə insan alveri alətinə çevrilib.

Sosial şəbəkələr (Facebook, TikTok, Instagram) və “iş elanları” alverçilərin qurbanlara daha rahat çatmasına şərait yaradır. Qurbanlar “yüksək gəlirli iş”, “model karyerası” və ya “xaricdə iş” vədləri ilə aldadılır.

Taktikalar

1. Yalançı iş elanları (model, tibb bacısı, baxıcı, kuryer, sosial media meneceri və s.)
2. Sosial media vasitəsilə “romantik əlaqə qurmaq” (lover-boy

³³ WHO. (2019). *Guiding Principles on Human Cell, Tissue and Organ Transplantation*.

metodu)

3. Tanınmış şəxslərin adına saxta profillərlə əlaqə qurmaq
4. Video oyunlar və Discord/Telegram kanallarında aldatma
5. Saxta (deepfake) vizuallardan istifadə edərək təzyiq və ya şantaj

Təsirləri və təhlükələri

➤ **Qurbanların cəlb olunması sürətlənib:** Rekrutinq daha geniş kütləyə, daha qısa zamanda çatır.

➤ **Qurbanın coğrafiyası əhəmiyyətsizləşir:** Fiziki məsafə olmadan cəlb etmə mümkündür.

➤ **Anonimlik alverçilərə üstünlük verir:** Onlar özlərini gizlətməkdə daha uğurlu olurlar.

➤ **Uşaqlar və yeniyetmələr əsas hədəf qruplardır:** Sosial media onların psixoloji və sosial davranışlarını asan izləməyə imkan verir³⁴.

➤ **Cinsi istismar və onlayn pornografiya, canlı yayımlar artıb.**

➤ **İzlənməsi və sübutu daha çətinidir:** Hüquq-mühafizə orqanları üçün rəqəmsal izləri toplamaq və beynəlxalq əməkdaşlıq qurmaq vaxt alır.

Europol qeyd edir ki, insan alverçilər sosial mediada süni “dostluq”lar quraraq emosional manipulyasiya və aldatma taktikalarından istifadə edirlər³⁵.

2.2.2. Deepfake və onlayn seksual şantaj

Deepfake və onlayn seksual şantaj — müasir insan alveri və onlayn istismar formalarının ən təhlükəli və sürətlə yayılan texnoloji üsullərindən biridir. Bu metodlar əsasən qadınlara, qız uşaqlarına və yeniyetmələrə qarşı cinsi təhdid və nəzarət vasitəsi kimi istifadə olunur.

Yeni texnologiyalar — xüsusilə deepfake videolar və AI vasitəsilə pornoqrafik kontent istehsalı — seksual xarakterli təhdid və şantajın güclənməsinə səbəb olur. Bu, insan alverçilərin qurbanları nəzarətdə saxlamaq üçün istifadə etdiyi yeni vasitələrdən biridir.

2017-ci ildən etibarən deepfake texnologiyası açıq mənbəli kodlarla istifadə oluna bilən hala gəldi.

2019-cu ildən sonra bu texnologiya ilə hazırlanmış saxta pornoqrafik materiallar daha geniş yayılmağa başladı (xüsusilə qadınlara qarşı).

2021–2024 arasında onlayn seksual şantaj və deepfake kombinasiyası yeniyetmələrə, tanınmış şəxslərə və aktivist qadınlara qarşı artan hallarda istifadə olunub³⁶.

Bu proses aşağıdakı mərhələlərlə həyata keçirilə bilər:

³⁴ ECPAT (2018–2023). *Online Child Sexual Exploitation Trends*

³⁵ Europol. (2023). *Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA)*.

³⁶ Thorn & NSPCC (2020). *Sextortion and Deepfake Exploitation of Youth*

- Qurbanın sosial media profili və şəkilləri toplanır
- Deepfake video və ya montajlı şəkillər hazırlanır
- Qurbana şəxsi mesajla təhdid olunur: “Bu videonu yayımlayacağıq”
- Pul, əlavə foto/video, ya da fiziki görüş tələb olunur
- Qurban qorxudan tələb edilənləri icra edir, bu isə istismarı artırır

Əhəmiyyəti və risk qrupları

Qrup	Risk səviyyəsi	Niyə?
Yeniyyətmələr (13–17)	Yüksək	Şəxsi foto paylaşımı və impulsiv davranış
Qadınlar və aktivistlər	Yüksək	Cəmiyyət qarşısında alçaltmaq məqsədilə
Tanınmış şəxslər	Orta-yüksək	Sosial nüfuzu zəiflətmək üçün
Miqrant qadınlar	Orta	Hüquqi müdafiəsizlik və dildə çətinlik

2.2.3. Kriptovalyuta və “dark web” əməliyyatları

Qaranlıq internet (dark web) insan alveri və seksual istismar kontentlərinin paylaşımı üçün istifadə olunan əsas platformalardandır. Kriptovalyuta isə ödənişlərin izini itirmək və hüquq-mühafizə orqanlarından yayınmaq üçün əlverişli vasitə kimi istifadə olunur.

Kriptovalyuta və “dark web” əməliyyatları, insan alveri, uşaq istismarı, silah və narkotik ticarəti kimi cinayətlərin rəqəmsal və izlənməsi çətin mühitlərdə həyata keçirilməsi üçün əsas infrastruktur vasitələrindən biri halına gəlib. Bu texnologiyalar qeyri-leqal əməliyyatların anonimliklə icrasını asanlaşdırır və hüquq-mühafizə orqanlarının qarşısında ciddi çağırışlar yaradır. İlk kriptovalyuta – Bitcoin 2009-cu ildə istifadəyə verilib. 2011–2013-cü il Dark web-də ilk böyük miqyaslı istifadə — Silk Road platforması vasitəsilə narkotik və qanunsuz malların satışında. 2015-dən sonra: İnsan alveri və uşaq istismarı kimi daha ağır cinayətlərdə də kriptovalyuta vasitəsi ilə ödəniş sistemləri geniş tətbiq olunmağa başlayıb³⁷.

Təsirləri:

- Uşaq istismarı materialları: Dark web vasitəsilə “pay-per-view” əsasında yayımlanır, ödənişlər isə Bitcoin və ya Monero ilə edilir.
- Qurbanların satışı və ya “icarəsi”: Bəzi platformalarda “xidmət”

³⁷ Chainalysis (2023). *Crypto Crime Trends Report*

kimi maskalanmış formatlarda qadınların istismarı təklif edilir.

➤ Qanuni izləmənin çətinləşməsi: Kriptovalyuta və TOR browser hüquq-mühafizə orqanlarının istintaq və identifikasiya işini ciddi çətinləşdirir³⁸.

İnsan alverinə və istismara necə təsir edir?

Texnologiya	İstifadə üsulu	Təsiri
Kriptovalyuta	Qurban satışları, istismar gəlirləri üçün ödəniş vasitəsi	Bank nəzarətindən yan keçmə, iz buraxmama
Dark web bazarları	Qurbanlarla “əlaqə” və qeyri-qanuni xidmət reklamları	Qlobal bazar effekti yaradır – anonim, gizli və sürətli
Kripto mikserlər	Ödənişlərin izini gizlətmək üçün	Hüquq-mühafizə üçün izləmə çətinləşir
NFT və gizli serverlər	Uşaq istismarı vizuallarının paylaşımı və satışı	Rəqəmsal izləri gizlətmə imkanı artır

2.2.4. Onlayn romantik fırıldaqlar (romance scams)

Onlayn romantik fırıldaqlar (romance scams) — insan alverinin və rəqəmsal istismarın emosional manipulyasiya yolu ilə həyata keçirilən formasıdır. Bu üsul xüsusilə qadınlara, yaşlı insanlara və psixoloji dəstəyə ehtiyacı olanlara qarşı istifadə olunur. Qurbanlar romantik vədlərlə aldadılır, sonra isə pul, məlumat, seksual görüntü və ya fiziki görüş tələb olunur — bu da bəzən seksual istismar və ya insan alverinə gətirib çıxarır. Sosial mediada qurulan emosional münasibətlər vasitəsilə qadınlar aldatılır və sonradan xaricə “evlənmək”, “iş qurmaq” vədi ilə aparılaraq insan alverinə məruz qalırlar. Bu, həm psixoloji, həm də sosial manipulyasiyanın kompleks formasıdır³⁹.

Dövr	Xüsusiyyətlər
1990-cı illər sonu – 2000	İlk onlayn tanışlıq saytlarında fırıldaq hallarına rast gəlinirdi (e-mail scam).
2005–2010	Sosial şəbəkələrdə (Facebook, Odnoklassniki və s.) romantik mesajlaşma ilə aldatma artdı.
2010–2020	Mobil tanışlıq tətbiqləri (Tinder, Badoo və s.) bu prosesi sürətləndirdi.
2020–indiyədək	Pandemiya dövründə tənhalıq, izolasiya hissi və onlayn vaxtın artması ilə romantik fırıldaqlar 40–50% artıb .

³⁸ Thorn & IWF (2022). *Child Sexual Abuse Materials and Crypto Markets*

³⁹ FBI IC3 Report (2023): Romance scams in the U.S. caused over \$1.3 billion in losses.

İnsan alveri riski:

- “Görüş” adı ilə başqa ölkəyə dəvət edilən qadınlar və ya qızlar fiziki olaraq təcrid olunur və seksual istismara məruz qalır.

- Bəzən lover-boy metodu ilə qurban alverçinin istismarına könüllü tabe olur, çünki onu sevdiyini düşünür.

2.2.5. Rəqəmsal alver formaları: insan alverçilərinin internet, sosial media və texnoloji vasitələr vasitəsilə qurbanları cəlb etmə, nəzarətdə saxlama və istismar etmə üsullarını əhatə edir. Bu formalar ənənəvi insan alveri üsullarından fərqli olaraq, gizli, sürətli və qlobal səviyyədə həyata keçirilə bilər. Bu texnologiyalar vasitəsilə rekrutinq (cəlb etmə), istismar, nəzarət və təkrar şantaj prosesi tamamilə rəqəmsal mühitdə baş verə bilər. Texnologiya və internetin geniş yayılması ilə insan alveri onlayn platformalarda baş verir. "Grooming", yəni virtual cəlb etmə prosesi, sosial media vasitəsilə qurbanlara yaxınlaşmaq və onları istismara hazırlamaq məqsədi daşıyır. Qurbanlar bəzən “iş təklifi”, “sosial tanışlıq”, “model agentliyi” kimi yalan vədlərlə tora salınır.

Əsas cəlb etmə metodları⁴⁰

1. Romantik manipulyasiya ("lover-boy" yanaşması)

- Onlayn tanışlıq tətbiqləri (Tinder, Facebook, Instagram)
- Qurbanla əlaqə yaradılır, münasibət qurulur, sonra "görüş" və ya "kömək" təklifi gəlir
- Qurban könüllü şəkildə başqa şəhərə/ölkəyə gedir — orada nəzarət altına alınır

2. Yalançı iş elanları və “sponsorluq” təklifləri

- “Model axtarılır”, “köməkçi tələb olunur”, “Avropada baxıcı işi”, “online marketing” kimi elanlar
- Qurbanlardan CV və ya şəkil istənilir
- Bəzən "işə qəbul" üçün video sorğu və ya müsahibə təşkil edilir
- Yekunda aldatma ilə başqa ölkəyə aparılaraq istismar olunur

3. Sosial media ilə emosional manipulyasiya

- Alverçilər hədəfi izləyir: depressiv paylaşımlar, maddi ehtiyac, yalnızlıq siqnalları
- Təkliflər: “sənə kömək edə bilərəm”, “ev tutaram”, “bilet alaram”
- Qurbanlar özləri əlaqəyə açıq görünür — alverçi münasibət quraraq tələyə salır

4. Sextortion və deepfake vasitəsilə məcburetmə

- Qurbanla cinsi xarakterli söhbətlər və ya görüntülü zənglər
- Şəxsi foto/videoların əldə olunması

⁴⁰ UNODC (2023). *Digital Means in Human Trafficking: A Threat Landscape*

• Sonra həmin görüntülərlə **şantaj edilir**: “əgər getməsən, yayacağam”

• Qurbanlar ya pul, ya fiziki xidmət təklif etmək zorunda qalır

5. Onlayn oyunlar və chat-roomlar

• Yeniyetmələrə yönəlik: Discord, Telegram, oyun içi mesajlar

• Qurbanlar etibar qazanmaqla "xüsusi klub", "sponsorluq" vədləri ilə cəlb olunur

İstismar növləri (rəqəmsal yolla başlayan)

Növ	Rəqəmsal cəlbətmə formasının rolu
Seksual istismar	Tanışlıq, sextortion, deepfake ilə məcburetmə
Əmək istismarı	Onlayn iş təklifləri, viza sponsorluğu
Pornoqrafik istismar	Cinsi görüntülərin yayılması və ya satışı
Qadınlara "icarəsi"	Onlayn bazarlarda qurbanların təqdimatı
Uşaqların canlı yayımında istismarı	Dark web, pay-per-view sistemlər

2.2.6. “Click farm” və ya “rəqəmsal əmək alveri”: insan alverinin müasir və texnoloji alətlərə uyğunlaşmış formasıdır, burada qurbanlar onlayn platformalarda “klikləmə”, bot yazışmaları, sosial media manipulyasiyası və oxşar fəaliyyətdə istismar olunurlar. Bu formalar ənənəvi əmək istismarı ilə rəqəmsal alətlərin birləşməsindən yararlanır və son illər qlobal miqyasda artmaqda olan bir təhlükədir. Bu yeni istismar forması insanları sosial media platformaları və ya süni zəkaya təlimat vermə kimi görünən, lakin real əmək istismarına əsaslanan fəaliyyətlərə cəlb edir. Bu cür işlər qeyri-rəsmi, hüquqsuz və nəzarətsiz şəraitdə həyata keçirilir.

➤ 2013–2015-ci illərdən etibarən “click farm” fabrikləri Cənub-Şərqi Asiyada (xüsusilə Hindistan, Banqladeş, İndoneziya, Filippin) meydana gəlib.

➤ 2017-dən sonra bu əməliyyatlar Afrika, Şərqi Avropa və MDB məkanına da yayılmağa başlayıb.

➤ COVID-19 pandemiyası ilə birlikdə evdən işləmə imkanlarından sui-istifadə artıb, bu da rəqəmsal əmək istismarını genişləndirib⁴¹.

⁴¹ Freedom Fund (2023). *Online Gig Work and Hidden Exploitation*

Cəlb etmə üsulları

Metod	Necə işləyir?
Yalançı “online iş” elanları	“Evdən işləyərək pul qazan!”, “sosial media idarəçisi tələb olunur”, “Like qarşılığında maaş” — qurban cəlb edilir.
WhatsApp/Telegram qrupları vasitəsilə təkliflər	Qurbanlara avtomatik mesaj göndərilir və onlardan qeydiyyat tələb olunur.
Fırıldaq platformalar və saxta veb-saytlar	Qurbanlar “sınaq mərhələsi” adı ilə pulsuz işlədilir, sonra pul almır və yoxa çıxılır.
AI və bot sistemlərində işləmək vədi	“Mesaj cavablandırmaq”, “rəylər yazmaq” kimi işlər “AI təlimatı” adı ilə təqdim olunur.

“Click farm” – bir qrup insanın sistemli şəkildə kompüter və ya mobil cihazlarla:

- videolara baxması,
- reklamlara klikləməsi,
- sosial şəbəkələrdə like, follow, comment etməsi,
- və ya “reyting” manipulyasiyası etməsi üçün az maaşla və ya məcburi şəkildə çalışdırılması.

Bu qurbanlar:

- tez-tez bütün günü kompüter qarşısında,
- təzyiqləndirilmə, qeyri-insani şəraitdə,
- və şəxsi sənədləri alınaraq nəzarətdə saxlanırlar.

Əmək alveri elementləri hansılardır?

Alət və üsul	İnsan alveri əlamətləri
Pasportun alınması	Hərəkət azadlığının məhdudlaşdırılması
İşəgötürənin təzyiqləri	Məcburi əmək və nəzarət
Əmək müqaviləsinin olmaması	Qanunsuz istismar
Maaşsız və ya borcla işləmək	Borc əsarəti (debt bondage)
Gündə 12–16 saatlıq iş	Sağlamlıq və hüquq pozuntusu

Cəlb olunan qruplar kimlərdir?

- Aztəminatlı gənclər və işsizlər;
- Miqrantlar (sənədsiz və ya dil baryeri olan);
- Onlayn gəlir axtaran evdar qadınlar;
- İnternetə çıxışı olan, lakin hüquqi savad az olan şəxslər

2.2.7. İqlim dəyişikliyi və insan alveri: İqlim böhranı səbəbilə məcburi miqrasiyalar artdıqca, yeni insan alveri risk zonaları yaranır.

Miqrantların sənədsiz statusu onları daha asan istismar obyektinə çevirir.

➤ İqlim dəyişikliyi və insan alveri arasında əlaqə yeni-yeni öyrənilən, lakin getdikcə güclənən qlobal təhlükə modelidir. İqlim dəyişikliyi səbəbindən yaranan sosial və iqtisadi təzyiqlər, xüsusilə məcburi köçlər, su və ərzaq qıtlığı, zəif dövlət nəzarəti və işsizlik, alverçilər üçün yeni rekrutinq imkanları yaradır.

➤ 2008–2010: IOM, UNHCR və ILO tərəfindən iqlim dəyişikliyi ilə məcburi miqrasiya arasında ilkin əlaqələr qurulur.

➤ 2015: BMT-nin “Paris İqlim Sazişi”ndə insan hüquqları ilə iqlim dəyişikliyi əlaqələndirilir.

➤ 2020-dən sonra: İqlimlə bağlı "environmental displacement" nəticəsində artan insan alveri halları qeyd olunur (xüsusilə Afrika, Cənub-Şərqi Asiya və Mərkəzi Amerika bölgələrində)⁴².

➤ 2022–2023: UNODC və IOM rəsmi olaraq "climate change as a trafficking driver" kimi modellər təqdim etməyə başlayır.

İqlim dəyişikliyi ilə bağlı risk faktorları

İqlim hadisəsi	Nəticəsi	Alverə şərait
Quraqlıq və su qıtlığı	Kənd təsərrüfatında işsiz qalma	Maddi ehtiyacla miqrasiya, istismar riski
Daşqınlar və fırtınalar	Məcburi köçkünlük və ev itkiləri	Sığınacaqsız qalma, alverçilərin yalan vədləri
Torpaq məhsuldarlığının azalması	İqtisadi geriləmə və kənddən köç	Ailələrin uşaqları “gəlir mənbəyi” kimi düşünməsi
Zəif dövlət infrastrukturuna təsir	Təhlükəsizlik zəifləyir	Hüquqi müdafiə çətinləşir, istismar artır

Cəlbətmə metodları:

1. “İş və sığınacaq” vədləri
 - İqlim səbəbi ilə evlərini tərk etmiş şəxslərə sərhəd zonalarında iş, qalacaq yer, yardım vədi verilir.
 - Xüsusilə miqrant qadınlar və uşaqlar hədəfə çevrilir.
2. Məcburi köçkün düşərgələrində istismar
 - Qeyri-rəsmi düşərgələrdə qida, su və gigiyena vasitələrinə çıxış müqabilində əmək və ya cinsi xidmət tələb olunur.
 - Qadın və yeniyetmələr burada qeyri-rəsmi münasibətlərə məcbur qalır.

⁴² Global Protection Cluster (2022). *Trafficking Risks in Disaster Settings*

3. Uşaq alveri və erkən evliliklər

- Ailələr iqlim səbəbli çətinliklərdə qız uşaqlarını erkən evləndirməyə və ya işləməyə göndərməyə məcbur olurlar.

- Bu işə gizli əmək və cinsi istismar halları ilə nəticələnə bilər.

4. Onlayn fırıldaq üsulları (rəqəmsal rekrutinq)

- İqlimlə bağlı yardım axtaran insanlara onlayn platformalarda “yardımçı”, “sponsor” vədləri ilə yaxınlaşırlar.

Qurbanlar kimlərdir?

- Qadın və yeniyetmə qızlar (məcburi miqrant və ya kənd yerlərində qalanlar)

- Kənd təsərrüfatında çalışan əhali (torpaqsız qalanlar)

- Ən çox risk altındakı: məcburi köçkünlər, dəstəksiz ailələr, mühacirlər

- Ətraf mühit fəlakətlərindən sonra vəziyyətdən sui-istifadə edilən cəmiyyətlər

Ehtiyaclar:

- İqlim böhranı artıq yalnız ekoloji yox, eyni zamanda sosial və təhlükəsizlik böhranıdır.

- Bu, insan alveri ilə mübarizə strategiyalarına ekoloji risk faktorlarını daxil etməyi tələb edir.

- Sosial işçilər və dövlət qurumları üçün iqlim yönümlü istismar riski xəritələnməlidir.

- Qadınlara və uşaqlara yönəlik risk siqnalları və təhlükəsizlik planları hazırlanmalıdır.

2.2.8. Orqan alverinin transmilli şəbəkələşməsi: insan alverinin ən gizli, ən təşkilatlanmış və ən riskli formalarından biridir. Bu forma xüsusilə çətin aşkarlanması, qlobal təşkilatlı şəbəkələrlə idarə olunması, və yüksək qazanc potensialı səbəbilə beynəlxalq cinayətkar qrupların əsas hədəfinə çevrilib. Bəzi regionlarda yoxsulluq və səhiyyə bərabərsizliyi orqan alverinə qarşı həssaslıq yaradır. Bu formalar internet üzərindən “qaranlıq bazarlarda” (dark web) həyata keçirilir və izlənməsi çətinləşir.

2010-cü ildən indiyə qədər Human trafficking for organ removal (HTOR) xüsusi hüquqi kateqoriya kimi tanınmağa başlandı (UN Protocols); rəqəmsal rekrutinq və “saxta donör” fenomeni yayıldı.

Orqan alveri ilə insan alveri arasındakı əlaqə

Orqan alveri — insan alverinin birbaşa alt kateqoriyasıdır, çünki:

- Qurbanlar zorla, aldatma və ya təzyiqliq yolu ilə orqan bağışlamağa məcbur edilir

- Bəzən insanlar tamamilə bu məqsədlə qaçırılır və ya saxlanılır

- Qanunsuz miqrantlar, azyaşlılar, işsizlər və münaqişə zonalarından gələnlər əsas hədəflərdir
- Əmək və seksual istismar kimi istismar formaları ilə birlikdə də ola bilər (yəni qarışıq istismar halları)

Cəlbətmə metodları

1. Maddi ehtiyacdən sui-istifadə
 - “Sənə kömək edək, sadəcə bir böyrəyini bağışla” kimi yanaşmalar
 - Qurbanlar borcda olur və vədə inanaraq razılaşırlar
2. Saxta iş və ya səyahət vədləri
 - Qurbanlara xarici ölkədə iş, yardım və ya tibbi müalicə vədi verilir
 - Gedəndən sonra saxlanılır və əməliyyata məcbur edilir
3. Yarisözlü razılaşmalar və məcburetmə
 - Qurban əvvəlcə könüllü görünür, sonra razılıq geri çəkildə təzyiqli və şiddət göstərilir
4. Uşaq istismarı və valideyn aldadılması
 - Qəsəbələrdə və ya sığınacaqlarda uşaqların valideynlərindən icazə sənədi alınır — amma məqsəd gizlədilir⁴³

İnsan alverinin formaları yalnız hüquqi kateqoriyalarla deyil, həm də sosial determinantlar, gender sistemləri, siyasi-iqtisadi qeyri-bərabərliklər və texnoloji dinamika ilə izah olunmalıdır. Bu səbəbdən sosial işçilər, hüquqşünaslar və hüquq-mühafizə orqanları daha çevik, interdisiplinar və texnoloji savadlı yanaşma modelləri tətbiq etməlidir. Ənənəvi risk qruplarından başqa, rəqəmsal platformalardan istifadə edən gənclər, miqrant qadınlar, əqli və psixi pozuntulu şəxslər kimi qruplar da istismarın yeni formalarına məruz qalır.

2.2.9 Surroqat analığın insan alveri ilə əlaqəsi

İnsan alverinin surroqat analıq (daşıyıcı ana) forması, müasir dövrdə daha çox kommersiyal və sərhədlərarası (transsərhəd) daşıyıcılıq müqavilələri ilə əlaqəli şəkildə üzə çıxır. Bu, hüquqi və etik cəhətdən çox mürəkkəb sahədir və bəzi hallarda insan alveri kimi xarakterizə edilə biləcək istismar halları yaranır.

1. Hüquqi boşluqlar və sui-istifadə halları:
 - Bəzi ölkələrdə surroqat analıq hüquqi cəhətdən tənzimlənmədiyinə görə, bu boşluq qadınların reproduktiv istismarı üçün istifadə olunur.
 - Daşıyıcı analar yoxsul ölkələrdən seçilir, onlara məcburiyyətlə və ya yalan vədlərlə razılıq verdirilir.

⁴³ WHO Guidance Note on Responding to HTOR (2022)

• Qadınlar tez-tez hamiləlik müddətində və sonrasında insan hüquqları pozuntularına və tibbi nəzarətsizliyə məruz qalırlar.

2. Kommersiya və istismar:

• Surroqat analıq kommersiyal modelə çevrildikdə, qadının bədəni “istehsal vasitəsi” kimi qiymətləndirilir – bu işə insan alveri və istismarın tipik göstəricisidir.

• Bu xidmətləri təşkil edən vasitəçilər (klinika, agentlik, vasitəçi şəxs) daşıyıcı anaların seçimində manipulyasiya və ya zorakılıq tətbiq edə bilirlər.

3. Transsərhəd surroqatlıq və beynəlxalq insan alveri:

• Çox vaxt imkanlı cütlüklər surroqat analığı yoxsul ölkələrdən olan qadınlarla həyata keçirməyə üstünlük verirlər.

• Bu vəziyyətlərdə qadınlar ciddi nəzarət altında saxlanılır, hərəkət azadlıqları məhdudlaşdırılır və zorla razılıq verdirilə bilər.

• Bəzən uşaq doğulduqdan sonra daşıyıcı ana və ya körpə satışı obyektinə çevrilir.

BMT və digər beynəlxalq qurumların yanaşması:

BMT-nin İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə üzrə Palermo Protokolu insan alverini "insanların istismarı məqsədilə əldə olunması və daşınması" kimi müəyyən edir. Burada istismarın formalarından biri də "məcburi əmək və ya xidmət" sayılır. Surroqat analıq, xüsusilə zorla hamiləlik və ya qanunsuz razılaşmalar olduqda, bu tərifi uyğun gəlir⁴⁴.

Real hallardan nümunə (Case Studies):

1. Hindistan və Nepal: Kommersiya məqsədli surroqat analıq geniş yayılıb. Qadınlar yoxsulluq ucbatından bu “xidmətə” məcbur edilir, bir çox hallarda uşaqlar qanunsuz şəkildə alqı-satqıya çıxarılır.

2. Ukrayna və Gürcüstan: Avropa ölkələrindən olan ailələr üçün surroqatlıq bazarı formalaşmışdır. 2022-ci ildən sonra müharibə səbəbilə bu qadınların hüquqları daha da zəifləyib.

3. Kamboca və Laos: Bəzi hallarda qadınlar aldadılaraq daşıyıcı ana olmağa razı salınır, sonradan uşaqlar satılır və qadınlar hüquqsuz qalır.

2.3. Azərbaycan kontekstində forma və tendensiyaların xarakteri

Azərbaycanın insan alverinə dair hesabatlarında aşağıdakı hallar müşahidə olunur:

• Cinsi istismar məqsədilə qadınların BƏƏ və Türkiyəyə göndərilməsi;

• Tikinti və ev işlərində əməyin istismarı;

• Sosial mediada qadınlara qarşı artan rəqəmsal zorakılıq.

⁴⁴ UNODC Issue Paper (2021). *Trafficking in Persons and Surrogacy Arrangements*.

Milli Fəaliyyət Planı (2020–2024) insan alverinə qarşı mübarizədə ictimai maarifləndirmə, hüquqi islahatlar və sığınacaq xidmətlərinin gücləndirilməsini prioritet kimi müəyyənləşdirir.

2.3. Yekun və tövsiyələr

İnsan alveri həm klassik, həm də rəqəmsallaşan təzahürləri ilə kompleks sosial problemdir. Yeni texnologiyaların və rəqəmsal manipulyasiyanın artması dövlətlərin və vətəndaş cəmiyyətinin bu problemə multidisiplinar yanaşmasını zəruri edir.

İnsan alveri XXI əsrdə transmilli cinayətkarlığın ən mürəkkəb və dəyişkən formalarından biri kimi qlobal səviyyədə artmaqda və yeni sosial, texnoloji və hüquqi çağırışlarla qarşı-qarşıya qalmaqdadır. Bu cinayətin klassik formaları ilə yanaşı, müasir dövrdə rəqəmsallaşma, münaqişə zonalarının genişlənməsi, gender bərabərsizliyi, miqrasiya təzyiqləri və əmək bazarındakı qeyri-formallıq yeni istismar modellərinin yaranmasına səbəb olmuşdur⁴⁵.

Ənənəvi və müasir formalar:

➤ Əməyin istismarı: İnsan alverinin ən geniş yayılmış formalarından biri olan əməyin istismarı və məcburi əmək, xüsusilə qeyri-rəsmi sektorda, kənd təsərrüfatı, tikinti və ev işlərində cəmləşmişdir. İstehsal zəncirlərində ucuz işçi qüvvəsinə tələbat artdıqca bu forma daha da dərinləşmişdir⁴⁶.

➤ Cinsi istismar: Xüsusilə qadınlar və qız uşaqları bu formanın əsas qurbanlarıdır. Buraya fahişəliyə məcbur etmə, pornosənaye üçün məcburi çəkiliş, eskort xidməti adı altında istismar daxildir. Bəzi hallarda bu, ailə daxilində də baş verə bilər.

➤ Uşaq alveri: Uşaqlar həm məcburi əməyə, həm də cinsi istismara məruz qalırlar. Rəqəmsal platformalarda uşaqların virtual mühitdə cəlb edilməsi və “online grooming” halları ciddi artım göstərir⁴⁷.

➤ Orqan alveri: Tibbi ehtiyaclar, yoxsulluq və qanunsuz transplantasiya şəbəkələri bu formanın yayılmasına səbəb olur. Donor razılığı olmadan və ya qurbanları aldatmaqla həyata keçirilən orqan satışı ciddi etik və hüquqi pozuntudur⁴⁸.

➤ Məcburi nikah: Erkən və məcburi nikah da insan alverinin bir forması kimi tanınır. Bu zaman qız uşaqları və qadınlar ailə və ya icma

⁴⁵ UNODC (2023). *Global Report on Trafficking in Persons*.

⁴⁶ ILO (2022). *Global Estimates of Modern Slavery*. Geneva.

⁴⁷ ECPAT International (2023). *Online Child Sexual Exploitation*.

⁴⁸ Council of Europe (2020). *Trafficking in Human Organs Report*.

təzyiqi altında razılığı olmadan ailə qurmağa məcbur edirlər⁴⁹.

➤ Cinayət törətməyə məcbur etmə: Qurbanların oğurluq, narkotik daşıyıcılığı və ya digər qanunsuz fəaliyyətlərə məcbur edilməsi də insan alverinin yeni formalarındandır. Bu hal xüsusilə uşaq və yeniyetmələr üçün yüksək risk daşıyır.

Yeni tendensiyalar və rəqəmsal çağırışlar

➤ Virtual istismar: Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı ilə alverçilər sosial media, tanışlıq platformaları və mesajlaşma tətbiqləri vasitəsilə qurbanları cəlb edirlər. “Online grooming”, “sextortion” və “webcam-based exploitation” halları getdikcə artır.

➤ Deepfake texnologiyası ilə zorakılıq: Süni intellektin istismar məqsədilə istifadəsi – məsələn, qurbanın görüntüsünün deepfake porno videolarda istifadə edilməsi – yeni psixoloji və hüquqi çətinliklər yaradır⁵⁰.

➤ Kriptoalyutalar və ödəniş sistemləri: Alver şəbəkələri artıq iz buraxmamaq üçün ödənişləri kriptoalyuta ilə həyata keçirirlər, bu da cinayətin aşkarlanmasını çətinləşdirir⁵¹.

➤ Pandemiya sonrası transformasiya: COVID-19 pandemiyası zamanı məhdudiyətlər qurbanların daha çox qapalı mühitlərdə istismarına, məktəbdənkənar uşaqların sayının artmasına və onlayn platformalarda daha çox riskə məruz qalmasına səbəb oldu.

FƏSİL II-yə aid TƏLİM MODULU

“İnsan alverinin formaları və rəqəmsal dövrdə yeni istismar üsulları”

Sessiyanın məqsədləri:

• İştirakçılar insan alverinin formaları və yeni texnoloji tendensiyalarla tanış olur;

• Real və simulyasiya olunmuş hallar əsasında riskləri təhlil etməyi öyrənirlər;

• Rəqəmsal mühitdə alverin aşkarlanması və cavab mexanizmlərini müzakirə edirlər.

⁴⁹ UNICEF (2021). *Ending Child Marriage: A profile of progress*.

⁵⁰ UN Women (2023). *Gender and Technology-Based Violence*.

⁵¹ FATF (2021). *Virtual Assets and Money Laundering Risks*.

Sessiyanın vaxt bölgüsü (3 saatlıq modul)

Saat	Fəaliyyət	Metod	Məqsəd
10:00–10:15	Giriş və məqsədin açıqlanması	Təlimçi çıxışı, buzqıran	Mövzuya maraq yaratmaq
10.15.-10:45	Case study: “Virtual istismar halı”	Real hadisə analizi	Rəqəmsal cinsi istismar mexanizmini dərk etmək
10:45–11:15	Rol oyunu: “Sosial mediada cəlb prosesi”	Simulyasiya	Sosial manipulyasiya üsullarını anlamaq
11:15–11:30	Fasilə	—	İştirakçıların enerjisini bərpa etmək
11:30–12:00	Qrup işi: “Forma üzrə insan alverinin analizi”	SWOT, flipchart	Əmək, cinsi, uşaq istismarı üzrə təhlil bacarığı
12:00–12:30	Poster hazırlığı: “Yeni təhlükələr nələrdir?”	Vizual təqdimat	Yeni texnologiyaların risklərini analiz etmək
12:30–12:50	Test: “Forma–fakt uyğunsuzluqları”	Təpşiriq vərəqi	Teorik biliklərin yoxlanılması və düzəldilməsi
12:50–13:00	Sessiyanın yekunu və refleksiya	Qısa çıxışlar, çıxış kartları	Öyrənilənlərin ümumiləşdirilməsi

Giriş (10–15 dəq.)

Təlimçi üçün ipucları: Sessiyaya təhlükənin dəyişən forması ilə bağlı sual ilə başlayın:

“Əgər insan alveri virtual məkanda baş verirsə, biz onu necə tanıya bilərik?”

Günün məqsədini bu şəkildə vurğulayın:

- Rəqəmsal istismar və virtual məkanda cəlbətmə üsulları;
- Rəqəmsal texnologiyalarla müşahidə çətinlikləri;
- Qrup işi və testlərlə möhkəmləndirmə.

Aktiv metod: Mini buzqıran: İştirakçılar “rəqəmsal alver” ifadəsini eşidəndə ağına gələn ilk 3 söz (flipchart üzərinə yazılır).

Case Study: “Virtual istismar halı”.

Təlimçi üçün ipucları: Real və ya qurulmuş rəqəmsal istismar hadisəsini təqdim edin:

Məsələn: Sosial mediada “model agentliyi” vədi ilə xaricə çağırılan və görüntüləri ilə şantaj edilən yeniyetmə.

İştirakçılara 3 sual:

- Bu hal insan alveri formasıdır mı?
- Hüquqi və sosial reaksiya necə olmalıdır?
- Qurbanın hüquqları necə qoruna bilər?

Aktiv metod: Qrupda oxuyub təhlil + nəticələrin flipchart-da paylaşılması. Fasilədən sonra bu case-ə rol oyunu ilə qayıtmaq olar.

İZAH: Case Study – müəyyən bir problemlə və ya maraqlı vəziyyətin təfərrüatlı təqdim edilməsi və iştirakçıların bu vəziyyətlə bağlı analiz, qərar vermə və ya həll yolu təklif etməsini tələb edən öyrədici yanaşmadır.

Rol oyunu: “Sosial mediada cəlb etmə prosesi”.

Təlimçi üçün ipucları: Rollar:

- Cəlb edici şəxs (istismarçı)
- Qurban (məsələn, yeniyetmə)
- Cəmiyyətdən biri (müəllim, valideyn və s.)

Təlimçi əvvəlcə struktur verir: “Bu dialog necə başlayır, nə ilə inandırılır və necə təhlükə formalaşır?”

Aktiv metod: İştirakçılar 3 nəfərlik qruplara bölünür.

- Ssenari əsasında canlandırma.

Digər iştirakçılar müşahidəçi kimi qeydlər aparır: “Qurban harada etibar etdi?”, “İstismarçı hansı dillə manipulyasiya etdi?”

Fasilə .

İpucu: Qısa refleksiya üçün sual verin: Bu günün ilk hissəsində sizi ən çox narahat edən məqam nə idi?”

Qrup işi: “Forma üzrə insan alverinin analizi” (30 dəq.)

Təlimçi üçün ipucları: Qruplara aşağıdakı formalar verilir:

- Əmək istismarı
- Cinsi istismar
- Daxili orqan ticarəti
- Rəqəmsal şantaj

Tapşırıq: Hər formanın xüsusiyyətlərini, qurban və istismarçının obrazını və identifikasiya çətinliklərini qeyd edin.

Aktiv metod: A3 kağızlarında təqdimat hazırlanır. Qruplar təqdim edir, digərləri sual verir və “uyğunlaşdırma” aparır.

Poster hazırlığı: “Yeni təhlükələr nələrdir?”

Təlimçi üçün ipucları: Qruplara veriləcək sual: “Bugünkü cəmiyyət və texnologiyada hansı yeni alver (istismar) riskləri formalaşır?”

Təsəvvürü posterlər:

- Deepfake vasitəsilə şantaj

- Sosial mediada dostluq ilə cəlbətmə
- Kriptovalyuta ilə ödənişli istismar

Aktiv metod: Qruplar rəqəmsal və vizual poster hazırlayır (rəsm, sözlər, nişanlar). Galereya üsulu ilə divarda asılır və digərləri gəzir.

Test: “Forma–fakt uyğunsuzluqları”

Təlimçi üçün ipucları: Təqdim olunan faktlarla uyğun olmayan insan alveri formaları seçilir.

Məsələn: “Qadın sənəd üçün agentliyə müraciət edir, işlə bağlı onun şəkilləri yayılır” – bu əmək istismarıdır mı?

- Doğru forma ilə faktın uyğunluğu yoxlanır.

Aktiv metod: Slayd və ya kağız formasında təqdim olunur.

- 5 fakt – iştirakçılar uyğun formaları seçir.

İZAH: “Forma–fakt uyğunsuzluğu” anlayışı insan alveri ilə mübarizə sahəsində potensial qurbanın identifikasiyası zamanı formal təsnifat meyarları ilə real faktların uyğun gəlməməsi halını ifadə edir.

“Forma” nədir? Burada "forma" dedikdə, qurbanların aşkarlanması və ya insan alverinin təhlili üçün istifadə olunan standart sxemlər, sənədlər və ya təsnifat meyarları nəzərdə tutulur. Məsələn:

- Aşkarlama qiymətləndirmə formaları
- Risk qruplarının siyahısı
- Qurban profilinə dair şablon təsvirlər
- Hüquqi və ya prosedur meyarlarla

“Fakt” nədir? "Fakt" real həyatda konkret şəxsin yaşadığı hal, davranış, təcrübə və ya situasiyadır. Yəni insanın hekayəsi, psixoloji vəziyyəti, fiziki şəraiti və ya məruz qaldığı istismar formaları.

Uyğunsuzluq nə zaman yaranır? Bu, o zaman baş verir ki, standart forma bir şəxsin vəziyyətini “qurban” kimi tanımağa imkan vermir, lakin real faktlar onun insan alverinə məruz qaldığını göstərir.

Sessiyanın yekunu və nəticə .

Təlimçi üçün ipucları: Günə dair sual: “Əgər bu gün bir şeyi həyatınızda tətbiq edə bilsəydiniz, bu nə olardı?”

Aktiv metod: “3-2-1” metodu

- 3 öyrəndiyim şey
- 2 tətbiq edə biləcəyim yanaşma
- 1 sual və ya təklif

Simvolik bağlanış: İştirakçılardan bu cümləni tamamlamalarını istəyin:

“Virtual təhlükələrə qarşı bir qadın/uşaq üçün deyəcəyim bir cümlə:” _____”

Cümlələr rəngli kağızlara yazılır, sessiyanın xatirəsi kimi paylaşılır.

Təlim mövzuları və oyunlar üzrə izah

1. Case Study: “Virtual istismar hali”

Məqsəd: İştirakçılar texnologiya vasitəsilə aparılan cinsi istismarın mexanizmini başa düşür və hüquqi-sosial nəticələrini təhlil edir.

Nümunə hal: “17 yaşlı Aysel sosial mediada tanımadığı bir şəxs tərəfindən modellik təklifi ilə aldadılır. Onun fotoları deepfake vasitəsilə seksual kontentə çevrilir və şantaj edilir. O, bu vəziyyətdən çıxış yolu tapa bilmir.”

Tapşırıq:

- Qrupda hadisənin mərhələlərini müəyyən edin;
- Alverçinin istifadə etdiyi taktikamı yazın;
- Qurbanın hüquqları və müdafiə yollarını göstərin.

2. Rol Oyunu: “Sosial mediada cəlb prosesi”

Məqsəd: İştirakçılar onlayn platformalarda cəlbətmə prosesinin necə baş verdiyini təcrübədə canlandırırlar.

Tapşırıq: 3 nəfərlik qrup: (1) Alverçi, (2) Qurban, (3) “moda agenti” qiyafəsində vasitəçi.

- Ssenarini 5 dəqiqəyə hazırlayıb təqdim edin.
- Digər qruplar istismar mərhələlərini müəyyən etsin: cəlbətmə – aldatma – asılılıq – istismar.

3. Qrup işi: “Forma-fokuslu təhlil”

Tapşırıq: Hər qrupa alver formalarından biri verilir (əmək istismarı, cinsi istismar, orqan alveri və s.). Hər qrup:

- Qurbanın psixoloji durumu,
- İstismar üsulu,
- İstismarçının strategiyası,
- Dövlət müdaxiləsi,
- Sosial işçinin rolu — üzrə SWOT təhlili aparır.

Nəticə flipçartda təqdim olunur.

İZAH: “Forma-fokuslu təhlil” (ingiliscə: *form-focused analysis*) insan alveri, zorakılıq və ya istismar hallarını araşdırarkən hadisənin xarici görünüşü (forma) ilə əslində baş verən məzmun (məhiyyət və fakt) arasındakı fərqlərə diqqət yetirən metodoloji yanaşmadır.

4. Poster hazırlığı: “Yeni təhlükələr nələrdir?”

Məqsəd: İştirakçılar yeni texnologiyaların istismarda necə istifadə olunduğunu vizuallaşdırır.

Tapşırıq: Poster üzərində bu mövzular işlənir:

- Deepfake və AI vasitəsilə şantaj;
- Kriptovalyuta ilə pul axını;
- “Romantic scam” və emosional istismar;
- Sosial media vasitəsilə müəyyən etmə.

İştirakçılar insan alverinin formaları ilə faktların uyğunluğunu yoxlayır və mövzuya dair anlayışlarını dəqiqləşdirir.

5. Test: “Forma–fakt uyğunsuzluğu”

Məqsəd: İştirakçılar insan alverinin formaları ilə faktların uyğunluğunu yoxlayır və mövzuya dair anlayışlarını dəqiqləşdirir.

Sual 1: “16 yaşlı qız valideynlərin təzyiqi ilə ailə qurmağa məcbur edilir. Bu hansı alver formasıdır?”

- A) Cinsi istismar
- B) Əməyin istismarı
- C) Məcburi/erkən nikah
- D) Orqan alveri

Sual 2: “Tikinti sektorunda sənədsiz, gündə 14 saat işləyən miqrantlar hansı formaya daxildir?”

- A) Əmək istismarı
- B) Cinsi istismar
- C) Uşaq alveri
- D) Psixoloji istismar

Əlavə vasitələr və materiallar:

- Flipchart və markerlər (poster və qrup işləri üçün)
- Tapşırıq kartları və rola dair təlimat vərəqləri
- Case study və test nümunələri
- Qısa video (əgər mümkünsə): Onlayn alver prosesinə dair simulyasiya)

Təlimçilər bu fəslin tədrisində aşağıdakı əsas istiqamətlərə diqqət etməlidir:

- Analitik düşüncənin inkişafı: Qrup tapşırıqları ilə formaların və real halların analizi (case study).

- Kritik təhlil: Test və forma-fakt uyğunsuzluqlarını müəyyən edən interaktiv sessiyalar.

- Empatiya və davranış dəyişiklikləri: Rol oyunları və simulyasiya yolu ilə qurbanların yaşantılarını anlama.

- Yaradıcı yanaşma: Poster və ya kampaniya planları vasitəsilə yeni təhlükələrin araşdırılması.

İnsan alverinin formaları zamanla dəyişir, adaptasiya olunur və yeni

texnologiyalarla birgə inkişaf edir. Bu dəyişikliklərə qarşı effektiv reaksiya yalnız hüquqi çərçivə ilə deyil, həm də sosial müdafiə, təhsil, rəqəmsal savadlılıq və ictimai maarifləndirmə vasitəsilə mümkündür. Təlimlər bu dinamik transformasiyanı izah etməli və iştirakçıları təkcə biliklə deyil, həm də praktik bacarıqlarla silahlandırmalıdır.

III FƏSİL

QURBANLARIN PSIXOLOJİ PORTRETİ VƏ DAVRANIŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zorakılıq və istismar təcrübəsi keçirmiş fərdlərin psixoloji durumu və davranış strategiyaları, onların yaşadıkları travmanın mahiyyəti, müddəti və sosial konteksti ilə sıx bağlıdır. Qurban termini bu kontekstdə yalnız hüquqi yox, həm də psixoloji və sosial cəhətdən müdafiəyə ehtiyac duyan fərdləri əhatə edir. Bu fəsildə insan alveri, erkən nikah, məişət zorakılığı, cinsi istismar və ya dilənçiliyə cəlb edilmiş qadın və uşaqların psixoloji portreti, emosional reaksiya formaları, özünüifadə və davranış modelləri, təhlükəyə cavab strategiyaları, müdafiə və tənzimləmə mexanizmləri, sosial adaptasiya xüsusiyyətləri geniş şəkildə təhlil edilir.

Travmatik yaşantıların nəticəsi olaraq inkişaf edən psixoloji vəziyyətlərə əksər hallarda kompleks travma⁵², posttravmatik stress pozuntusu (PTSP)⁵³, disosiasiya⁵⁴, günahkarlıq və utanc hissi⁵⁵ kimi simptom kompleksləri daxil olur. Judith L. Herman kompleks travma yaşayan qadınların zorakılıqla paralel həm şəxsiyyətin dağılması, həm də münasibətlərdə dərin parçalanma yaşadığını qeyd edir. Bu da qurbanın özünü qoruma və ətrafla münasibət qurma bacarıqlarına birbaşa təsir göstərir.

Qurbanların davranışlarında tez-tez müşahidə edilən passivlik, geriçəklmə, hipervijilantlıq (daimi təhlükə hissi), ağlama, donub qalma və ya qəfil emosional partlamalar kimi hallar, onların hiperarousal (yüksək oyanıqlıq) və donma (freeze) reaksiyaları ilə əlaqəlidir⁵⁶. Davranış pozuntuları və qeyri-adekvat cavab formaları isə çox zaman səhv anlaşılır və bu, onların yenidən travmatizasiya olunmasına səbəb olur⁵⁷.

Bununla yanaşı, bu davranış modelləri yalnız fərdi psixoloji

⁵² Herman, J. L. (1992). *Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence—from Domestic Abuse to Political Terror*. Basic Books.

⁵³ American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5®)*. American Psychiatric Pub.

⁵⁴ Putnam, F. W. (1997). *Dissociation in Children and Adolescents: A Developmental Perspective*. Guilford Press.

⁵⁵ Tangney, J. P., Stuewig, J., & Mashek, D. J. (2007). Moral emotions and moral behavior. *Annual Review of Psychology*, 58, 345–372.

⁵⁶ van der Kolk, B. A. (2014). *The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma*. Viking.

⁵⁷ Courtois, C. A., & Ford, J. D. (2013). *Treating Complex Traumatic Stress Disorders in Adults: Scientific Foundations and Therapeutic Models*. Guilford Press.

faktorlarla deyil, sosial mühit, gender stereotipləri, ailədaxili münasibətlər, ictimai dəstək strukturları, əvvəlki zorakılıq təcrübələrinin miqyası ilə də formalaşır. U. Bronfenbrenner-in ekoloji sistemlər nəzəriyyəsi ⁵⁸ bu çərçivədə qurbanların vəziyyətini mikro, mezo və makro səviyyədə başa düşmək üçün faydalı çərçivə təqdim edir.

Qurbanların özünümüdafiə məqsədilə istifadə etdikləri davranışlar — məsələn, manipulyativlik, emosional uzaqlaşma, özünü günahlandırma, aşırı təciblik, maddi asılılığa bağlı qərarlılıq, toxik münasibətləri normal sayma və s. — onların keçmiş travmalarla baş etmə mexanizmlərinin nəticəsidir. Bu davranışlar yalnız psixopatoloji əlamətlər kimi yox, uyğunlaşma üçün inkişaf etmiş müdafiə strukturları kimi də qiymətləndirilməlidir ⁵⁹.

Bu fəsilədəki izahlar travma yönümlü sosial iş modeli⁶⁰, psixodinamik yanaşmalar, bilişsel-davranışçı nəzəriyyələr və feminist travma nəzəriyyələri əsasında qurulmuşdur. Məqsəd qurbanların davranışlarını yalnız diaqnostik çərçivədə deyil, eyni zamanda onların sosial, psixoloji və gender kontekstlərində başadüşülən, empatik və travmasensitiv yanaşma ilə təhlil etməkdir.

Travma və posttravmatik stress pozuntuları (PTSP)

1. Travma anlayışı və onun təbiəti

Travma termini, fərdin fiziki və ya psixoloji bütövlüyünə ciddi təhlükə yaradacaq hadisələr nəticəsində yaranan intensiv emosional və nevroloji reaksiya kimi izah olunur. Psixoloji travma, xüsusilə zorakılıq, təhdid, itki, nəzarət itkisinin qəfil yaşanması, cinsi və fiziki istismar və ya müharibə və fəlakətlər kimi hadisələrdən sonra meydana çıxır⁶¹.

Judith L. Herman travmanı üç mərhələdə izah edir:

1. Təhlükənin qəfil təzahürü (şok mərhələsi),
2. Travma sonrası dağılma və yaddaşın parçalanması,
3. Bərpa və yenidən inteqrasiya.

Travma zamanı beyində əsasən amigdala (emosional yaddaş mərkəzi) və hipokampus (narrativ yaddaş) arasında əlaqə pozulur. Bu, travmatik hadisənin “şüurlu” deyil, “emosional yaddaş”da qalmasına və

⁵⁸ Bronfenbrenner, U. (1979). *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Harvard University Press.

⁵⁹ Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered Assumptions: Towards a New Psychology of Trauma*. Free Press.

⁶⁰ Fallot, R. D., & Harris, M. (2009). Creating cultures of trauma-informed care (CTIC): A self-assessment and planning protocol. *Community Connections*.

⁶¹ Herman, J. L. (1992). *Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence—from Domestic Abuse to Political Terror*. Basic Books.

qurbanın daim təhlükədəymiş kimi hiss etməsinə səbəb olur⁶².

2. Posttravmatik stress pozuntusu (PTSP): Diaqnostik cərcivə

Posttravmatik stress pozuntusu (PTSP), insanın ekstremal stress verici hadisəyə məruz qalmasından sonra ortaya çıxan uzunmüddətli psixoloji reaksiya kompleksidir. Amerikan Psixiatriya Assosiasiyasının DSM-5 diaqnostik meyarlarına görə, PTSP dörd əsas simptom qrupu ilə xarakterizə olunur⁶³:

1. Yenidən yaşama (flashback, kabuslar, xatırlamaların təkrar canlanması);
2. qaçınma (insan, məkan, situasiya və düşüncələrdən uzaq durma);
3. Əhval və düşüncə dəyişiklikləri (mənfi inanclar, özünü günahlandırma, dissosiasiya);
4. Oyanıqlıq simptomları (irritasiya, yuxusuzluq, hiper-vijilantlıq, startle reaksiyası).

Bu simptomlar travmadan sonra ən azı 1 ay davam etməlidir və fərdin funksional həyatına ciddi təsir göstərməlidir.

3. Kompleks travma və kompleks PTSP

Kompleks posttravmatik stress pozuntusu (K-PTSP) ardıcıl, uzunmüddətli və ya təkrar edən travmalardan sonra formalaşır — xüsusilə uşaqlıq dövründə cinsi istismar, məişət zorakılığı, insan alveri və məcburi həbs şəraiti hallarında rast gəlinir⁶⁴.

K-PTSP-nin əlamətləri yalnız travmaya dair xatirələrlə məhdudlaşmır. Əlavə olaraq aşağıdakı simptomlar müşahidə olunur:

- Emosional tənzimləmənin pözulması,
- Münasibət qurma çətinliyi və tənhalıq hissi,
- Daimi utanc və günahkarlıq,
- Mənlik dəyərinin ciddi şəkildə pözulması.

Judith Herman və Christine Courtois bu simptomların, xüsusilə qadın qurbanlar üçün daha geniş psixososial müdaxilə tələb etdiyini vurğulayır.

4. Travma və beynin bioloji reaksiyası

Bessel van der Kolk qeyd edir ki, travma beyin strukturunda

⁶² LeDoux, J. (1996). *The Emotional Brain: The Mysterious Underpinnings of Emotional Life*. Simon & Schuster.

⁶³ American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5®)*. American Psychiatric Publishing.

⁶⁴ Courtois, C. A., & Ford, J. D. (2009). *Treating Complex Traumatic Stress Disorders: An Evidence-Based Guide*. Guilford Press.

funksional dəyişikliklərə səbəb olur ⁶⁵. Məsələn:

- Amigdala hiperaktiv olur – təhlükəyə qarşı daimi siqnal verir;
- Prefrontal korteksin fəaliyyəti zəifləyir – qərarvermə və emosiyaların idarə olunması çətinləşir;
- Hipokampus zədələnir – hadisələrin zaman və məkan baxımından inteqrasiyası pozulur.

Bu səbəbdən travma yaşayan şəxslərdə travma hadisəsi real olaraq bitmiş olsa belə, bədən və beyin "travmanın içində qalmağa" davam edir. Bu, "bədən yaddaşı" (body memory) anlayışının əsasını təşkil edir .

5. Travma yönümlü müdaxilə və sosial işin rolu

Travma yaşayan şəxslərlə işləyən sosial işçilər, psixoloqlar və hüquq-mühafizə orqanları travma yönümlü yanaşma modeli (trauma-informed care) tətbiq etməlidirlər. Bu modelin əsas prinsipləri aşağıdakılardır ⁶⁶ :

- Təhlükəsizlik (fiziki və emosional),
- Etimad və şəffaflıq,
- Qurbanın seçim haqqına hörmət,
- Mədəni və gender həssaslıq,
- Məqsəd: travmadan sağalma və güclənmə.

Travma yönümlü yanaşma yalnız terapevtik deyil, həm də struktur səviyyədə müdafiə və bərpa mexanizmlərinin formalaşdırılmasına xidmət edir.

Qurbanlarda emosional reaksiyalar: qorxu, günahkarlıq, utanc

İnsan alveri qurbanlarında travmanın əsas psixoloji göstəricilərindən biri dərin emosional reaksiyalardır. Onlar arasında ən çox rast gəlinənlər qorxu, suçluluq və utanc hissləridir. Bu emosiyalar qurbanın özünü dərk etmə formasını, sosial münasibətlərə baxışını və travmadan sağalma prosesini dərin şəkildə təsir edir.

1. Qorxu

İnsan alveri zamanı və sonrasında qorxu hissi qurbanların həyatına tam şəkildə hakim ola bilər. Qorxu adətən fiziki zorakılıq, hədələnmə, azadlığın məhdudlaşdırılması və ya yaxınlarına zərər verilməsi ilə bağlı formalaşır. Qurbanın təkrar zərər görəcəyindən və ya alverçinin qisas alacağından qorxusu onun təhlükəsiz mühitlərdə belə travmatik reaksiyalar verməsinə səbəb olur. Herman, J. L. əsərində zorakı

⁶⁵ van der Kolk, B. A. (2014). *The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma*. Penguin Books.

⁶⁶ Fallot, R. D., & Harris, M. (2009). *Creating Cultures of Trauma-Informed Care (CCTIC)*. Community Connections.

münasibətlərin yaratdığı qorxunun qurbanın yaddaş, davranış və emosional tənzimləməsində necə dərin izlər buraxdığını izah edir.⁶⁷

2. Günahkarlıq hissi

İnsan alveri qurbanları tez-tez başlarına gələn zorakılıqlara görə özlərini günahkar hiss edirlər. Bu, xüsusilə seksual istismara məruz qalan qadınlar və uşaqlarda daha kəskin olur. Onlar öz seçimlərinin və ya davranışlarının alverə səbəb olduğunu düşünə bilər, halbuki gerçəkdə məsuliyyət tamamilə cinayətkar alverçilərin üzərinə düşür. Courtois, C. A., & Ford, J. D. əsərlərində qurbanların özünü günahlandırma davranışını kompleks travmaların nəticəsi kimi izah edilir⁶⁸.

Bu günahkarlıq hissi bəzən cəmiyyətin və ailənin reaksiya və münasibətlərindən də qaynaqlanır. Yəni, ətrafın "niyə getdin?", "niyə susdun?" kimi reaksiyaları qurbanı daha da içə qapadır və sosial dəstək mexanizmlərindən uzaqlaşdırır.

3. Utanc

Utanc insan alveri qurbanlarında tez-tez öz bədəninə və kimliyinə qarşı nifrət, özünüqiymətləndirmənin itməsi və dəyərsizlik hissi ilə müşayiət olunur. Bu, qurbanın ictimai həyatdan çəkilməsinə, əlaqələrdən uzaqlaşmasına və depressiv əlamətlərə səbəb ola bilər. Brown, L. S. əsərində utancın cinsi zorakılıq və istismar qurbanlarında qadın kimliyi üzərindən necə formalaşdığı geniş izah olunur.

Utanc həm də mədəni və sosial kontekstlə güclənir. Məsələn, patriarxal cəmiyyətlərdə qadının "namus" anlayışı ilə ölçülməsi seksual istismar qurbanlarının daha dərin utanc və izolyasiya yaşamasına səbəb olur.

İnsan alveri qurbanlarının emosional reaksiyaları – qorxu, günahkarlıq və utanc – onların rehabilitasiya və reintegrasiya prosesində əsas psixoloji baryerlərdir. Bu reaksiyaların terapevtik olaraq işlənməsi üçün travma mərkəzli yanaşmalar və fərdi psixososial dəstək zəruridir.

Stokholm sindromu və re-viktimizasiya: İnsan alveri qurbanlarında psixoloji asılılıq və dövr edən travma mexanizmləri

1. Stockholm sindromu: anlayış və insan alveri kontekstində təzahür formaları

Stockholm sindromu, ilk dəfə 1973-cü ildə İsveçin Stockholm şəhərində bir bank soyğunçuluğu zamanı girovların təcavüzkarlarına emosional bağlılıq göstərməsi ilə psixoloji bir termin kimi elmi

⁶⁷ Herman, J. L. (1992). *Trauma and Recovery*. Basic Books

⁶⁸ Courtois, C. A., & Ford, J. D. (2009). *Treating Complex Traumatic Stress Disorders*. Guilford Press

ədəbiyyata daxil olub⁶⁹. Bu sindrom psixoloji müdafiə mexanizmi kimi başa düşülür və qurbanın həyatda qalmaq məqsədilə zorakı şəxslə empatiya qurmağa, onu müdafiə etməyə və hətta ona qarşı loyallıq münasibət bəsləməyə başlaması ilə xarakterizə olunur.

İnsan alveri kontekstində Stockholm sindromu istismarçının və qurbanın arasında “psixoloji bağ”ın formalaşması ilə özünü göstərə bilər. Qurban bu bağ nəticəsində zorakılığı rasionallaşdırmağa, özünü günahlandırmağa və istismarçını müdafiə etməyə meylli ola bilər. Bu, qurbanın kömək axtarma davranışına mənfi təsir göstərir, xilas olmağa və reabilitasiyaya qarşı müqavimət yaradır⁷⁰.

Təhlil və xüsusiyyətlər:

- Qurbanın təhlükədən qorunmaq üçün istismarçı ilə psixoloji identifikasiya etməsi;
- İstismarın dövrü olması: zorakılıq + “mükafat” (yemək, mehribanlıq, diqqət) dövrləri;
- Zamanla qurbanın reallıq duyğusunun zəifləməsi və psixoloji asılılıq formalaşması.

2. Re-viktimizasiya: qurbanın ikinci dəfə istismar riski və struktur travma döngəsi

Re-viktimizasiya (yenidən qurbanlaşdırma) – ilk istismar təcrübəsindən sonra fərdin travma və sosial faktorların təsiri ilə yenidən zorakılığa məruz qalmasıdır. İnsan alveri qurbanları arasında bu hallar xüsusilə yüksək risk daşıyır⁷¹. Travmatik yaşantılar, özünü dəyərsiz hiss etmə, sosial dəstək sisteminin zəifliyi və ictimai stiqma qurbanın yenidən istismara (fiziki, cinsi, emosional) məruz qalmasına zəmin yaradır.

Bu prosesin əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

- Travma sonrası davranış pozuntuları (bərabər münasibətləri düzgün qura bilməmək, təhlükəni tanımamaq);
- Sosial sistemlərin reaksiyasızlığı (hüquq-mühafizə, sosial xidmətlər tərəfindən yetersiz müdaxilə);
- Stiqma və özünü ittiham mexanizmləri nəticəsində yardım axtarma davranışının pozulması.

İnsan alveri qurbanları, xüsusən də qadınlar və uşaqlar, xilas olsalar

⁶⁹ Namnyak, M. et al. (2008). "Stockholm Syndrome: Psychiatric diagnosis or urban myth?" *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 117(1), 4–11.

⁷⁰ Hopper, E. K. (2008). "Underidentification of human trafficking victims in the United States." *Journal of Social Work Research and Evaluation*, 9(2), 1–13.

⁷¹ Briere, J., & Jordan, C. E. (2004). "Violence against women: Outcome complexity and implications for assessment and treatment." *Journal of Interpersonal Violence*, 19(11), 1252–1276.

belə, cəmiyyət tərəfindən etiketləmə, zorakılığa məruz qala və ya sosial olaraq təcrid edilə bilərlər. Bu da onların yenidən eyni və ya oxşar istismar vəziyyətlərinə düşmə ehtimalını artırır⁷².

Stockholm sindromu və re-viktimizasiya mexanizmləri insan alveri qurbanlarının psixoloji dayanıqsızlığını artıraraq, müalicə və sosial reintegrasiyanı çətinləşdirən əsas faktorlardır. Sosial işçilər, hüquq mühafizə orqanları və psixoloqlar üçün bu anlayışların dərinə başa düşülməsi qurbanların adekvat müdafiəsi və təkrar istismarın qarşısının alınması üçün vacibdir. Travma yönümlü yanaşmalar, güvənə əsaslanan terapevtik müdaxilələr və struktur sosial dəstək sistemləri bu riski azaltmaqda mühüm rol oynayır.

Uşaqların və qadınların insan alverinə psixoloji reaksiyalarının fərqləri

1. İnkişaf dövrünə bağlı travma reaksiyaları

Uşaqlar travmatik təcrübələrə daha yüksək həssaslıqla reaksiya verirlər, çünki onların beyin inkişafı, emosional tənzimləmə bacarıqları və özünü ifadə etmə imkanları hələ tam formalaşmamışdır. Xüsusilə 3-12 yaş aralığındakı uşaqlar təhlükəni real və simvolik şəkildə ayırd etmədə çətinlik çəkirlər. Travma bu yaşda beyində hipokampus və amigdalanın funksiyalarına təsir göstərir, bu da yaddaşın parçalanması, qorxuya qarşı həddindən artıq reaksiya və dissosiativ əlamətlərə səbəb ola bilər⁷³.

Qadınlar isə travmaya daha çox sosial kontekst, emosional münasibətlər və məişət rolları çərçivəsində reaksiya verir.⁷⁴ Əsas simptomlar arasında depressiya, posttravmatik stress pozuntusu (PTSP), intihar fikirləri, güvən pozuntusu və yenidən qurbanlaşma qorxusu yer alır⁷⁵.

2. Emosional və davranış fərqləri

Reaksiya	Uşaqlar	Qadınlar
Qorxu və təşviş	Gecə qorxuları, regres davranışlar (məsələn, barmaq əmizdirmə, yataq islatma)	Həddindən artıq ayıq vəziyyət, panik ataklar, yuxu pozuntuları

⁷² Lator, K., & McElvaney, R. (2010). "Child sexual abuse, links to later sexual exploitation/high-risk sexual behavior, and prevention/treatment programs." *Trauma, Violence, & Abuse*, 11(4), 159–177.

⁷³ Perry, B. D. (2006). *The neurosequential model of therapeutics*. Child Trauma Academy.

⁷⁴ Hossain, M. et al. (2010). *The relationship of trauma to mental disorders among trafficked and sexually exploited girls and women*. American Journal of Public Health.

⁷⁵ Zimmerman, C., Hossain, M., & Watts, C. (2008). *Human trafficking and health: A conceptual model to inform policy, intervention and research*. Social Science & Medicine.

Utanc və günah	Özlərini travmaya səbəb görmə, real anlamadan “pis uşaq” olduqlarını düşünmə	Zorakılığa məruz qalmaqda özlərini günahlandırma, ailə və cəmiyyət qarşısında utanc hissi
Aqressiya və davranış pozuntuları	İnadkarlıq, hiperaktivlik, impulsiv davranışlar	Passiv aqressiya, özünə zərərverici davranışlar, özünü tənqid

3. Dissosiasiya və reallıqla əlaqənin pozulması

Travmadan sonra həm qadınlarda, həm də uşaqlarda dissosiativ simptomlar müşahidə olunur. Uşaqlarda bu daha çox oyun davranışlarında travmanın təkrarlanması, xəyal dünyasına çəkilmə kimi görünür ⁷⁶. Qadınlarda isə xatirələrin parçalanması, identitetin itirilməsi və əmək qabiliyyətinin zəifləməsi ilə təzahür edir ⁷⁷.

4. Yenidən qurbanlaşma (reviktimizasiya) riski

Travmaya məruz qalan qadınlar sosial və hüquqi sistemlərdə müdafiəsizlik səbəbindən yenidən zorakılığa məruz qalmaq riski daşıyırlar ⁷⁸. Eyni risk psixoloji olaraq zəifləmiş və ailəsiz uşaqlar üçün də keçərlidir. Qoruyucu sistemlərin olmaması bu qrupları istismara daha açıq edir ⁷⁹.

Psixoloji müşahidə və qiymətləndirmə alətləri

Psixoloji müşahidə və qiymətləndirmə alətləri travma yaşamış fərdlərin emosional, idrak və davranış səviyyəsində vəziyyətlərini anlamaq, onların ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək və dəstək planlarını qurmaq üçün əsas vasitələrdir. Bu alətlər həm ilkin diaqnostika, həm də davamlı psixososial dəstək üçün zəruridir.

1. Müşahidəyə əsaslanan qiymətləndirmə alətləri

Bu alətlər qurbanın davranışlarını, emosional reaksiyalarını və sosial qarşılıqlı əlaqələrini müşahidə etməklə informasiya toplamağa imkan verir.

⁷⁶ Putnam, F. W. (1997). *Dissociation in Children and Adolescents: A Developmental Perspective*. Guilford.

⁷⁷ Courtois, C. A., & Ford, J. D. (2009). *Treating complex traumatic stress disorders: An evidence-based guide*. Guilford Press.

⁷⁸ Reid, J. A. (2012). *Exploratory Review of Route-Specific, Gendered, and Age-Specific Trafficking Patterns*. Journal of Crime and Justice.

⁷⁹ Rafferty, Y. (2008). *The impact of trafficking on children: Psychological and social policy perspectives*. Child Development Perspectives.

2. Özünüqiymətləndirmə testləri (Self-report instruments)

Qurbanların özlərinin verdiyi məlumatlara əsaslanan testlərdir. Əksər hallarda PTSD (posttravmatik stress pozuntusu), depressiya, narahatlıq kimi hallar üçün istifadə olunur.

3. Klinik müsahibə və diaqnostik strukturlar

Məqsədyönlü suallar əsasında aparılan yarı-strukturlaşdırılmış və strukturlaşdırılmış klinik müsahibələr fərdin psixoloji vəziyyətini dərinliklə qiymətləndirməyə imkan verir⁸⁰.

4. Travma fokuslu alətlər

Travma təcrübələrinin intensivliyi, növü və təsirlərini qiymətləndirən spesifik alətlərdən istifadə olunur.

Alət	Təsviri	İstinad
Harvard Trauma Questionnaire (HTQ)	PTSP və travma simptomlarının qiymətləndirilməsi	Mollica et al., 1992
Trauma Symptom Checklist-40 (TSC-40)	Travmaya bağlı emosional və psixofizioloji əlamətlərin ölçülməsi	Briere, 1996
Dissociative Experiences Scale (DES)	Dissosiativ simptomların ölçülməsi	Bernstein & Putnam, 1986
Beck Depression Inventory (BDI)	Depressiv əlamətlərin dərəcəsinin təyini	Beck et al., 1961
Child PTSD Symptom Scale (CPSS)	Uşaqlarda PTSP simptomlarının qiymətləndirilməsi	Foa et al., 2001

Təvsiyələr və etik qeydlər

• Qiymətləndirmə prosesində informasiyalı razılıq alınmalı, etibarlılıq və etika prinsipləri qorunmalıdır.

• Multidissiplinar komanda (psixoloq, sosial işçi, hüquqşünas və s.) ilə əməkdaşlıq effektiv qiymətləndirməni təmin edir.

• Uşaq və qadın qurbanlarda mədəniyyət və yaşa uyğunlaşdırılmış alətlər seçilməlidir⁸¹

İnsan alveri qurbanlarının psixoloji qiymətləndirilməsi və reabilitasiyası uzunmüddətli və çoxsahəli yanaşma tələb edir. Travmanın identifikasiyası, emosional reaksiyaların izahı, qiymətləndirmə alətlərinin

⁸⁰ American Psychological Association. (2020). *Publication Manual of the American Psychological Association (7th ed.)*.

⁸¹ WHO & UNHCR. (2012). *Assessing mental health and psychosocial needs and resources: Toolkit for major humanitarian settings*.

istifadəsi və təkrarlanan viktimizasiyanın qarşısının alınması sosial iş sistemində təlim görmüş mütəxəssislər tərəfindən aparılmalıdır. Reabilitasiya planları qurbanın cinsi, yaşı və alver forması nəzərə alınaraq fərdiləşdirilməli, qiymətləndirmə nəticələri diaqnostika üçün deyil, dəstək və müdaxilə üçün istifadə olunmalıdır.

III FƏSİL-ə aid TƏLİM MODULLARI

Modulun adı: Qurbanların psixoloji portreti və davranış xüsusiyyətləri: Travma, reaksiyalar və müşahidə metodları

Təlimin müddəti: 3 gün (hər gün 5 saat – nəzəri və praktik hissə daxil olmaqla)

Təlimin məqsədi: Bu təlimin əsas məqsədi insan alveri və gender əsaslı zorakılıq qurbanları ilə çalışan mütəxəssislərin – sosial işçilər, psixoloqlar, hüquq-mühafizə orqanı əməkdaşları, sığınacaq personalı – qurbanların psixoloji vəziyyətlərini tanıması, travmaya əsaslı yanaşmanı tətbiq etməsi, müşahidə və qiymətləndirmə alətlərindən istifadə bacarıqlarının artırılmasıdır.

Öyrənmə məqsədləri: Təlim iştirakçıları aşağıdakı bilik və bacarıqları əldə edəcəklər:

- Travma və posttravmatik stress pozuntularının (PTSP) mahiyyətini və mərhələlərini anlamaq;
- Qurbanlarda qorxu, suçluluq, utanc kimi emosional reaksiyaların təbiətini izah etmək;
- Stockholm sindromu və re-viktimizasiya proseslərinin qurbanın davranışına təsirini təhlil etmək;
- Qadın və uşaq qurbanların fərqli psixoloji reaksiyalarını ayırd etmək;
- Psixoloji müşahidə və qiymətləndirmə alətlərindən istifadə etmək;
- Travma əsaslı və empatiya yönümlü peşəkar ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək.

Təlimin hədəf qrupu:

- Sosial işçilər
- Kliniki psixoloqlar və psixoterapevtlər
- Hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları (xüsusilə istintaqçılar, mülki təhqiqatçılar)
- Sığınacaq işçiləri və psixososial dəstək koordinatorları
- Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi və qeyri-hökumət təşkilatlarının əməkdaşları

Təlimçilər kimlər olmalıdır?

Modulu aparacaq təlimçilər aşağıdakı ixtisas sahələrində təcrübəyə malik olmalıdır:

- Travma psixologiyası üzrə ixtisaslaşmış klinik psixoloq və ya psixoterapevt: Qurbanın posttravmatik vəziyyətlərini elmi və praktik baxımdan izah edə bilməlidir.

- Sosial iş üzrə mütəxəssis: Qurbanla empatik ünsiyyət, müşahidə və sosial reabilitasiya metodlarını tətbiq etmə bacarığına malik olmalıdır.

- Hüquq-mühafizə və insan hüquqları üzrə ekspert: Stockholm sindromu, təkrar viktimizasiya, qurbanın ifadə vermə davranışı və hüquqi riskləri kontekstində anlayış təqdim edə bilməlidir.

- Uşaq psixologiyası üzrə mütəxəssis: Uşaqların yaşa görə dəyişən travmatik reaksiyalarını izah etməlidir.

Təlimlərdə təcrübə əsaslı yanaşma – kazuslar, rol oyunları, real müşahidə formalarının analizi və qrup müzakirələri üstünlük təşkil etməlidir.

Təlim modulu qurbanların psixoloji portretinin dərin anlaşılması, travma sonrası simptomların tanınması və qiymətləndirilməsi, eləcə də davranışların şərh və reabilitasiya yollarının düzgün qurulmasını nəzərdə tutur. Beləliklə, bu mövzular üzrə təlim keçmək üçün təlimçilər aşağıdakı sahələr üzrə ixtisaslaşmış olmalıdır:

1. Kliniki psixoloq / Travma üzrə ixtisaslaşmış Psixoterapevt

Sahə: Travma psixologiyası, posttravmatik stress pozuntuları (PTSP), re-viktimizasiya.

Rolu:

- Travmanın beyində və psixoloji strukturlarda yaratdığı izlərin elmi izahını vermək;

- PTSP simptomlarının aşkarlanması və davranışlara təsiri barədə izahlı sessiya keçmək;

- Qurbanlarda emosional reaksiya (qorxu, utanc, suçluluq) modellərini izah etmək;

- Psixoloji testlər və müşahidə alətlərindən istifadə qaydalarını praktiki göstərmək.

İstiqamətlər: DSM-5 və ICD-11 təsnifatlarına əsaslanan travma simptomologiyası və diaqnoz meyarları.

2. Sosial iş üzrə mütəxəssis / Travma yönümlü sosial iş praktiki

Sahə: Həssas qruplarla sosial iş, psixososial dəstək, risk qiymətləndirmə.

Rolu:

- Qurbanın sosial-mühit kontekstində davranış reaksiyalarını təhlil etmək;

- Psixoloji və sosial qiymətləndirmə formalarının doldurulması, müşahidə metodologiyası;

- Stockholm sindromu və münasibətlərin manipulyativ dinamikasına sosial iş baxışını təqdim etmək.

İstiqamətlər: Qurban mərkəzli və travma məlumatlı yanaşmaların sosial iş praktikalarına tətbiqi.

3. Uşaq psixoloqu və ya inkişaf psixoloqu

Sahə: Uşaq travmaları, bağlanma nəzəriyyələri, inkişaf mərhələlərinə uyğun psixoloji reaksiya.

Rolu:

- Uşaqlarda travma sonrası davranış dəyişikliklərini yaş mərhələlərinə görə izah etmək;

- Uşaq və yeniyetmələrin müşahidəsi üçün uyğun alətləri təqdim etmək (CBCL, TRF, uşaq yönümlü sorğular və oyun əsaslı qiymətləndirmələr);

- Uşaqlarla işləyən mütəxəssislər üçün erkən signal əlamətlərini öyrətmək.

İstiqamətlər: Bowlby-nin bağlanma nəzəriyyəsi, Bruce Perry və Judith Herman kimi travma nəzəriyyəçilərinin uşaq travmasına dair modelləri.

4. Kriminoloq və ya hüquq-psixoloqu

Sahə: Stockholm sindromu, re-viktimizasiya, qurbanın hüquqi və psixoloji davranışlarının təhlili.

Rolu:

- Zorakılıq və ya insan alveri hallarında qurbanın istintaqda davranış modelini izah etmək;

- Yenidən zərərçəkən olmaq riski və "öyrənilmiş acizlik" mexanizmlərini açıqlamaq;

- Qurbanın niyə susduğu və ya istintaqla əməkdaşlıq etmədiyinə dair psixoloji izahlar vermək.

İstiqamətlər: Victimologiya və hüquqi psixologiya əsasında davranışların analizi.

5. Psixodiyagnostika üzrə ixtisaslaşmış təlimçi (praktiki yönümlü)

Sahə: Psixoloji qiymətləndirmə, diaqnostik testlər, müşahidə protokolları.

Rolu:

• MMPI, DASS-21, PTSD Checklist (PCL-5), Beck Depression Inventory (BDI) kimi testlərin izahı və istifadəsini öyrətmək;

• Müşahidə və psixoloji qiymətləndirmə üçün protokolların tətbiqini göstərmək;

• Test nəticələrinin analiz və interpretasiyası.

İstiqamətlər: Psixometrik alətlər və test etibarlılığı üzrə elmi-praktik yanaşmalar.

Təlimçilər üçün əlavə meyarlar:

• Ən az 5 il sahə təcrübəsi (sığınacaq, klinika, hüquq-mühafizə ilə işləyən);

• Travma yönümlü yanaşmalar üzrə beynəlxalq təlimlərdə iştirak .

• Gender əsaslı zorakılıq və insan alveri ilə bağlı təkmil bilikləri.

Bu fəsil üzrə təlimin əsas məqsədi yalnız nəzəri bilik ötürmək deyil, praktikaya əsaslanan bacarıq və peşəkar refleksiya yaratmaqdır. Buna görə təlimçilər interaktiv, nümunə əsaslı, case study və simulyasiya texnikaları üzrə də bacarıqlı olmalıdır.

TƏLİMİN GÜNDƏLİYİ

Modul adı: Qurbanların psixoloji portreti və davranış xüsusiyyətləri
Hədəf qrup: Sosial işçilər, psixoloqlar, hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşları

Təlim formatı: Hibrid (nəzəri + praktik), interaktiv, alətlərlə

1-ci gün: Travma və emosional reaksiyalar

Saat	Mövzu	Metod	Alətlər / Materiallar	Təlimçi qeydi
09:30–10:00	Giriş və tanışlıq, gözləntilərin toplanması	Buzqıran, qrup müzakirəsi	Sticky notes, flipchart	Gözlənti xəritəsi tərtib olunsun
10:00–11:30	Travma və posttravmatik stress pozuntuları	Təqdimat + qrup işi	DSM-5 meyarları, PCL-5 (PTSD Check List), travma təsnifatı cədvəli	Təsnifat nümunələri paylanır
11:30–11:45	Fasilə			
11:45–13:00	Travmanın beyin və	Təqdimat + video +	Video: "How trauma affects	Neyrobioloji slaydlar

	davranışa təsiri: neyrobioloji izah	müzakirə	the brain", flipchart	
13:00– 14:00	Nahar			
14:00– 15:30	Qorxu, günah, utanc: Qurbanın emosiyalarının dinamikası	Praktiki nümunə + müzakirə	EMDR modeli izahı, emosional reaksiya sxemləri	İştirakçılara real hadisələr təqdim edilir
15:30– 15:45	Fasilə			
15:45– 17:00	Emosional tənzimləmə və ilkin psixoloji dəstək	Rol oyunu + alət təqdimatı	“GROW” modeli, “SAFE” protokolu, EMDR-in qısa formatı	Qurbanla ilkin əlaqə texnikaları

Giriş və tanışlıq, gözləntilərin toplanması

İpuçları:

- Təlimə “buzqıran” oyunla başlamaq (məsələn, “Adım və bir sözlə əhvalım”).
- Hər iştirakçıdan gözləntilərini bir kağıza yazmasını istəyin və flipchartda toplayın.
- Gözləntiləri kateqoriyalara ayıraraq günün axışı ilə müqayisə edin.
- Əsas vurğu: Təlimin təhlükəsiz, dəstəkləyici və qeyri-mühakiməvi bir mühit olduğunu bildirin.

Travma və posttravmatik stress pozuntuları (PTSP)

İpuçları:

- Travma növlərini izah edin: şəxsi (zorlama), kollektiv (müharibə), kompleks (uzunmüddətli zorakılıq).
- PTSP simptomlarına dair konkret misallar verin: flaşbeklər, çəkinmə davranışları, yuxu pozuntusu.
- Kiçik video və ya real hadisəyə əsaslanan case-dən istifadə edin. Mövzuya diqqətli və empatik yanaşmaq vacibdir — “yenidən travmatizasiya” riski var.

Travmanın beyin və davranışa təsiri: Neyrobioloji izah

İpuçları:

- Sadə vizual slaydlardan istifadə edin (amigdala, hipokampus,

prefrontal korteks).

- Travma zamanı “beyin donması”, “qaçış və ya döyüş reaksiyası” anlayışlarını sadə dillə izah edin.
- Qurbanların niyə bəzən danışmadıqlarını və niyə “donub” qaldıqlarını neyrobioloji aspektdən əsaslandırın.

Təlimə psixoloq olmayan iştirakçılar da qatıldığı üçün sadələşdirilmiş dillə danışın.

Qorxu, günah, utanc: Qurbanın emosiyalarının dinamikası

İpuçları: Emosiyaların yaranma səbəbini travma sonrası sosioloji və psixoloji kontekstdə izah edin. “Niyə qaçmadın?”, “Niyə polisə getmədin?” tipli cəmiyyət reaksiyalarının qurban üzərində yaratdığı utancı izah edin.

Rol oyunu və ya duyğu kartları ilə interaktivlik yarada bilərsiniz.

Qurbanların özlərini günahlandırma səbəblərini izah edin (məs: “survivor guilt”).

İZAH: "Survivor guilt" – azərbaycanca “sağ qalma günahı” və ya “yaşama günahı” kimi tərcümə olunur – travmatik hadisədən sağ çıxan şəxsin, həmin hadisə zamanı həyatını itirənlərə və ya zərər çəkənlərə görə özünü günahkar hiss etməsi vəziyyətidir. Bu fenomen xüsusilə insan alveri qurbanları, müharibə və ya təbii fəlakət şahidləri, zorakılıqdan qaçan qadınlar, mühacirlər və s. kimi həssas qruplarda müşahidə olunur. Məsələn: İnsan alveri qurbanı bir qadın, digər qurbanların azad ola bilmədiyini düşündüyü üçün öz azadlığına görə özünü günahkar hiss edə bilər.

Emosional tənzimləmə və ilkin psixoloji dəstək

İpuçları: Emosional tənzimləmənin əsas strategiyalarını izah edin (nəfəs texnikaları, duyğu tanıma). Psixoloji “grounding” texnikalarını (yerləşdirmə üsulları) öyrədin – praktik məşq etdirin. Qısa müddətli ilkin psixoloji dəstəyin mərhələlərini öyrədin: Dinlə, təhlükəsizliyi təmin et, baxım və istiqamətləndirmə ver.

“Dəstək verən, amma müalicə etməyən” mövqeyi vurğulayın (təlimçilərin psixoloq olmadığı halda).

Sessiyalar arası keçidləri qısa nəticələrlə tamamlayın.

İştirakçılara seçmə haqqı verin (hər tapşırıqda iştirak etməyə bilərlər – təhlükəsizlik prinsipi).

Flipchart, stikerlər, duyğu kartları və qısa kağız tapşırıqlar sessiyanı daha effektiv və dinamik edir.

2-ci gün: Stokholm sindromu və uşaq-qadın reaksiyaları

Saat	Mövzu	Metod	Alətlər / Materiallar	Təlimçi qeydi
09:30–10:00	Geri dönüş və əvvəlki günün yekunu	Qısa quiz + sual-cavab	Kahoot / Quiz kartları	İştirakçılar arasında qrup qurulsun
10:00–11:30	Stockholm Sindromu və Re-viktimizasiya	Təqdimat + analiz	Case study: “Real hadisə”, Re-viktimizasiya sxemi	Re-viktimizasiya dairəvi model çəkilsin
11:30–11:45	Fasilə			
11:45–13:00	Psixoloji manipulyasiya və emosional asılılıq	Qrup işi + video analizi	“Coercive control” videosu, müzakirə sualları	Qurban-müqəssir əlaqəsi izah olunsun
13:00–14:00	Nahar			
14:00–15:30	Uşaqların psixoloji reaksiyaları və müdaxilə çərçivəsi	Vaka analizi + sorğu tətbiqi	Child PTSD Symptom Scale (CPSS), yaşa uyğun travma təhlili	Hər yaş qrupu üçün təlimata əsaslanan nümunə
15:30–15:45	Fasilə			
15:45–17:00	Qadınların psixoloji və sosial reaksiya modelləri	Qrup təqdimatı + diskussiya	Gender Sensitive Trauma Model, checklist-lər	Gender əsaslı fərqlər vurğulansın

Geridönüş və əvvəlki günün yekunu

Məqsəd: İştirakçıların öyrəndiklərini möhkəmləndirmək, fikir paylaşımını təşviq etmək.

Təlimçi üçün ipucu: Qısa sual-cavab sessiyası ilə başlanılsın: “Dünən sizi ən çox düşündürən məqam nə idi?”

Emosional reaksiya analizi: iştirakçılardan qısa bir hissini paylaşmalarını istəyin.

Təkrarlayıcı tapşırıq: Neyrobioloji təsirlər və emosional tənzimləməyə dair qısa qruplarda müzakirə.

Alətlərə dair izah: Kahoot — interaktiv viktorina platformasıdır

(<https://kahoot.com>). İştirakçılar öz telefonları və ya kompüterləri vasitəsilə cavab verirlər.

- Qısa və aydın suallar hazırlayın (maksimum 4 cavab variantı).
- Təlimin sonunda günün əsas mövzularını test etmək üçün istifadə edin.
- Qrupdakı rəqabətlik və motivasiya artır.
- Statistika baxaraq hansı mövzularda çatışmazlıq olduğunu müəyyən edə bilərsiniz.

Quiz Kartları (Flashcards / Quiz Cards) nədir? Quiz kartları iki tərəfli kartlardır: bir üzündə sual, digər üzündə cavab yerləşir.

- Əsas anlayışlar və terminlər üçün çox uyğundur (məs: “*Stockholm Sindromu nədir?*”).
- Qrup işlərində və ya fasilələrdə təkrar üçün effektivdir.
- İştirakçıların özlərinin hazırlaması təşviq oluna bilər (aktiv öyrənmə).

Gender Sensitive (Gender Həssas) nədir? Cəmiyyət və fərdlərin cinsə əsaslanan fərqlilikləri, güc münasibətləri və ayrı-seçkilikləri tanıdığı və bu fərqlilikləri nəzərə alaraq qərar, davranış və yanaşma tərzi formalaşdırdığı bir konsepsiyadır. Gender sensitive yanaşma – qadınların, kişilərin və gender müxtəlifliyinə sahib insanların ictimai rollarını, məsuliyyətlərini, ehtiyaclarını və imkanlarını başa düşən və bu fərqlilikləri nəzərə alaraq qərəzsiz, ədalətli və bərabər davranışı təmin edən yanaşmadır.

Stockholm sindromu və re-viktimizasiya

Məqsəd: Zorakılıq qurbanının təcavüzkarla emosional bağlanma mexanizmini anlamaq.

Təlimçi üçün ipucu: Stockholm Sindromu – təhlükə içində yaşamağa məcbur edilən insanın təcavüzkarla identifikasiya etməsi. Re-viktimizasiya – travma sonrası qadının eyni zorakı münasibətlərə yenidən daxil olması.

Praktiki nümunələr: sığınacaqda rastlanan real halları (anonimləşdirilmiş) paylaşmaq.

Rol oyunu: “Bəzi suallarla necə travmanı dərinləşdirmək mümkündür?”

Psixoloji manipulyasiya və emosional asılılıq

Məqsəd: Qurbanın iradəsinin zəiflədilməsi və öz qərarlarını qəbul edə bilməməsinin səbəblərini öyrənmək.

Təlimçi üçün ipucu: Gaslighting, suçlu yükləmə, sükutla cəzalandırma taktikaları izah olunsun. Qurbanın “asılılıq dairəsi” içində

özünü necə dəyərsiz hiss etməyə başladığını göstərmək.

Qrup tapşırığı: 3 fərqli manipulyasiya üsulunun izahı və qarşı tədbirlərin hazırlanması.

İZAH: Gaslighting — bir şəxsin digərinin reallıq algısını sistemli şəkildə manipulyasiya edərək onu öz düşüncələrindən, hisslərindən və yaddaşından şübhəyə salmasıdır. Bu, emosional zorakılığın çox incə və təhlükəli formasıdır.

Alətlərə dair izah: “Coercive Control” videosu və müzakirə sualları təlim və maarifləndirmə kontekstində istifadə olunan interaktiv öyrənmə vasitələridir. Onlar iştirakçıların məruz qalma riskini daha dərindən anlamasına, kritik düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə və təhlil etmə bacarığını artırmasına xidmət edir.

Uşaqların psixoloji reaksiyaları və müdaxilə çərçivəsi

Məqsəd: Travmanın uşaqlarda fərqli yaş mərhələlərinə görə yaratdığı təsirləri və dəstək metodlarını müəyyənləşdirmək.

Təlimçi üçün ipucu: 0–3 yaş: bağlanma pozuntusu, səbəbsiz ağlama., 4–6 yaş: qorxulu yuxular, aqressiya, oyunda travmanın təkrarlanması. 7–12 yaş: özünü günahlandırma, məktəbdə performans düşüklüyü.

Müdaxilə metodları: Təhlükəsizlik planı, oyun terapiyası, valideynlərlə əməkdaşlıq.

Praktiki hissə: 2 yaş fərqli uşağın reaksiyası – necə cavab verərdiniz?

Qadınların psixoloji və sosial reaksiya modelləri

Məqsəd: Travmadan sonra qadınların verdiyi emosional və davranış reaksiyalarının təhlili.

Təlimçi üçün ipucu: Donma reaksiyası (“freeze response”) – özünü qoruma instinkti. Günahkarlıq və “Survivor guilt” – “Niyə mən xilas oldum, digərləri yox?”

Sosial reaksiya: utanc, təcrid olunma, kömək istəməmək.

Əlaqəli təlimat: Psixo-edukasiya və emosional tənzimləmə dəstəyi necə verilməlidir?

Qrup tapşırığı: Qadının qayıtmaq istəmədiyi zorakı münasibətdən çıxış üçün fərdi müdaxilə planı hazırlayın.

3-cü gün: Psixoloji qiymətləndirmə və alətlər

Saat	Mövzu	Metod	Alətlər / Materiallar	Təlimçi qeydi
09:30–10:00	Geri baxış və sual-cavab	Quiz + müzakirə	Mentimeter / Quiz	Təlim boyu öyrənilənlər xatırladılsın

10:00– 11:30	Psixoloji müşahidə və qiymətləndirmə alətləri	Praktiki təlim	HCR-20, PCL-C, Trauma Screening Questionnaire (TSQ)	Formlar paylanaraq real ssenari tətbiqi
11:30– 11:45	Fasilə			
11:45– 13:00	Risk dəyərləndirmə və travma əsaslı yanaşma	İşçi qrup + təqdimat	“TASC” modeli, “ACE” sorğusu	Risk zonaları təyin edilsin
13:00– 14:00	Nahar			
14:00– 15:30	Simulyasiya: Qurbanın qiymətləndirilməsi və ilk psixoloji görüş	Rol oyunu + müşahidə analizi	Qiymətləndirmə formaları, EMDR protokolu	Təlimçi müşahidəçi kimi çıxış etsin
15:30– 15:45	Fasilə			
15:45– 17:00	Təlimin yekunu və qiymətləndirmə	Təlim qiymətləndirmə forması	Əks əlaqə anketi, sertifikat şərtləri	Tövsiyə və gələcək istifadə qeydləri

Geridönüş və sual-cavab

Məqsəd: İştirakçıların əvvəlki gün öyrəndiklərini xatırlaması, aktiv yaddaşın işə salınması.

Təlimçi üçün ipuçları: Qısa “buzqıran” suallarla başlayın (“Dünəndən yadınızda qalan 1 anlayış?”). Kiçik qruplarla 3 dəqiqəlik “geri baxış” müzakirələri təşkil edin.

Kahoot və ya flashcard üsulu ilə viktorina təşkil oluna bilər.

Təlim metodlarına dair anlayışların izahı: Mentimeter və quiz alətləri təlimlərdə və təqdimatlarda iştirakçılarla interaktiv ünsiyyət qurmaq, onların bilik səviyyəsini ölçmək və mövzular üzrə refleksiya yaratmaq üçün istifadə olunur.

Mentimeter – real vaxtda interaktiv sorğular, buludlar (word cloud), testlər və sual-cavab sessiyaları yaratmağa imkan verən onlayn platformadır. İştirakçılar telefon və ya kompüter vasitəsilə anonim şəkildə cavab verə bilərlər.

Quiz (sınaq/test) – iştirakçıların öyrəndiklərini yoxlamaq, maraqlı

və yüngül formatda öyrənməni təşviq etmək üçün sual-cavab formasında təqdim olunan testdir. Onu həm kağız üzərində, həm də onlayn platformalarda (Kahoot, Google Forms, Mentimeter və s.) tətbiq etmək olar. Sessiyaların sonunda bilgi yoxlaması **üçün** istifadə edin. Məsələn: “Coercive control nədir?” → A) Həbsxana nəzarəti B) Dolayı məhdudiyyətlər və manipulyasiya.

“TASC” modeli – Thinking Actively in a Social Context ifadəsinin qısaltmasıdır. Azərbaycan dilində tərcüməsi: “Sosial kontekstdə aktiv düşünmə” modelidir.

Bu model, təhsil və təlim mühitində tənqidi və yaradıcı düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədilə hazırlanıb. Belle Wallace tərəfindən yaradılıb və xüsusilə uşaqlarla və gənclərlə aparılan pedaqoji işlərdə, layihə əsaslı öyrənmədə geniş istifadə olunur.

TASC modeli – insanlara bir problemin və ya vəzifənin həllində sistemli düşünmə və hərəkət etmə bacarığı qazandırmaq üçün yaradılmış 8 mərhələli dövrü modelidir. Bu mərhələlər problem həllini sosial və əqli baxımdan strukturlaşdırır.

Mərhələ	Açıqlama
1. Task (Tapşırığı anla)	Problem və ya tapşırığın nə olduğunu müəyyən et
2. Gather (Məlumat topla)	Məlumat, resurs və təcrübələri araşdır, suallar ver
3. Organise (Məlumatı təşkil et)	Toplanan məlumatı strukturlaşdır, qruplaşdır
4. Generate (Fikirlər irəli sür)	Müxtəlif həll yollarını təklif et
5. Decide (Qərar ver)	Ən uyğun həlli seç və planla
6. Implement (Tətbiq et)	Qərarlaşdırılmış həlli həyata keçir
7. Evaluate (Qiymətləndir)	Həllin nə dərəcədə iş yaradığını təhlil et
8. Communicate (Paylaş və təqdim et)	Nəticəni başqalarına izah et, paylaş, təqdim et

ACE sorğusu – bir insanın uşaqlıq dövründə (0–17 yaş arası) yaşadığı travmatik, istismar və ya laqeydliklə bağlı təcrübələri ölçmək üçün hazırlanmış standart sorğu vasitəsidir. İlk dəfə 1998-ci ildə ABŞ-da CDC (Xəstəliklərin nəzarəti və qarşısının alınması mərkəzi) və Kaiser Permanente tərəfindən aparılmış tədqiqatla elmi əsasda formalaşdırılıb.

ACE sorğusu hansı sahələri əhatə edir?

ACE sorğusu adətən 10 əsas sualdan ibarət olur və aşağıdakı 3 əsas kateqoriyanı əhatə edir:

1. Uşaq istismarı:

- Fiziki istismar
- Seksual istismar

- Emosional istismar

2. Uşaq laqeydliyi:

- Fiziki laqeydlik (qidalanma, gigiyena və s.)
- Emosional laqeydlik (sevgisizlik, qayğısızlıq)

3. Ev mühitində olan travmatik hallar:

- Valideynin alkoqol və ya narkotik asılılığı
- Psixi xəstə valideyn
- Evdə məişət zorakılığı
- Valideynlərin ayrılması və ya boşanması
- Valideynlərdən birinin həbsdə olması

ACE sorğusu təlim və sosial işdə necə istifadə olunur?

• Riskli uşaqları və böyükləri erkən mərhələdə müəyyən etmək üçün istifadə edilir;

- Sosial reabilitasiya planlarının fərdiləşdirilməsində kömək edir;
- Travma yönümlü yanaşmaların tətbiqinə imkan verir.

EMDR (Eye Movement Desensitization and Reprocessing) – Göz hərəkətləri ilə desensitizasiya və yenidən emal terapiyası – travma sonrası stres pozuntusu (PTSP), fobiya, cinsi zorakılıq, uşaq istismarı, insan alveri və digər psixoloji travmaların müalicəsində istifadə olunan elmi əsaslı psixoterapiya üsuludur.

EMDR 8 mərhələli Protokol

Mərhələ	Açıqlama
Tarixçə və planlama	Pasiyentin travma keçmişini araşdırılır, terapiya məqsədləri müəyyənləşdirilir.
Hazırlıq	Pasiyent EMDR prosesinə hazırlandıqdan sonra özünü tənzimləmə bacarıqları (nəfəs, təhlükəsiz yer texnikası) öyrədilir.
Qiymətləndirmə	Travma ilə bağlı təsvir, neqativ inanc, pozitiv inanc və emosional yüklənmə müəyyən edilir. (SUD və VOC skalaları ilə)
Desensitizasiya (Hissin azaldılması)	Göz hərəkətləri və ya digər bilateral stimulyasiya ilə travmatik yaddaş neytrallaşdırılır.
İntegrasiya	Yeni pozitiv inanc beyinlə əlaqələndirilir və gücləndirilir.
Bədən skanı	Bədəndə travmaya dair fiziki hisslər yoxlanılır və aradan qaldırılır.
Bağlama	Sessiyanın sonunda emosional vəziyyət stabilləşdirilir, “ev tapşırığı” və ya müşahidə qeyd olunur.
Yenidən qiymətləndirmə	Növbəti sessiyada əvvəlki işləmə mərhələsi qiymətləndirilir, yeni hədəflərə keçid planlaşdırılır.

EMDR Protokoluna əsasən travmanın işlənməsi

Travma: Uşaq yaşında yaşanan fiziki zorakılıq

Negativ inanc: “Mən dəyərsizəm”

Pozitiv inanc: “Mən güclü və dəyərliyəm”

SUD (subyektiv narahatlıq skalası): 8/10

VOC (inancın gücü skalası): 2/7

EMDR seansı zamanı:

- Pasiyent travmatik səhnəni göz önünə gətirir
- Terapevt barmağı ilə və ya cihazla gözlərin sağa-sola hərəkətini stimullaşdırır
- Bu prosesdə beyin informasiya emalını tamamlayır, travmatik hisslər “neytrallaşır”

- Seans sonunda SUD 8-dən 1-ə düşür, VOC 2-dən 6-ya qalxır.

EMDR hansı qruplar üçün istifadə olunur?

- İnsan alveri və məişət zorakılığı qurbanları
- Cinsi istismara məruz qalmış qadın və uşaqlar
- Qəzalar, müharibə və təbii fəlakətlərdən sağ çıxanlar
- Uşaq yaşlarında ağır travma keçirmiş şəxslər

SAFE Protokolu – xüsusilə uşaqlarla, travma yaşamış şəxslərlə və insan alveri, məişət zorakılığı kimi zorakı mühitlərdən çıxmış şəxslərlə işləyən mütəxəssislər üçün hazırlanmış təhlükəsiz, mühafizəkar və mərhələli müdaxilə çərçivəsidir. Bu protokol psixoloji və sosial müdaxilə zamanı təhlükəsizlik, mühafizə, gücləndirmə və reabilitasiya prinsiplərinə əsaslanır. S – Safety (Təhlükəsizlik), A – Awareness (Maariflənmə, fərqiindəlik), F – Family & connection (Ailə və sosial dəstək şəbəkəsi), E – Empowerment (Gücləndirmə, öz resurslarını bərpa)

SAFE Protokolu nəyi hədəfləyir?

- Qurbanın emosional və fiziki təhlükəsizliyini təmin etmək
- Onun travma sonrası reaksiya və davranışlarını anlamaq
- Resurs aktivləşdirmə və daxili gücü bərpa etmə
- Ailə ilə yenidən əlaqə yaratmaq
- İştirakçının qərarvermə bacarıqlarını və özünə güvənini artırmaq

SAFE Protokolu kimlərə tətbiq olunur?

- İnsan alveri qurbanları
- Erkən nikah və məişət zorakılığı qurbanları

• Müharibə, miqrasiya, məcburi köç səbəbilə travma yaşamış şəxslər

- Uşaq istismarı və baxımsızlıq halları yaşayan uşaqlar
- Sığınacaqlarda yerləşdirilmiş şəxslər

SAFE Protokolu nümunə:

I. Təhlükəsizlik və etimad:

- İstismar edən mühitdən çıxış
- Təhlükəsiz məkanın təminatı (məs. sığınacaq)
- Emosional sabitlik üzərində ilkin dəstək
- Təsdiqləyici və mühakiməsiz ünsiyyət

II. Fərqiindəlik və resursların aktivləşdirilməsi:

- Travmanın izahı və normallaşdırılması
- Qurbanın emosional reaksiyalarını tanıması
- Öz resurslarını (ailə, bacarıqlar, güclü tərəflər) tanıması

III. Sosial bağlantı və ailə resursları:

- Sosial şəbəkə xəritəsi
- Etibarlı insanlarla əlaqələrin qurulması
- Ailə ilə yenidən əlaqə (əgər təhlükəsizdirsə)

IV. Gücləndirmə və inkişaf:

- Yeni bacarıqların öyrədilməsi (emosiya tənziimi, sərhəd qoymaq)
- Gələcək planların qurulması
- Hüquqi və sosial imkanlara çıxış
- Peşə və təhsil planlaşdırılması

Psixoloji müşahidə və qiymətləndirmə alətləri

Məqsəd: Qurbanla ilk əlaqə, müşahidə və qiymətləndirmə metodlarının öyrədilməsi.

Təlimçi üçün ipuçları: Real-case üzərində müşahidə forması doldurmaq tapşırığı verin. Rəng kodlu kartlardan istifadə edin (emosional reaksiya növləri). Qadın və uşaqlar üçün fərqli qiymətləndirmə formaları müqayisəli izah olunsun.

Təlimçi üçün sorğu alətləri:

HCR-20 (Historical, Clinical, Risk Management – 20)

Bu alət zorakı davranış riskini qiymətləndirmək üçün hazırlanıb. 20 maddədən ibarətdir və 3 kateqoriyada toplanır:

Hissə 1: Tarixi göstəricilər (Historical items)

1. Əvvəlki zorakı davranış
2. Erkən davranış pozuntusu
3. Cəza tarixi
4. Psixiatrik xəstəlik

5. Maddə asılılığı
6. Münasibət problemləri
7. İş və peşə fəaliyyətsizliyi
8. Psixososial sabitliyin olmaması
9. İstismar və travma tarixi
10. Sərbəst buraxıldıqdan sonrakı uyğunlaşmalar

Hissə 2: Klinik göstəricilər (Clinical items)

11. Cari simptomatika (şizofreniya, paranoya və s.)
12. Emosional qeyri-sabitlik
13. Psixososial stressə zəif reaksiya
14. Müalicəyə münasibət
15. İnsight – vəziyyəti dərk etmə səviyyəsi

Hissə 3: Risk menecmenti göstəriciləri (Risk management items)

16. Sosial dəstək səviyyəsi
17. Planlama və gələcəklə bağlı hədəflər
18. Peşə və yaşayış sabitliyi
19. Stress yaradan faktorlar
20. Monitoring və nəzarət ehtiyacı

Təlimçi üçün: Hər maddə 0–2 ballıq sistemdə qiymətləndirilir. Bu alət hüquqi psixologiyada, cəza müəssisələrində, psixiatrik xəstəxanalarda istifadə olunur.

PCL-C (PTSD Checklist – Civilian Version)

Posttravmatik stress pozuntusu (PTSP) riskini qiymətləndirir. Sorğu formasında, 17 maddə əhatə edir. Respondent hər bəndə 1 (heç vaxt) – 5 (çox tez-tez) arasında cavab verir. Əsas simptom qrupları:

- Yenidən yaşama simptomları (məs: kabuslar, hadisənin təkrar göz önünə gəlməsi)
- Qaçınma davranışları (məs: insanlardan uzaqlaşma, travma haqqında danışmaqdan çəkinmə)
- Hiperoyanlıq əlamətləri (məs: əsəbilik, yuxusuzluq, daim təhlükə gözləmək)

Nümunə sual: “Son ay ərzində nə qədər tez-tez gözlənilmədən travmatik hadisə ilə bağlı fikirlər aqlınıza gəlirdi?”

Heç vaxt;

Həmişə

Təlimçi üçün: PTSP riskinin ilkin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur. 44 və yuxarı ümumi bal, riskli göstərici hesab olunur.

3. TSQ – Trauma Screening Questionnaire

Qısa və effektiv screening (süzgəc) alətidir. 10 maddədən ibarətdir.

Travmadan sonrakı simptomların olub-olmadığını müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur. Bəli / Xeyr cavabları əsasında aparılır.

Nümunə maddələr:

- Son 1 həftədə qarabasmalarınız olubmu?
- Hadisə ilə bağlı fikirlər gözlənilmədən ağılınıza gəldi?
- Qəzəb və əsəbilik yaşadınızımı?

Tər, Qiymətləndirmə: Əgər 6 və ya daha çox “Bəli” cavabı verilibsə, bu travma sonrası stress pozuntusu riski kimi qəbul olunur.

- titrəmə və panik atak yaşadınızımı?

Təlimçi üçün ipuçları: Bu alətlər riskin qiymətləndirilməsi və müdaxilə qərarlarının əsaslandırılması üçün istifadə olunur.

- Simulyasiya tapşırıqları ilə praktik istifadə öyrədilə bilər.
- Etik baxımdan alətlərin istifadəsi zamanı gizlilik və razılıq prinsipləri əsasdır.

• Real case-study nümunələri ilə paralel istifadə müzakirəni gücləndirər.

Fasilə: İştirakçıların şəbəkələşməsi və emosional yüklənmədən boşalması üçün dəyərlidir. Qısa musiqili fon və sakit mühit tövsiyə olunur.

4. Risk dəyərləndirmə və travma əsaslı yanaşma

Məqsəd: Təhlükəsizlik və müdaxilə prioritetlərini müəyyənləşdirmək.

Təlimçi üçün ipuçları: Risk şkalası ilə praktiki tanışlıq (məsələn: “SARA” modeli). Travmaya həssas dilin istifadəsi: hansı sözlərdən çəkinmək lazımdır?

Rol oyunu: “Qurban danışır – sosial işçi reaksiya verir”

SARA MODELİNƏ DAİR İZAH:

SARA – Spousal assault risk assessment. Tərcüməsi: Həyat yoldaşına qarşı zorakılıq riskinin qiymətləndirilməsi

İlk dəfə hazırlanıb: Kanada, 1995-ci ildə Kropp, Hart, Webster və Eaves tərəfindən.

Tətbiq sahəsi: Sosial işçilər, polis, psixoloqlar və hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən istifadə olunur.

Modelin əsas komponentləri: SARA modeli 20 indikator əsasında qurulub və bu indikatorlar 5 əsas kateqoriyaya bölünür: qiymətləndirmə mexanizmi:

Hər bir indikator aşağıdakı üç kateqoriyadan biri ilə işarələnir:

- Yoxdur (0)
- Şübhəli / qeyri-müəyyən (1)

- Var (2)

Bunun əsasında riskin səviyyəsi müəyyən olunur: Aşağı – Orta – Yüksək risk

SARA modelinin məqsədi:

- Təhlükə səviyyəsini müəyyənləşdirmək
- Qurbanı qorumaq üçün adekvat müdaxilə tədbirləri planlaşdırmaq
- Hüquq-mühafizə və sosial xidmət orqanlarının işini koordinasiya etmək.

Təlim və praktikada istifadə: SARA modeli adətən riskin qiymətləndirilməsi ilə bağlı təlimlərdə, sığınacaqlarda, sosial xidmət mərkəzlərində, polis bölmələrində və məhkəmə proseslərində istifadə olunur.

Nahar: Sosial mühit və şəbəkələşmə fürsəti. Təlimçi qeyri-rəsmi şəkildə iştirakçılarla dialoq qura bilər.

Simulyasiya: Qurbanın qiymətləndirilməsi və ilk psixoloji görüş

Məqsəd: İştirakçıların praktik bacarıqlarını yoxlamaq. Təlimçi üçün ipuçları: Rollar bölünsün: Qurban – Sosial işçi – Psixoloq – Müşahidəçi.

“Psixoloji görüş otağı” qurulsun (stol, stul, müşahidə kağızı).

Tapşırıqdan sonra dərhal müzakirə: nə işlədi, nəyə nail olunmadı?

Təlimin yekunu və qiymətləndirmə

Məqsəd: Təlimin nəticələrinin dəyərləndirilməsi, iştirakçının özünü qiymətləndirməsi.

Təlimçi üçün ipuçları: “3 sözlə təlimi necə ifadə edərdiniz?” – flipchartda yazdırın.

Qısa müzakirə və ya “post-it” qiymətləndirmə kartları (nə öyrəndim / nəyi öyrənə bilmədim).

Qrup şəklində “gələcəkdə necə istifadə edərsiniz?” müzakirəsi.

Əlavə tövsiyələr:

- Emosional təhlükəsizlik prinsipi qorunsun: Həssas mövzulardan sonra debriefing təşkil edin.

- Təlim boyunca dil etikası və travma məlumatlılıq (trauma-informed) metodlara önəm verin.

- Gender yanaşması unutmayın: qadın və uşaqlarla işin fərqli aspektlərini vurğulayın.

İzah: Debriefing — psixoloji və ya peşəkar kontekstdə istifadə olunan, hadisə və ya fəaliyyət sonrasında baş verənləri yenidən nəzərdən keçirmək, təhlil etmək və öyrənmək məqsədi daşıyan bir prosesi ifadə edir. Xüsusilə travmatik hadisələr, kritik insidentlər və ya intensiv

təlimlərdən sonra həyata keçirilir.

Təlimdə istifadə ediləcək əsas psixoloji alətlər və resurslar:

Alət / Metod	Təyinat	Qaynaq / Mənbə
PCL-5	Posttravmatik stress pozuntusunun qiymətləndirilməsi	APA (2013), DSM-5
TSQ	Travma skriningi üçün qısa test	Brewin et al., 2002
ACE Sorğusu	Uşaqlıqda travma təcrübələrinin ölçülməsi	CDC & Kaiser Permanente (1998)
CPSS	Uşaqlarda PTSD simptomlarının qiymətləndirilməsi	Foa et al., 2001
SAFE Protokolu	Qurbanla ilk görüşdə təhlükəsizlik və emosional dəstək üçün	WHO, 2016
TASC Modeli	Travma əsaslı sosial qiymətləndirmə çərçivəsi	Fallot & Harris, 2009
EMDR	Travma terapiyası üçün göz hərəkətləri ilə desensitizasiya və emal texnikası	Shapiro, 2001
Gender Sensitive Assessment Tool	Qadınlara yönəlik travma və reaksiya fərqlərinin qiymətləndirilməsi	UN Women Toolkit

1. Simulyasiya: Qurbanın davranış kodları

Oyun adı: “Gizli siqnallar”:

Məqsəd: Qurbanların qeyri-verbal davranışları və siqnallarını oxuma bacarığını inkişaf etdirmək.

Gedişat: İştirakçılara qurban rolu verilmiş könüllülərin video və ya real simulyasiyası göstərilir. Digər iştirakçılar onların davranışlarında hansı “qırmızı bayraq” siqnallarını gördüklərini müəyyən etməlidirlər.

Nəticə: Bədən dili, qaçan baxışlar, qorxu əlamətləri, susqunluq və s. davranış nümunələri üzərində təhlil aparılır.

2. Tapşırıq: Psixoloji müşahidə forması ilə işləmək

Oyun adı: “Müşahidəçi kimdir?”:

Məqsəd: İştirakçıların psixoloji müşahidə formalarını istifadə etmə bacarığını yoxlamaq.

Gedişat: Təlimçi bir simulyasiya səhnəsi oynayır (məsələn, qurban və sosial işçi arasında dialoq). Hər iştirakçı müşahidə forması ilə davranış,

emosional vəziyyət və risk göstəricilərini qeyd edir. Sonra formalar birlikdə müqayisə edilir.

Nəticə: Əsas və ikinci dərəcəli psixoloji siqnalların fərqi, müşahidənin etibarlılığı öyrənilir.

3. Müzakirə: “Qurbanı necə tanıya bilərik?”

Oyun adı: “İz axtaranlar” (Detectives):

Məqsəd: İştirakçılarda insan alveri qurbanını identifikasiya etmək bacarığını inkişaf etdirmək.

Gedişat: Təlimçi bir neçə fərqli personaj təqdim edir (təhlükədə olan, risk altında olan, adi şəxs). İştirakçılar onların həyat hekayələri əsasında qurban olub-olmadıqlarına dair arqumentlərlə qərar verirlər.

Nəticə: Məlumat analiz etmək, risk dəyərləndirməsi bacarığı inkişaf etdirilir.

4. Müsahibə məşqi – təhlükəsiz ünsiyyət

Oyun adı: “Etibar körpüsü”:

Məqsəd: Qurbanla müsahibə zamanı empatiya və peşəkar etika çərçivəsində davranmağı öyrənmək.

Gedişat: İştirakçılar cüt-cüt bölünür: biri sosial işçi, digəri qurban rolunu oynayır. Müsahibə ssenarisi üzrə hər cütlük 5 dəqiqəlik məşq edir. Qalan iştirakçılar müşahidəçi kimi qeydlər aparır və geribildirim verir.

Nəticə: Açıq suallar vermə, emosional reaksiya ilə işləmə, qurbanın təhlükəsizliyini ön planda tutma bacarıqları təkmilləşdirilir.

5. Emosional reaksiya təhlili

Oyun adı: “Duyğular labirinti”:

Məqsəd: Qurbanların emosional vəziyyətini düzgün tanımaq və reaksiya vermək bacarığını artırmaq.

Gedişat: Təlimçi bir neçə vəziyyət səhnəsi təqdim edir (zorakılıqdan sonrakı ilk görüş, uşaqla dialoq, sığınacaqda ilk gün). İştirakçılar bu səhnələrdə qurbanın emosional reaksiya formasını müəyyən edərək onunla hansı yanaşma ilə danışmaq lazım olduğunu izah edirlər

Nəticə: Şok, inkar, aqressiya, susqunluq kimi reaksiyaların tanınması və müdaxilə strategiyalarının seçilməsi.

“Qurbanın həyat xəritəsi” (Strukturlaşdırılmış tapşırıq)

• İştirakçılara real və ya təsəvvüri qurbanın həyat hekayəsi təqdim olunur.

- Onlar həyatdakı travmatik döngələri, dəyişiklikləri, risk mərhələlərini xəritə formasında çəkirlər.

- Hər qrup təqdimat verir və müdaxilə nöqtələrini qeyd edir.

Bu oyunlar həm interaktiv təlim atmosferi yaradacaq, həm də iştirakçılarda travma-mərkəzli yanaşma, empatiya və etik məsuliyyət bacarıqlarını inkişaf etdirəcək.

Təlim iştirakçılarına müraciət!

Əziz təlim iştirakçıları,

Bu modulu birlikdə araşdırarkən siz yalnız bir təlim keçmirsiniz – siz insan ruhunun zədələndiyi, amma eyni zamanda sağala bildiyi həqiqətlərlə qarşılaşırsınız. Bu modul – travma, qorxu, utanc, günahkarlıq və yenidən zərər görmə halları ilə üz-üzə qalan qadın və uşaqların səssiz çıxırtısına qulaq verməyi öyrədir.

Sizlər – psixoloqlar, sosial işçilər, hüquq-mühafizə əməkdaşları, tibb və təhsil işçiləri – bu yolçuluqda onların bələdçilərisiniz. Travma yaşamış insanların davranışlarını yalnız simptom kimi deyil, bir kömək çağırışı kimi oxumaq bacarığınız bu təlimin əsasında dayanır.

Bu təlim sizə yalnız diaqnoz qoymağı deyil, dinləməyi, müşahidə etməyi, insanın nə dediyini deyil, nə hiss etdiyini anlamağı öyrədəcək. Psixoloji qiymətləndirmə alətləri vasitəsilə onların susqunluğunu deşifrə etməyi, davranışlarının arxasında yatan qorxuları və ehtiyacları anlamanıza imkan verəcək.

Biz sizə təlimçi olaraq yalnız bilik vermirik. Biz sizə məsuliyyət ötürürük – hər travma yaşamış şəxsin yanında etik, empatik və peşəkar dayanmaq məsuliyyəti.

Unutmayın: Bəzən sizin bir sualınız, bir baxışınız, bir empatik cavabınız bir insanın illərlə daşdığı yükü azalda bilər. Bu modulu sadəcə öyrənməyin – onu vicdanınızla yaşayın.

IV FƏSİL

AŞKARLAMA VƏ İLKİN MÜDAXİLƏ

İnsan alveri qurbanlarının aşkarlanması və onlara ilkin müdaxilə müasir sosial müdafiə və hüquq-mühafizə sistemlərinin ən çətin və strateji mərhələlərindən biridir. İnsan alverinin mahiyyəti gizli, manipulyativ və çox zaman görünməz strukturlar üzərində qurulduğundan, qurbanların özləri belə tez-tez bu cinayətin qurbanı olduqlarını anlamırlar⁸². Bu səbəbdən də, aşkarlama yalnız hüquqi və inzibati prosedur deyil, həm də yüksək dərəcədə psixoloji, sosial və etik dəyərləndirmə tələb edən kompleks bir prosesdir.

Aşkarlama və ilkin müdaxilə mərhələsində aparılan səhvlər və ya gecikmələr insan alveri qurbanının həyatında ciddi nəticələrə – fiziki və psixoloji travmaların dərinləşməsinə, hüquqlarının pozulmasına və bəzən qurbanın yenidən istismar riskinə düşməsinə səbəb ola bilər⁸³. Bu səbəbdən mütəxəssislərin hazırlıqlı olması, aşkarlama meyarlarının tanınması və travma məlumatlı yanaşmanın tətbiqi zəruridir⁸⁴.

İnsan alveri qurbanlarının aşkarlanması müxtəlif sahələrdə – sərhəd-keçid məntəqələrində, tibbi müəssisələrdə, polis bölmələrində, təhsil və sosial xidmət strukturlarında həyata keçirilə bilər. Hər bir kontekstdə fərqli siqnallar və indikatorlar üzə çıxır. Məsələn, tibbi sistemdə çalışan həkimlər və tibb bacıları istismar izlərini fiziki əlamətlərlə (yaralar, cinsi travmalar) müşahidə edə bildikləri halda, sosial işçilər və psixoloqlar daha çox emosional vəziyyət, qorxu, itaətkarlıq, aqressiya və sosial təcrid davranışları üzərindən qurbanı tanıya bilərlər⁸⁵.

Qlobal yanaşmalarda, xüsusilə BMT-nin İnsan Alverinə qarşı Mübarizə Protokolu (Palermo Protokolu, 2000) aşkarlamayı dövlətlərin əsas öhdəliklərindən biri kimi tanıyır və dövlətlərin qurbanlara dəstək sistemini qurmazdan öncə onların müəyyən olunması (identifikasiya) üçün effektiv mexanizmlər yaratmasını tələb edir. Eyni zamanda, Avropa

⁸² Zimmerman, C., Hossain, M., & Watts, C. (2011). *Human trafficking and health: a conceptual model to inform policy, intervention and research*. *Social Science & Medicine*, 73(2), 327–335.

⁸³ United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). (2020). *Global Report on Trafficking in Persons*.

⁸⁴ International Labour Organization (ILO). (2017). *Ending child labour, forced labour and human trafficking in global supply chains*.

⁸⁵ Baldwin, S. B., Eisenman, D. P., Sayles, J. N., Ryan, G., & Chuang, K. S. (2011). *Identification of human trafficking victims in health care settings*. *Health and Human Rights*, 13(1), 36–49.

Şurasının İnsan Alveri əleyhinə Mübarizə Konvensiyası (2005) aşkarlama mərhələsində istənilən şəxsin potensial qurban kimi qəbul edilməsi və bu müddətdə onların müdafiəsinin təmin olunması prinsipini önə çəkir ⁸⁶.

Azərbaycan Respublikasında da bu yanaşma qanunvericilikdə əksini tapmışdır. “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Qanuna (2005) və Nazirlər Kabinetinin təsdiqlədiyi “İnsan alveri qurbanlarının müəyyən edilməsi Qaydaları”na ⁸⁷ əsasən, qurbanların ilkin identifikasiyası həm hüquq-mühafizə, həm də qeyri-hökumət və sosial xidmət nümayəndələri tərəfindən aparıla bilər. Xüsusilə təhlükəsizlik, razılıq, məxfiliyin qorunması və məlumatlı razılıq prinsipləri ilkin müdaxilədə əsas etibarilə ön planda tutulmalıdır (Azərbaycan Respublikasının İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planı, 2020–2024).

Aşkarlama və ilkin müdaxilənin effektivliyini artırmaq üçün tərəfdaşlıq yanaşması – yəni hüquq-mühafizə, sosial iş, səhiyyə və QHT-lərin qarşılıqlı əməkdaşlığı vacib sayılır. Bu yanaşma bütün cəbhələrdə eyni anda hərəkət etməyə və qurbanın təkrar zərər görməsinin qarşısını almağa xidmət edir ⁸⁸.

İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Koordinatorun 2025-ci ildə Milli Məclisdə hesabatında qeyd edilir ki, informasiya texnologiyalarının (WhatsApp, Tik-Tok, Instagram, Telegram sosial şəbəkələrində) tətbiqi ilə törədilmiş 44 müvafiq fakt da aşkarlanaraq Cinayət Məcəlləsinin 144-1-ci (insan alveri) maddəsi ilə 4, 243.1-ci (fahişəliyə cəlb etmə) maddəsi ilə 6, 182-ci (hədə-qorxu ilə tələb etmə) maddəsi ilə 1 cinayət işi başlanılmışdır.⁸⁹

Bu fəslin məqsədi, insan alveri qurbanlarının necə aşkarlanması, bu mərhələdə istifadə olunan meyarlar və indikatorlar, ilkin müdaxilənin əsas prinsipləri, həmçinin travma yönümlü və mərkəzləşdirilmiş yanaşmalar haqqında nəzəri və praktik bilikləri təqdim etməkdir. Fəslin sonunda təlimatlandırıcı alətlər, qurbanların identifikasiyası üçün sahə əsaslı qiymətləndirmə formaları, praktiki check-list-lər və təhlükəsizlik protokolları da yer alacaq.

İzah: Check-list (azərbaycanca: yoxlama siyahısı və ya nəzarət siyahısı) – müəyyən bir prosesin, tapşırığın və ya qiymətləndirmənin

⁸⁶ GRETA. (2019). *10th General Report on GRETA's activities*.

⁸⁷ Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2009). *İnsan alveri qurbanlarının müəyyən edilməsi Qaydaları*.

⁸⁸ Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). (2013). *Guidelines for the Identification of Victims of Human Trafficking*.

⁸⁹ <https://insanalveri.gov.az/?/az/menu/17/>

düzgün və tam şəkildə yerinə yetirildiyindən əmin olmaq üçün ardıcıl addımları və ya meyarları əhatə edən siyahıdır. Check-list istifadəçinin heç nəyi unutmadığından və bütün vacib aspektləri nəzərə aldığından əmin olmağa kömək edir.

Aşkarlama metodları

İnsan alveri qurbanlarının aşkarlanması insan hüquqları sahəsində əsas müdaxilə nöqtələrindən biri hesab olunur. Bu mərhələdə düzgün metod seçimi, həm qurbanın psixoloji və hüquqi vəziyyətini qorumaq, həm də effektiv sosial müdaxiləni həyata keçirmək baxımından həlledici rol oynayır. Aşkarlama metodları həm formal, həm də informal, həm proaktiv, həm də reaktiv şəkildə həyata keçirilə bilər⁹⁰.

1. Müşahidəyə əsaslanan aşkarlama

Müşahidə insan alverinin aşkarlanmasında ilkin və qeyri-invaziv üsullardan biridir. Sosial işçilər, səhiyyə işçiləri və hüquq-mühafizə nümayəndələri qurbanla qarşılaşarkən davranış, bədən dili, emosional reaksiya və fiziki vəziyyətə dair müşahidə aparırlar. Məsələn, kroniki qorxu, göz təması qurmaqdan çəkinmə, dəqiq olmayan şəxsi məlumatlar, nəzarət altında qalma, fiziki zorakılıq izləri kimi faktorlar insan alverinə məruz qalma riskinin əlamətləri hesab olunur⁹¹. Zimmerman et al. qeyd edir ki, müşahidə əsaslı yanaşmalar xüsusilə səhiyyə sektorunda əhəmiyyətlidir, çünki bu zaman qurbanlar daha passiv və emosional cəhətdən travmatizasiya olunmuş vəziyyətdə olur.

2. Strukturlaşdırılmış müsahibə və sual formaları

Aşkarlamada istifadə olunan mühüm metodlardan biri strukturlaşdırılmış müsahibə üsuludur. Bu metod vasitəsilə sosial işçilər və hüquq-mühafizə orqanları insan alveri ilə bağlı risk faktorlarını sistemativ şəkildə araşdırmaq imkanı qazanır. Bu zaman açıq və neytral suallar, travma məlumatlı yanaşma, məlumatlı razılıq prinsipləri əsas götürülməlidir⁹². Məsələn, UNODC və IOM tərəfindən hazırlanmış risk qiymətləndirmə alətlərində şəxsin nə qədər azad olduğu, harada yaşadığı, maaş alıb-almadığı, istismara məruz qalma formaları ilə bağlı suallar yer alır. Bu alətlər həm standartlaşdırılmış check-list, həm də qiymətləndirmə

⁹⁰ Zimmerman, C., & Watts, C. (2003). *WHO Ethical and Safety Recommendations for Interviewing Trafficked Women*. World Health Organization.

⁹¹ ILO. (2017). *Training Manual to Fight Trafficking in Children for Labour, Sexual and Other Forms of Exploitation*.

⁹² OSCE (2013). *Guidelines for the Identification of Victims of Human Trafficking*.

sorğuları formatında tətbiq edilir ⁹³.

3. Mobil aşkarlama qrupları və sahə səfərləri

Mobil qruplar – xüsusilə qeyri-formal iş bazarlarında, sərhəd məntəqələrində, əyləncə sektorlarında və kənd təsərrüfatında çalışan potensial qurbanların aşkarlanması üçün istifadə olunur. Bu metod proaktiv aşkarlama sayılır və əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, qurbanlar özləri kömək istəməyə təşəbbüs göstərmədikdə belə, risk altındakı şəxsləri müəyyən etmək mümkün olur .

Araşdırmalara əsasən, mobil qrupların iştirakı aşkarlanma səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Məsələn, La Strada International-ın hesabatlarında göstərilir ki, bu yanaşma sahə səviyyəsində insan alveri hallarının erkən aşkar olunmasında effektivdir⁹⁴.

4. Tibbi və psixoloji aşkarlama üsulları

Xəstəxana və ya klinik müayinələr zamanı, xüsusilə ginekoloji travmalar, cinsi yolla yoluxan infeksiyalar, dərəcəli abort və ya doğuş, xroniki stress və post-travmatik stress pozuntuları (PTSD) aşkarlama indikatoru kimi qəbul edilir. Həkimlər və psixoloqlar kliniki əlamətlər və emosional vəziyyətin analizinə əsaslanaraq insan alveri riskini qiymətləndirə bilirlər⁹⁵.

5. Texnoloji əsaslı aşkarlama metodları

Son dövrlərdə texnologiyanın tətbiqi ilə rəqəmsal izlərin təhlili (telefon zəngləri, sosial media aktivliyi, GPS məlumatları) və AI əsaslı identifikasiya alətləri də tətbiq edilməyə başlanıb. Xüsusilə kiberistismar və rəqəmsal insan alveri hallarının aşkarlanmasında bu metodlar yeni imkanlar açır ⁹⁶.

Aşkarlama metodlarının seçimində əsas prinsiplər:

Prinsip	İzah
Məxfiliyin qorunması	Qurbanın məlumatları onun razılığı olmadan paylaşılmamalıdır.
Travma məlumatlı yanaşma	Qurbanla ünsiyyətdə zorakılıq tarixçəsi nəzərə alınmalıdır.
Mədəniyyət və gender həssaslığı	Qurbanın cinsi, yaşı, mədəni mənsubiyyəti nəzərə alınmalıdır.
Zərər verməmə prinsipi	Aşkarlama prosesi qurbana əlavə travma yaşatmamalıdır.

⁹³ IOM (2007). *The IOM Handbook on Direct Assistance for Victims of Trafficking*.

⁹⁴ La Strada International (2018). *Approaches to Identification and Referral of Victims*

⁹⁵ Baldwin, S. B., Eisenman, D. P., Sayles, J. N., Ryan, G., & Chuang, K. S. (2011).

Identification of human trafficking victims in health care settings.

⁹⁶ Europol (2020). *Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA)*.

İnsan alveri qurbanlarının aşkarlanması çoxsahəli və interdisiplinar yanaşma tələb edir. Müşahidə, müsahibə, sahə səfərləri, tibbi təhlil və texnologiya əsaslı üsulların birləşdirilməsi aşkarlama prosesini daha effektiv edir. Bu metodlar yalnız qurbanın identifikasiyası ilə deyil, eyni zamanda müdafiə və reabilitasiya tədbirlərinin başlanmasına əsas yaradır.

Check-list indikatorları

İnsan alveri ilə mübarizədə ən kritik mərhələlərdən biri qurbanın erkən və düzgün identifikasiyasıdır. Qurbanlar tez-tez hüquqi və sosial sistemdən gizli fəaliyyət göstərən cinayətkar qrupların manipulyasiyasına məruz qalır və çox zaman özlərinin istismar olunduqlarını belə dərk etmirlər ⁹⁷. Bu səbəbdən, aşkarlanma zamanı istifadə olunan check-list indikatorları xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onlar mütəxəssislərə qurbanın istismar riski altında olub-olmadığını müəyyən etmək üçün sistemli, obyektiv və travma-yönümlü yanaşma təqdim edir.

Check-list indikatorlarının təsnifatı

Aşağıdakı təsnifat əsasən BMT-nin İnsan Alverinə qarşı mübarizə Protokolu (Palermo Protokolu, 2000), IOM və OSCE-nin metodik materiallarına əsaslanır və bütün əsas istismar formaları üzrə qurbanın aşkarlanmasına yönəlib.

Şəxsi və hüquqi status indikatorları

Bu indikatorlar qurbanın hüquqi, şəxsi və inzibati vəziyyətini araşdırmağa imkan verir:

№	İndikator	Elmi əsas
1	Şəxsin şəxsiyyət vəsiqəsi yoxdur və ya ona nəzarət edən şəxs tərəfindən saxlanılır	IOM Handbook, 2007
2	Fərd öz hərəkət azadlığını itirib və harada yaşadığını tam bilmir	UNODC, 2020
3	Şəxs iş və ya yaşama şərtləri haqqında danışmaqdan çəkinir	OSCE, 2013
4	Qurban öz sənədlərinin necə və kim tərəfindən əldə edildiyini izah edə bilmir	GRETA, 2019

Fiziki və psixoloji vəziyyət indikatorları

İnsan alveri qurbanları tez-tez travmaya, zorakılığa və istismara məruz qalırlar. Bu, onların psixofiziki vəziyyətində ciddi izlər buraxır:

№	İndikator	Elmi əsas
5	Fiziki zorakılıq izləri: yara, qançır, yanıq,	Baldwin et al., 2011

⁹⁷ Zimmerman, C., Hossain, M., & Watts, C. (2011). *Human trafficking and health: a conceptual model to inform policy, intervention and research*. Social Science & Medicine.

	cinsi zorakılıq əlamətləri	
6	Daimi qorxu, itaətkarlıq və ya disosiativ davranışlar (real dünyadan qopma)	Zimmerman & Watts, 2003
7	Yuxusuzluq, panik atak, PTSD simptomları	ILO, 2017
8	Qurban qərar qəbul etməkdə çətinlik çəkir və daima “icazə” gözləyir	WHO, 2003

Əməyin istismarı indikatorları

Əməyin istismarı insan alverinin ən geniş yayılmış formalarından biridir. Bu indikatorlar xüsusilə məcburi əməyə, maaşsız işləməyə və azadlığın məhdudlaşdırılmasına yönəlib:

Nö	İndikator	Elmi əsas
9	Şəxs çox aşağı və ya heç maaş almadan işləyir	ILO, 2014
10	İş yeri izolyasiyalıdır, qapalı saxlanılır və qurban sərbəst hərəkət edə bilmir	UNODC, 2020
11	İş saatları qeyri-məhduddur və istirahət vaxtı verilmir	OSCE, 2013
12	Qurban fiziki işə baxmayaraq daima xəstə və zəif görünür	La Strada International, 2018

Cinsi istismar indikatorları

Cinsi istismar insan alverinin ən təhlükəli və travmatik formasıdır. Bu indikatorlar həm zorla fahişəliyə cəlb, həm də kiberistismar və məcburi evlilik hallarını əhatə edir:

Nö	İndikator	Elmi əsas
13	Qurban cinsi əlaqəyə razı olmadan məcbur edildiyini bildirir	IOM, 2007
14	Şəxsin bədəni çoxsaylı abortlar, cinsi infeksiyalar və travmalarla yüklüdür	Baldwin et al., 2011
15	Qurban daim müşahidə altındadır və özünü ifadə edə bilmir	GRETA, 2019
16	Fərd internetdə, sosial şəbəkələrdə məcburi görüntülərlə şantaj edildiyini bildirir	Europol, 2020

Uşaq və yeniyetmə indikatorları

Uşaqlar və yeniyetmələr daha həssas qrup sayıldığından, onların aşkarlanması üçün xüsusi indikatorlar istifadə olunur:

Nö	İndikator	Elmi əsas
17	Uşaq məktəbə getmir və ya tez-tez təhsildən yayınır	UNICEF, 2019
18	Validəylərindən ayrı düşüb və kiminsə nəzarətindədir	ILO, 2017
19	Uşaq əmək fəaliyyəti ilə məşğuldur və ya gecə saatlarında çalışır	Save the Children, 2018
20	Yeniyetmə cinsi istismara məruz qaldığını qeyd edir, lakin qorxduğu üçün susur	WHO, 2003

Rəqəmsal istismar indikatorları (yeni tendensiyalar)

Texnologiyanın geniş yayılması ilə, insan alveri halları onlayn mühitdə də aşkarlanmağa başlamışdır. Bu indikatorlar yeni nəsil istismar üsullarına cavab verir:

Nö	İndikator	Elmi əsas
21	Qurban deepfake və ya şantajla cinsi görüntülərin paylaşılmasına məcbur edilir	UNODC, 2021
22	Onlayn platformada tanımadığı biri ilə “iş təklifi” alıb və aldanıb	Europol, 2020
23	Telefonu və sosial media hesabları daim kənar şəxslər tərəfindən idarə olunur	OSCE, 2022
24	Özünü real şəxs kimi tanıtmıqdan çəkinir, saxta ad və ya kimliklə çıxış edir	IOM, 2020

Aşkarlama indikatorları həm sahə səviyyəsində, həm sığınacaqlarda ilkin qəbul mərhələsində, həm də mobil xidmət qrupları tərəfindən istifadə edilə bilər. Müasir yanaşma aşkarlama prosesini sadəcə texniki yoxlama kimi deyil, travmaya əsaslanan, gender və yaşa həssas, hüquq yönümlü etik proses kimi qəbul etməyi tələb edir ⁹⁸.

Bu indikatorlar sadəcə aşkar üçün yox, təhlükəsizlik planlaması, risk qiymətləndirməsi və fərdi müdaxilə strategiyalarının qurulması üçün də əsasdır. Buna görə, check-list yalnız statik yoxlama aləti deyil, dinamik, dəyərləndirici və müdaxilə yönümlü qərar dəstəkləyici mexanizmdir.

Etimadlı müsahibə texnikası: İnsan alveri qurbanları ilə effektiv və etik ünsiyyətin qurulması

1. Giriş: Etimadın əhəmiyyəti

İnsan alveri qurbanları ilə müsahibə aparmaq sadəcə informasiya toplamaq prosesi deyil, eyni zamanda travma sonrası təhlükəsizlik,

⁹⁸ Zimmerman, C., & Kiss, L. (2017). *Human trafficking and exploitation: A global health concern*. PLoS Medicine.

emosional vəziyyət və hüquqi hüquqların qorunması baxımından kritik bir mərhələdir⁹⁹. Etimad (trust) qurbanın sükutunu pozması, yardım qəbul etməsi və hüquqi müdafiə mexanizmlərinə inteqrasiya olunması üçün ilkin şərtir¹⁰⁰.

2. Travma əsaslı yanaşma və etimadlı münasibətin qurulması

Etimadlı müsahibənin əsasını travma əsaslı yanaşma təşkil edir. Travma əsaslı yanaşma qurbanın yaşadığı fiziki, emosional və psixoloji pozuntuları nəzərə alaraq zərərsiz, nəzarətli və şəffaf ünsiyyət mühiti yaradır¹⁰¹. Bu yanaşma aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- Təhlükəsizlik (physical & psychological)
- Etimad və şəffaflıq
- Seçim və avtonomiya
- Əməkdaşlıq və qarşılıqlı münasibət
- Mədəni və gender həssaslıq

3. *Etimadlı müsahibənin mərhələləri*

Müsahibə mərhələli şəkildə planlanmalı və adaptiv aparılmalıdır:

a. Hazırlıq mərhələsi:

- Müsahibənin məkanı qurbanın təhlükəsizliyini təmin etməlidir (yalnız, səssiz, rahat).
- Gender uyğunluğu nəzərə alınmalıdır (ehtiyac olduqda qadın müstəntiq və ya tərcüməçi).
- Qurbanın fiziki və psixoloji vəziyyəti nəzərə alınmalıdır – yorğun, aclıq və ya qorxu hissi olan şəxs müsahibəyə hazır olmaya bilər.

b. Tanışlıq və kontekstin izahı:

- Müsahibə apararıq şəxs özünü və vəzifəsini izah etməlidir.
- Məlumatın necə istifadə ediləcəyi izah olunmalıdır (konfidensiallıq və hüquqi prosedurlar).
- Razılıq (informed consent) sənədi təqdim olunmalı və aydın izah verilməlidir. Məsələn: “Sizə veriləcək suallar sizin hüquqlarınızı müdafiə etmək və sizi qorumaq üçündür. Heç nə sizi cavab verməyə məcbur etmir.”

c. Aktiv dinləmə və empatik yanaşma:

- Açıq suallar verilməlidir (“Sən orada özünü necə hiss edirdin?”).

⁹⁹ Zimmerman, C., & Watts, C. (2003). *WHO Ethical and Safety Recommendations for Interviewing Trafficked Women*. WHO.

¹⁰⁰ Brunovskis, A., & Surtees, R. (2008). *Agency or Illness – The Conceptualization of Trafficking: Victims in Law and Practice*. Gender, Technology and Development.

¹⁰¹ SAMHSA. (2014). *Trauma-Informed Care in Behavioral Health Services*. Treatment Improvement Protocol (TIP) Series.

• Mimikalar, jestlər və qeyri-verbal siqnallar diqqətlə müşahidə edilməlidir.

• Qurbanın ifadələrinə müdaxilə edilməməli, səbrlə dinlənilməlidir.

d. Mədəni və kontekstual həssaslıq:

• Qurbanın dil, etnik mənsubiyyət, din və sosial reallıqları nəzərə alınmalıdır.

• Yerli kontekstdə şiddətin normal qəbul edildiyi hallarda qurban özünün qurban olduğunu qəbul etməyə bilər ¹⁰².

e. Qapayıcı və təşəkküredici mərhələ:

• Müsahibənin sonunda təşəkkür ifadə edilməli, onunla əməkdaşlığın davam edəcəyi bildirilməlidir.

• Emosional təsirin neytrallaşdırılması üçün resurslar təqdim olunmalıdır (psixoloq, isti xətt, hüquq dəstəyi və s.).

4. Etik prinsiplər və hüquqi çərçivə

• Qurbanın razılığı olmadan heç bir məlumat hüquq-mühafizə orqanları ilə paylaşılmamalıdır .

• Uşaq və yeniyetmə qurbanlarla müsahibə yalnız müvafiq sosial işçi və psixoloqun iştirakı ilə aparılmalıdır.

• Qurbanın müsahibə zamanı hiss etdiyi diskomfort müsahibənin dərhal dayandırılması üçün əsasdır.

5. Müsahibə zamanı qarşılaşa biləcək çətinliklər

• Dissosiasiya və yaddaş boşluqları ¹⁰³

• Qorxu və şübhə (qisas, deportasiya qorxusu)

• Utanc və özünəqapanma

• Stockholm sindromuna bənzər emosional bağlılıq ¹⁰⁴

Bu hallarda əlavə psixoloji dəstəyə ehtiyac yarana bilər.

6. Nəticə və tövsiyələr

Etimadlı müsahibə tək-cə məlumat toplamaq üçün vasitə deyil, eyni zamanda psixoloji reabilitasiyanın ilkin mərhələsidir. Bu səbəbdən sosial işçilər, hüquq-mühafizə əməkdaşları və psixoloqlar etik, mədəni həssas və travma əsaslı yanaşmanı bilməli və bu texnikaya dair mütəmadi təlimlərdə iştirak etməlidirlər.

¹⁰² Surtees, R. (2007). *Listening to Victims: Experiences of Identification, Return and Assistance*. IOM.

¹⁰³ Van der Kolk, B. (2014). *The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma*.

¹⁰⁴ Hopper, E. (2016). *Complex Trauma and Trafficking: A Relational Approach*.

Təhlükəsizlik planı və yönləndirmə: İnsan alveri qurbanları ilə işin əsas mərhələsi

1. Təhlükəsizlik planlamasının məqsədi və əhəmiyyəti

Təhlükəsizlik planı, insan alveri qurbanının (və ya potensial qurbanın) fiziki, psixoloji və hüquqi təhlükələrdən qorunması üçün fərdi və kontekstual olaraq hazırlanmış strateji müdafiə mexanizmidir. Bu plan həm qurbanın hazırkı risklərinə cavab verir, həm də gələcək riskləri proqnozlaşdıraraq müdafiə tədbirləri qurur¹⁰⁵

Avropa Şurası Konvensiyası (2005) və BMT-nin İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə Protokolu (Palermo Protokolu, 2000) təhlükəsizlik və qoruma tədbirlərini qurbanlara münasibətdə prioritet hüquq kimi tanıyır. Təhlükəsizlik planı, qurbanın həyatının, azadlığının, uşaqlarının və yaxınlarının təhlükə altında olması ehtimalını azaldır.

2. Təhlükəsizlik planı hansı hallarda hazırlanır?

- Aşkarlama mərhələsində şəxs alver riski altındadırsa
- Qurbanın qaçdığı alverçi tərəfindən təqib olunduğu təsdiqlənibse¹⁰⁶
- Qurban cinayətkar şəbəkəyə qarşı şahidlik etməyi düşünürsə
- Qurbanla bağlı informasiya sızma riski mövcuddursa
- Qurban sığınacaqdan müstəqil həyata keçidə hazırlşırsa

3. Təhlükəsizlik planının strukturu və komponentləri

Təhlükəsizlik planı fərdi risk qiymətləndirilməsinə əsaslanaraq aşağıdakı əsas komponentləri əhatə edir:

Komponent	Açıqlama
Risklərin identifikasiyası	Təhlükə mənbələri, risk səviyyəsi, təqib riski, keçmiş zorakılıq halları
Əlaqə strategiyası	Zərurət hallarında kimə və necə müraciət ediləcəyi (polis, sosial işçi, hüquqşünas və s.)
Məkan təhlükəsizliyi	Qurbanın yerləşdiyi və ya gedəcəyi məkanların təhlükəsizliyi (giriş-çixış nəzarəti, anonimlik)
Kommunikasiya protokolu	Telefon, sosial media, mesajlaşma vasitələrində təhlükəsizlik qaydaları
Uşaqların təhlükəsizliyi	Qurbanın övladları varsa, onların təhlükəsizlik ehtiyacları ayrıca qeyd olunmalıdır
Təcili çixış planı	Təhlükə anında istifadə olunacaq yollar, siqnal sistemləri və dəstək nöqtələri

¹⁰⁵ UNODC. (2020). *Toolkit to Combat Trafficking in Persons*. United Nations Office on Drugs and Crime

¹⁰⁶ Davy, D. (2015). *Understanding the support needs of human trafficking victims: A review of three human trafficking program evaluations*. *Journal of Human Trafficking*, 1(4), 318–337.

4. Yönləndirmə (Referral) sisteminin əsasları

Yönləndirmə, qurbanın ehtiyaclarına uyğun ixtisaslaşmış xidmətlərə – sığınacaq, hüquqi yardım, tibbi yardım, psixoloji dəstək və reabilitasiya xidmətlərinə – inteqrasiya olunması prosesidir. Bu proses insan hüquqlarına əsaslanmalı və icazə/razılıq prinsipi ilə həyata keçirilməlidir ¹⁰⁷.

Ən yaxşı təcrübəyə görə, yönləndirmə aşağıdakı prinsiplərlə aparılmalıdır:

- Qurban mərkəzli yanaşma: Yönləndirmə qurbanın prioritetlərinə, razılığınə və şəxsi təhlükəsizliyinə əsaslanır.
- Məxfiliyin qorunması: Qurbanın məlumatı yalnız zəruri tərəflərlə paylaşılır.
- Yazılı razılıq (informed consent): Hər yönləndirmə əvvəlcədən yazılı və izahlı razılıqla həyata keçirilməlidir.
- İzləyiş (follow-up): Qurbanın vəziyyəti yönləndirmədən sonra da sosial işçi və ya koordinator tərəfindən müşahidə edilməlidir.

5. Azərbaycanda yönləndirmə və təhlükəsizlik planı: yerli kontekst

Azərbaycan Respublikasının “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Qanunu və 2014-cü ildən tətbiq olunan Milli İstinad Mexanizmi (NMR) insan alveri qurbanlarının aşkarlanması və yönləndirilməsinə dair hüquqi çərçivə yaradır. Bu çərçivədə təhlükəsizlik planı sosial işçi, hüquq-mühafizə orqanı və qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən koordinasiya şəkildə hazırlanır.

2019-cu ildə Daxili İşlər Nazirliyi və qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq çərçivəsində hazırlanmış Standart əməliyyat Prosedurları (SOPs) bu planlamanın institusional mexanizmini daha da gücləndirmişdir.

İnsan alveri ilə mübarizədə aşkarlama və ilkin müdaxilə mərhələsi həm qurbanın həyatının dəyişdirilməsində, həm də cinayətkar şəbəkələrin ifşa olunmasında həlledici rola malikdir. Bu fəslin əsas əhəmiyyəti insan alveri qurbanlarının erkən mərhələdə aşkarlanması, onlarla travma əsaslı və etimadlı ünsiyyətin qurulması, təhlükəsizlik ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi və aidiyyəti dəstək xidmətlərinə yönləndirilməsində müasir metodoloji, etik və hüquqi yanaşmaların birləşdirilməsindədir.

İnsan alveri kontekstində qurbanlar əksər hallarda gizli, qorxu, utanma və travma şəraitində yaşadıkları üçün aşkarlanma potensialı çox

¹⁰⁷ OSCE (2013). *Guidelines for the Identification and Referral of Trafficked Persons*.

aşağı olur¹⁰⁸. Bu səbəbdən aşkarlama yalnız hüquq-mühafizə orqanlarının deyil, sosial işçilərin, səhiyyə və təhsil işçilərinin, qeyri-hökumət təşkilatlarının və icma liderlərinin iştirakı ilə multi-disiplinar yanaşma çərçivəsində həyata keçirilməlidir.

Fəslin təqdim etdiyi check-list indikatorları və müsahibə texnikaları, praktiki səviyyədə qurbanın istismara məruz qalma ehtimalının qiymətləndirilməsi, psixoloji və davranış siqnallarının tanınması və təhlükəsizlik planının qurulması üçün etibarlı alətlər təqdim edir¹⁰⁹. Bu yanaşmalar travma əsaslı baxış (trauma-informed care), insan hüquqlarına əsaslanan yanaşma və qurban mərkəzli müdaxilə prinsiplərinə söykənir¹¹⁰.

Məqsədyönlü şəkildə hazırlanmış aşkarlama protokolları və yönləndirmə yolları, qurbanların re-viktimizasiyasının qarşısını almağa, onların hüquqlarının qorunmasına və reabilitasiya xidmətlərinə inteqrasiyasını təmin etməyə xidmət edir. Xüsusilə də qadın və uşaqların daxil olduğu həssas qruplarda bu sistemli müdaxilə yanaşmaları onların travmalarının dərinləşməsinin və sosial marginalizasiyanın qarşısını alır¹¹¹.

Nəticə etibarilə, bu fəsil göstərir ki, insan alverinə qarşı effektiv mübarizə yalnız hüquqi cəza tədbirləri ilə deyil, eyni zamanda qurbanların vaxtında tanınması, etibarlı müsahibə və travma əsaslı ilkin müdaxilə üsulları ilə mümkündür. Bu, insan alveri ilə mübarizənin preventiv və qurban-mərkəzli mərhələsinin elmi və metodoloji təməlinin gücləndirilməsi üçün əsas baza rolunu oynayır.

IV FƏSİLƏ aid TƏLİM MODULLARI

İnsan alveri qurbanlarının aşkarlanması və ilkin müdaxiləsi üzrə təlim modulu olduqca spesifik və həssas sahəyə aid olduğundan, bu mövzular üzrə təlimi yalnız ixtisaslaşmış və təcrübəli təlimçilər

¹⁰⁸ Oram, S., Stöckl, H., Busza, J., Howard, L. M., & Zimmerman, C. (2012). *Prevalence and risk of violence and the physical, mental, and sexual health problems associated with human trafficking: systematic review*. PLoS Medicine, 9(5), e1001224.

¹⁰⁹ Hopper, E. K., Bassuk, E. L., & Olivet, J. (2010). *Shelter from the Storm: Trauma-Informed Care in Homelessness Services Settings*. The Open Health Services and Policy Journal, 3(2), 80–100.

¹¹⁰ Hopper, E. K., Bassuk, E. L., & Olivet, J. (2010). *Shelter from the Storm: Trauma-Informed Care in Homelessness Services Settings*. The Open Health Services and Policy Journal, 3(2), 80–100.

¹¹¹ WHO (2012). *Understanding and addressing violence against women: Human trafficking*. World Health Organization.

keçməlidir.

Təlimi kimlər keçə bilər?

1. Sosial iş üzrə mütəxəssislər

İnsan alveri, travma və sosial reabilitasiya üzrə ixtisaslaşmış, sahədə praktiki təcrübəsi olan sosial işçilər və ya akademiklər.

2. Klinik psixoloqlar və ya travma üzrə psixoterapevtlər

Psixoloji travma, PTSD, kompleks travmalarla iş sahəsində çalışan psixoloqlar, qurbanlarla etimadlı ünsiyyət qurmaq və müvafiq müdaxilə metodlarını bilən mütəxəssislər.

3. Hüquqşünaslar və hüquq müdafiəçiləri

Xüsusilə insan alveri ilə mübarizə qanunvericiliyi, insan hüquqları, yönləndirmə və qurbanların hüquqi müdafiəsi üzrə çalışan hüquqşünaslar.

4. DİN-in İnsan alverinə qarşı çübarizə Baş İdarəsi, Dövlət Miqrasiya Xidməti və ya Baş Prokurorluq əməkdaşları

İnsan alveri ilə mübarizə üzrə xüsusi təlim keçmiş hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları (məsələn, DİN-in İnsan Alverinə qarşı Mübarizə Baş İdarəsinin təlimçiləri).

5. Beynəlxalq təşkilatların və QHT-lərin ekspertləri

UNODC, IOM, ICMPD, La Strada, “Təmiz Dünya” və s. kimi qurumların layihələrində çalışan təlim keçmiş ekspertlər.

Günlük təlim planı: Mövzulara əsasən

GÜN 1: Aşkarlama üzrə nəzəri baza və peşəkar yanaşma (6 saat)

Saat	Mövzu	Format
10:00 – 10:30	Açılış və iştirakçılarla tanışlıq	İntroduksiya və buzqıran
10:30 – 11:30	İnsan alveri qurbanlarının aşkarlanmasının əhəmiyyəti	Akademik təqdimat və diskussiya
11:30 – 12:30	Aşkarlama metodları (faktlar, davranış nümunələri, sosial kontekst)	Təqdimat və real nümunələr
12:30 – 13:30	Fasilə / Nahar	
13:30 – 15:00	Check-list indikatorlarının izahı və praktik tətbiqi	Qrup işi + case study
15:00 – 16:00	Təhlükə indikatorları və ilkin müşahidə üzrə simulyasiya	Rol oyunu / Müşahidə təlimi

Açılış və iştirakçılarla tanışlıq (20–30 dəq.)

Məqsəd: Təlimə isti və təhlükəsiz atmosfer yaratmaq, iştirakçıları bir-biri ilə tanış etmək.

Metodlar: Buzqıran oyun (məsələn: “Əgər insan alveri anlayışı bir

rəng olsaydı...”),

Qısa təqdimatlar (ad, təmsil etdiyi qurum, mövzuya münasibət),
Təlimin məqsəd və gözləntilərinin təqdimatı,

Mentimeter və ya flipchart vasitəsilə iştirakçıların gözləntilərinin toplanması.

İpucu: Gözləntiləri yazılı şəkildə toplamaq, günün sonunda uyğunlaşdırma yoxlaması üçün faydalıdır. Təlimçi qərəzsiz və inklüziv dil istifadə etməlidir.

İzah: İntroduksiya — latın mənşəli bir termdir və "giriş", "tanıtma", "başlanğıc təqdimat" mənasını verir. Təlim, məqalə, kitab, təqdimat, seminar və ya film kimi bir kontekstdə mövzuya giriş hissəsi olaraq istifadə olunur.

Təlimçi üçün ipuçları – İntroduksiya necə aparılmalıdır?

Addım	Təsviri	İpucu
1. Salam və əlaqə yaratmaq	İştirakçıları salamlayın və səmimi atmosfer yaradın	Buzqıran sual və ya tanışlıq oyunu əlavə edin
2. Təqdimat	Təlimçi və iştirakçıların tanışlığı	Özünüz haqqında qısa məlumat verin, iştirakçılardan ad və motivasiyalarını soruşun
3. Təlimin məqsədi	Təlimin məqsədi və gözləntiləri izah edin	Aydın və sadə dillə izah verin; slayddan istifadə edə bilərsiniz
4. Gündəliyin təqdimatı	Günün proqramı və vaxt bölgüsü	Flipchart və ya slaydla zaman planı göstərin
5. Qaydaların razılaşdırılması	Təlimdə əməkdaşlıq və hörmət qaydaları	"Razılışmalar" bölməsi yaradın: telefon səssiz, suallar sərbəst, hörmətli dinləmə və s.
6. İştirakçı gözləntiləri	Onların təlimdən gözləntilərini soruşun	Mentimeter, flipchart və ya sadə sual-cavab formatında tətbiq edin

İnsan alveri qurbanlarının aşkarlanmasının əhəmiyyəti

Məqsəd: Aşkarlamanın erkən müdaxilə, hüquq-mühafizə və sosial reabilitasiya baxımından nə üçün önəmli olduğunu izah etmək.
Metod: Kiçik təqdimat (PPT), real hadisədən nümunə (anonimləşdirilmiş case), qısa video (2–3 dəq.) göstərilərsə daha təsirli olar.

İpucu: “Niyə aşkarlamaq çətindir?” sualını iştirakçılara ünvanlayaraq qısa beyin fırtınası yaratmaq müzakirəni canlandırma bilər.

Aşkarlama metodları (faktlar, davranış nümunələri, sosial

kontekst)

Məqsəd: Qurbanın aşkarlanmasında istifadə olunan əsas metodlarla tanışlıq.

Məzmun başlıqları: Faktlara əsaslanan metod (məsələn: sənədsizlik, yarananmalar, nəzarətli davranış), davranış göstəriciləri (çəkilməmiş, susqun, qorxu içində), kontekstual analiz (mühit, müşayiətçi şəxsin dominant davranışı və s.)

Metod: Case study + interaktiv sual-cavab

Alətlər: Flipchart, check-list nümunələri

İpucu: Hər metodun üstünlük və məhdudiyyətlərini fərqli kağızlara yazaraq “fakt–davranış–kontekst” təhlili üçün qruplarda tapşırıq verilə bilər.

Check-list indikatorlarının izahı və praktik tətbiqi

Məqsəd: Aşkarlamada istifadə olunan göstəricilər siyahısını (checklist) tanımaq və tətbiq üsulunu göstərmək.

Məzmun:

- Risk indikatorları,
- Sosial davranış indikatorları,
- Müsahibə zamanı diqqət yetiriləcək əlamətlər.

Metod: A4 formatda checklistlər bölünür, qrup işi şəklində 2 qurban profili üzərində tətbiq edilir.

İpucu: İştirakçılardan hər biri bir qurban profilini oxuyaraq uyğun indikatorlara “✓” qoyur. Daha sonra “niyə bu göstəricini qeyd etdiniz?” sualı ilə izah tələb olunur. Bu, düşüncəni təkmilləşdirir.

Təhlükə indikatorları və ilkin müşahidə üzrə simulyasiya .

Məqsəd: İştirakçıların real situasiyada ilkin müşahidə və təhlil bacarığını artırmaq.

Metod:

- Simulyasiya (rol oynama),
- Kiçik video fraqment və ya təlimçi-assistentlə qurulmuş səhnə.

Simulyasiya nümunəsi: Xəstəxanada müşayiət olunan qadın, az danışan və kişi tərəfindən cavablandırılan qurban, sənədsiz işləyən şəxs və s.

İpucu: İştirakçılara əvvəlcədən qeyd kartı verilir. Orada müşahidə edəcəkləri indikatorları qeyd etmələri istənilir. Simulyasiya sonrası qrup müzakirəsi və əvvəlki mövzulara qayıdış çox vacibdir.

Təlimçilər üçün tövsiyə:

• Sessiyalar arasında psixoloji gərginliyi azaltmaq üçün mikro fasilələr və yüngül suallar əlavə edin.

- Aktiv dinləməni təşviq edin.
- Nümunələri Azərbaycandakı real hallara uyğunlaşdırın.
- Aşkarlama üçün “4 göz qaydası” prinsipini təqdim edin: heç bir qurban təqdim edilməməlidir.

İzah: "4 göz qaydası" prinsipi ("Four-Eyes Principle") idarəetmə, təhlükəsizlik və məsuliyyət paylaşımı sahəsində tətbiq olunan bir nəzarət mexanizmidir. Bu prinsipə əsasən, vacib qərarların qəbul edilməsində və ya riskli proseslərin icrasında ən azı iki nəfər iştirak etməlidir. Beləliklə, bir şəxsin təkbaşına qərar verməsinin qarşısı alınır və nəzarət artırılır.

Bu prinsipin əsas mahiyyəti:

İki nəfərin iştirakı: Hər hansı həssas və ya kritik qərar, sənəd, əməliyyat və ya qiymətləndirmə zamanı ikinci bir şəxsin də baxışı və təsdiqi tələb olunur.

Nəzarət və şəffaflıq: Bu yanaşma korrupsiyanın, sui-istifadənin və səhv qərarların qarşısını almağa kömək edir.

GÜN 2: Qurbanla ünsiyyət, etimad və ilkin reaksiya (6 saat)

Saat	Mövzu	Format
10:00 – 11:30	Etimadlı müsahibə texnikası (travma əsaslı yanaşma)	Təqdimat + metodoloji müzakirə
11:30 – 13:00	Qurbanın ifadələrini oxuma və cavablandırma bacarığı	Praktiki məşq: rol oyunu
13:00 – 14:00	Fasilə / Nahar	
14:00 – 15:00	Aşkarlanmış şəxsin psixososial qiymətləndirilməsi	Praktik forma və müşahidə kartı ilə tanışlıq
15:00 – 16:00	Diskussiya və refleksiya	Təcrübə paylaşımı

Etimadlı müsahibə texnikası (Travma əsaslı yanaşma)

Məqsəd: Təlim iştirakçılarını qurbanlarla aparılan müsahibələrdə travma əsaslı və etimadlı ünsiyyət bacarıqlarını öyrətmək.

Təlimçinin izahı: Travma əsaslı yanaşmanın 4 prinsipi:

- Qurbanın təhlükəsizliyini təmin et
- Emosional sabitliyini nəzərə al
- Onun azadlığını tanı
- Yenidən travmatizasiyadan qorun

Etimadın qurulması üçün: Müsahibəyə neytral, sakit, müdaxilə etməyən tərzdə başla, “4 göz prinsipi”ni izah et: Müsahibə zamanı daha bir

nəfərin iştirakı (qadın qurban üçün qadın müşahidəçi), sorğular açıq, məcbur etməyən dildə verilsin: “İstəyirsinizsə, danışıq bilirsiniz” Qurbanın emosional reaksiya verməsi halında fasilə təklif et

Metod: Rol oyunu – 2 nəfərlik simulyasiya (“Müsahibə al” və “Qurban ol”)

İpucu: Etimad pozulmuş qurbanlarda "göz təması", "çəkingənlik" və ya "həddən artıq pozitiv danışıma" ilə maskalanmış qorxu ola bilər. Bunu qeyd et.

Qurbanın ifadələrini oxuma və cavablandırma bacarığı

Məqsəd: Qurbanın verdiyi qeyri-verbal və verbal siqnalları düzgün analiz etməyi öyrətmək.

Təlimçinin izahı: Qeyri-verbal davranış nümunələri:

- Həyəcanlı mimika, tez-tez əlləri sıxmaq
- Çox danışmaq və ya tam susmaq
- Heç bir emosional reaksiya (disosiasiya əlaməti)

Verbal siqnallar: Təkrar “mən bilmirəm”, “hər şey yaxşı idi” kimi cümlələr. Çox ətraflı və ya çaşqın cavablar

Cavablandırma bacarığı:

• Empati göstərin (“Bu çətin ola bilər, danışdığınız üçün təşəkkür edirəm”)

- Sualı təkrar verməyin əvəzinə, sakitlik yaradın
- Qurbanın dediklərini təsdiqləyin, amma təzyiq etməyin

Tapşırıq: Qısa video izlədikdən sonra davranışların təhlili
İpucu: Hər ifadənin arxasında bir ehtiyac və qorxu var. Onu başa düşmək əsas məqsəddir.

Fasilə: Təlim zamanı travmatik mövzular müzakirə olunduğundan iştirakçılara emosional boşalma üçün fasilənin vacibliyini vurğulayın.

Aşkarlanmış şəxsin psixososial qiymətləndirilməsi

Məqsəd: Qurbanın ehtiyaclarını və risk faktorlarını qiymətləndirmə bacarığını öyrətmək.

Təlimçinin izahı: Qiymətləndirmənin mərhələləri:

• Təhlükəsizlik (hazırda təhlükə varmı?)
• Fizioloji və psixoloji vəziyyət (stress, depressiya, uyğunsuz davranışlar)

- Sosial şəbəkə (ailə, dəstək)
- Hüquqi və tibbi ehtiyaclar

Alətlər: TSQ (Trauma Screening Questionnaire): 10 suallıq ilkin travma yoxlaması, HCR-20: Risk davranışları (əsasən ekspertiza məqsədli), PCL-C: PTSD üçün 17 maddəlik yoxlama

Tapşırıq: Hər qrup bir simulyativ qurban profili üzrə iymətləndirmə aparsın.

İpucu: Qiymətləndirmə qərar vermək yox, ehtiyac anlamaq üçündür. Etiketləmədən çəkinin.

TSQ – Trauma Screening Questionnaire (nümunə)

(İlkin travma əlamətlərini yoxlamaq üçün 10 bəndlik skrining aləti)

İstifadə məqsədi: Travma sonrası stres simptomlarının ilkin aşkarlanması

Hər bəndə cavab: *Bəli (1) / Xeyr (0)*

Əsas qiymətləndirmə: Son 1 həftə ərzində bu simptomlar olubmu?

№	Suallar (TSQ- Trauma Screening Questionnaire)
1	Hadisənin gözümün qabağına gəlməsi (flashback)
2	Kabus görmək və ya həmin hadisə ilə bağlı yuxu
3	Sanki o an yenidən baş verir kimi hiss
4	Hadisədən qaçmaq və xatırlamamaq üçün çalışmaq
5	Hadisə ilə bağlı emosional narahatlıq yaşamaq
6	Hadisə ilə bağlı fiziki reaksiyalar (ürək döyüntüsü, tərləmə)
7	Ayıq qalmaq, yuxuya getməkdə çətinlik
8	Diqqət dağınıqlığı
9	Asanlıqla qıcıqlanmaq və ya əsəbiləşmək
10	Ani qorxu və ya təşviş

Qiymətləndirmə: 6 və daha çox "bəli" cavabı varsa, travma sonrası stress pozuntusu üçün dərin qiymətləndirmə tövsiyə olunur.

HCR-20 (Historical, Clinical, Risk Management – 20 item)

(Əsasən ekspertiza və yüksək riskli şəxslərin qiymətləndirilməsi üçün)

İstifadə məqsədi: Zorakılıq və təhlükəli davranış riskinin proqnozu 20 göstərici – 3 kateqoriya üzrə:

A. Tarixi (Historical – H) – dəyişməyən faktorlar:

1. Əvvəlki zorakılıq tarixi
2. Gənclikdə davranış pozuntusu
3. Psixiki pozuntu tarixi
4. Maddə istifadəsi tarixi
5. Şəxsi və sosial münasibət problemləri
6. Cinayət və hüquqi pozuntu tarixi
7. Travma və sui-istifadə keçmişi
8. İş və təhsil problemləri
9. Həbs və cəza tarixi
10. Ailə zorakılığı və ya ailə dəstəyi problemləri

B. Klinik (Clinical – C) – dəyişən faktorlar:

11. Həmin anda simptomların aktivliyi (psixoz, depressiya)
12. Davranış impulsivliyi
13. Digər şəxslərə qarşı münasibət (empatiya, qəzəb)
14. Davranışa nəzarət və özünü tənzimləmə
15. İnsight (öz vəziyyətinə dair şüur)

C. Risk İdarəetməsi (Risk Management – R):

16. Planlaşdırılmış sosial dəstək
17. Mühitə qayıdış (ətraf mühitin riski)
18. Davamlılıq (dəstək sistemlərinə qoşulma)
19. Müalicəyə uyğunsuzluq riski
20. Potensial təxribatçı situasiyalar

Qiymətləndirmə: Hər maddə üzrə "Aşağı", "Orta", "Yüksək risk" kimi qiymətləndirmə aparılır. Ümumi nəticə peşəkar qərar dəstəyi üçündür.

PCL-C – PTSD Checklist – Civilian Version (DSM-IV uyğunluğu ilə)

İstifadə məqsədi: PTSP simptomlarının şiddətini ölçmək

17 maddə – DSM-IV PTSD diaqnoz meyarlarına uyğun.

Qiymətləndirmə: 1 (heç vaxt) – 5 (çox sıx) arası ballar

№	Suallar
1	Travmatik hadisə haqqında istəmədən tez-tez düşünmək
2	Kabuslar görmək
3	Hadisənin təkrar yaşanması hissi
4	Hadisəni xatırladan şeylərdən qaçmaq
5	Hadisə ilə bağlı emosiyalardan qaçmaq
6	Hadisə ilə bağlı mühüm hissələri xatırlamama
7	Maraqlara qarşı hisssizlik
8	Başqalarından uzaqlaşma hissi
9	Emosional keylik (sevinc hiss etməmək)
10	Gələcəklə bağlı ümitsizlik
11	Yuxu problemləri
12	Asanlıqla qıcıqlanma və ya əsəbilik
13	Konsentrasiya çətinliyi
14	Həddindən artıq ayıq qalmaq
15	Ani qorxu reaksiyaları
16	Günahkarlıq və ya özünü ittiham
17	Fiziki simptomlar (ürəkdöyünmə, tərləmə)

Qiymətləndirmə: Toplam 44 bal və üzəri – klinik qiymətləndirmə

tələb olunur.

Semptomların sayı və intensivliyi diaqnostik qərarlar üçün istifadə olunur.

Diskussiya və nəticə

Məqsəd: Gün ərzində öyrənilənləri müzakirə etmək, fərdi təcrübələr və hissləri paylaşmaq.

Təlimçinin ipuçları: Hər kəsdən günlə bağlı bir "nə öyrəndim" və "məni ən çox düşündürən" fikri almaq. Tələbə və iştirakçılardan gələn çətinlikləri dinləyin. "Debriefing" sessiyası kimi aparın – emosional boşalma, dəstək mühiti yaradın

Müsbət bitirməyə çalışın: "Bu biliklə daha həssas və effektiv şəkildə yardım göstərə bilərik."

GÜN 3: Təhlükəsizlik və yönləndirmə (6 saat)

Saat	Mövzu	Format
10:00 – 11:30	Təhlükəsizlik planı – fərdi və institusional səviyyədə	Təqdimat və nümunələrlə iş
11:30 – 13:00	Yönləndirmə mexanizmləri və partnyor şəbəkəsi	Praktiki xəritə üzrə təhlil
13:00 – 14:00	Fasilə / Nahar	
14:00 – 15:00	Etik prinsiplər və məlumatın məxfiliyi	Hadisə üzrə müzakirə
15:00 – 16:00	Yekun qiymətləndirmə və sertifikatlaşdırma	Test + iştirakçı refleksiyası

Fərdi təhlükəsizlik planı

Məqsəd: İştirakçılara qurbanın və mütəxəssisin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün fərdi və struktur səviyyədə təhlükəsizlik planı hazırlamağı öyrətmək.

Təlimçi nə etməlidir: Təhlükəsizlik planının komponentlərini izah et (sığınacaq, təcili nömrələr, hüquqi dəstək, uşaq üçün ayrıca plan və s.).

- Fərdi plan nümunəsi paylaş (qadın və ya uşaq üçün).
- İnstitusional plan üzrə simulyasiya təşkil et (məs: sığınacaqda böhran vəziyyətinə cavab).

Qrup işi: "Fərdi təhlükəsizlik planı hazırlayın" – real və ya təxəyyülənmiş qurban profili əsasında.

FƏRDİ TƏHLÜKƏSİZLİK PLANI (NÜMUNƏ)

Qurbanın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün strukturlaşdırılmış plan

I. Fərdi məlumatlar

- Ad və soyad: [Anonim saxlana bilər]
- Yaş:
- Uşaqları varsa, sayı və yaşı:
- Hazırda harada qalır: (Sığınacaq, dost evində, mənzil, və s.)
- Əlaqə nömrəsi: (İmkan daxilində təhlükəsiz nömrə)
- Təcili vəziyyətdə əlaqə saxlanacaq şəxs:

II. Təhlükə mənbəsinin qısa təsviri

- Kim tərəfindən risk gözlənilir:
(Keçmiş həyat yoldaşı, alverçi, ailə üzvü, və s.)
- Risk səviyyəsi: Aşağı / Orta / Yüksək
- Əvvəlki zorakılıq halları: Qıscaca qeyd olunur

III. Əlaqə və təcili xəbərdarlıq strategiyaları

Gizli təhlükə signalı: (Məsələn: “bacımın halı pisdır” – əgər bu mesaj gəlirsə, yardım göstərilməlidir)

Təcili nömrələr siyahısı:

- 102 – Polis
- 112 – Təcili Tibbi Yardım
- 152– Qaynar xətt (insan alveri və zorakılıq üçün)
- 116111 uşaq qaynar xətti
- Sığınacaq və sosial işçi nömrəsi

IV. Təhlükəsiz məkanlar və qaçış marşrutu

Ən yaxın təhlükəsiz yer: (Məsələn: qonşunun evi, sığınacaq, polis bölməsi)

Qaçış planı:

- Evdən çıxış üçün 2 alternativ yol
- Əgər uşaqyla birlikdədirsə, əvvəlcə onu götürmək planlaşdırılır
- Əvvəlcədən çanta hazırlanır (sənəd surətləri, pul, dərmanlar, uşağın əşyaları)

V. Əsas sənədlərin təhlükəsiz saxlanması

- Şəxsiyyət vəsiqəsi / uşağın doğum şəhadətnaməsi
- Tibbi sənədlər
- Ərizə və şikayət nüsxələri
- Əgər orijinal sənədlər yoxdursa, rəqəmsal surətlər (USB və ya

email)

- Bu sənədlərin bir nüsxəsi etibarlı şəxsdə saxlanılır

VI. Dəstək şəbəkəsi və resurslar

- Sosial işçi: [Ad, nömrə]
- Psixoloq: [Əlaqə]
- QHT və ya hüquqşünas: [Əlaqə]
- Qaynar xətlər:

VII. Emosional və psixoloji dəstək strategiyaları

Stressi aradan qaldırma yolları:

- Dərin nəfəs məşqləri
- Sakitləşdirici musiqi
- Yazı yazmaq
- Təcili psixoloji dəstək nömrəsi

VIII. Fövqəladə hallar üçün alternativ plan

- Əgər sığınacaq yerinə gedə bilməsə: [Alternativ ünvanlar]
- Əgər uşaqlar təhlükədədirsə: [Təxliyə planı və uşaqla davranış strategiyası]

• Qapalı məkanda təhlükə yaranarsa: [Otaqda kilidlənmək, mebel arxasında gizlənmək və s.]

IX. Planın nəzarət və yenilənməsi

- Plan 2 həftədən bir sosial işçi ilə birgə yenilənməlidir
- Əlavə risk yaranarsa, təcili yenilənməlidir

Bu plan şəxsin razılığı ilə tərtib edilir və məxfi saxlanılır. Bütün addımlar onun təhlükəsizlik hissi, azadlığı və hüquqları qorunaraq həyata keçirilir.

Yönləndirmə mexanizmləri və tərəfdaşlar şəbəkəsi

Məqsəd: İştirakçılara müvafiq qurumlara yönləndirmə bacarığını və mövcud xidmət şəbəkəsini tanıtmmaq.

Təlimçi nə etməlidir: Xidmət xəritəsi hazırlat (psixoloji, hüquqi, tibbi, sığınacaq, təhsil). Yerli şəbəkə ilə əlaqələrin gücləndirilməsinin yollarını müzakirə et.

Tapşırıq: “Case Study” əsasında yönləndirmə ardıcılığını müəyyənləşdirin.

Qrup işi: “Yönləndirmə xəritəsi və protokolu tərtib edin”.

Fasilə: Təlimin bu hissəsində qeyri-rəsmi diskussiya mühiti yarana bilər – təlimçi iştirakçılarla açıq, qeyri-formal söhbətə təşviq edə bilər. Bu, inam mühitini möhkəmləndirər.

Etik prinsiplər və məlumatın məxfiliyi

Məqsəd: İştirakçılara travma yaşamış şəxslərlə iş zamanı etik davranış qaydaları və məlumatların qorunması prinsiplərini izah etmək.

Təlimçi nə etməlidir: Travma əsaslı yanaşmada etik prinsipləri təqdim et (hörmət, qeyri-zorakı, məlumatlı razılıq). Real və ya simulyasiya olunmuş hadisədə etik pozuntu halları müzakirə et.

Təlimdə etik dilemma üzərində qrup tapşırığı (məsələn: “Məxfi informasiyanın paylaşılması vacibdirmi?”)

Beynəlxalq sənədlərə istinad et: İstanbul Konvensiyası, UNICEF-in Uşaq Hüquqları, və s.

Yekun qiymətləndirmə və sertifikatlaşdırma

Məqsəd: Təlimdə əldə olunan bilik və bacarıqların qiymətləndirilməsi, iştirakçıların fikirlərinin alınması və rəsmi yekun.

Təlimçi nə etməlidir: Qısa yazılı test və ya “quiz” (Mentimeter, Google Forms və ya çap formasında). “Nəticə dairəsi”: iştirakçılar təlimdə ən çox yadlarında qalanı bölüşür.

Yazılı və ya şifahi nəticəyə dair məlumat toplamaq (təkmilləşmə üçün).

Sertifikatların təqdimatı – rəsmi şəkildə.

Təlimi bağlamaq üçün təşəkkür və gələcək əməkdaşlığa açıq çağırış.

3 günlük təlim qruplara insan alveri qurbanlarını tanımaq, ilkin psixososial və təhlükəsizlik reaksiyasını göstərmək, etibarlı mü sahibə aparmaq və düzgün yönləndirmə bacarıqlarını formalaşdırmağı hədəfləyir.

Təlimin sonunda case study, rol oyunları, təhlükə indikatorları ilə checklist tərтіbi, etimadlı mü sahibə simulyasiyası və təhlükəsizlik planının hazırlanması kimi bacarıqlar praktik formada yoxlanıla bilər. İnsan alverinin aşkarlanması və ilkin müdaxilə üzrə təlimlər üçün oyunlar, simulyasiya tapşırıqları, müzakirə ssenariləri, mü sahibə məşqləri və reaksiya analizləri iştirakçıların həm nəzəri, həm də praktiki bacarıqlarını inkişaf etdirmək baxımından vacibdir.

Simulyasiya: “Qurbanın davranış kodları”

Məqsəd: İştirakçılar insan alveri qurbanlarının davranışında gizli siqnalları müəyyən etməyi öyrənirlər.

Tapşırıq: 3 qrup yaradılır – biri “qurban”, biri “sosial işçi”, digəri “müşahidəçi”. Simulyasiya əsasında qurbanın qeyri-verbal davranışlarını müşahidə edib qeyd edirlər: göz təması, qorxu reaksiyası, çəkinmə, cavablarda boşluqlar.

Nəticə: Sonda qruplar analiz edir – hansı siqnalları tanıdılar, nəyi qaçırdılar.

Rol Oyunu: “Etimadlı müsahibə”

Məqsəd: Etimad yaradıcı müsahibə texnikalarının təcrübədən keçirilməsi.

Tapşırıq: Bir iştirakçı “qurban”, digəri “təlim almış sosial işçi” rolunda olur. Tərəfsiz müşahidəçi prosesi izləyir və sonra əks əlaqə verir.

Qiymətləndirmə: Aşağıdakı meyarlarla aparılır:

- Açıq və neytral sual verilməsi
- Təzyiqsiz atmosfer
- Aktiv dinləmə bacarığı

Oyun: “Sənin hansı seçimin var?”

Məqsəd: İnsan alverinə aparan risk faktorlarını anlama.

Qaydalar: İştirakçılara müxtəlif həyat ssenariləri verilir (məsələn, maddi çətinlik, ailə daxili zorakılıq, işsizlik). Onlar bu vəziyyətlərdə hansı seçimləri edə biləcəklərini müzakirə edir və hansı qərarın insan alveri riskini artırdığını müəyyənləşdirirlər.

Nəticə: İnsan alverinin struktur səbəbləri daha aydın başa düşülür.

Case study: “Zəncirin qırıldığı yer”

Məqsəd: Bir insan alveri hadisəsinin fərqli mərhələlərini təhlil etmək.

Tapşırıq: Bir real və ya təxmini hadisə təqdim olunur (məsələn, sənədli film, hesabatdan parça). İştirakçılar hadisəni mərhələlərə bölürlər:

- Cəlbətmə
- Nəqliyyat
- İstismar
- Aşkarlama
- Müdaxilə

Hər mərhələdə hansı indikatorların görünə biləcəyini və hansı müdaxilə mexanizmlərinin mümkün olduğunu təhlil edirlər.

Müzakirə ssenarisi: “Qurbanı necə tanıya bilirik?”

Məqsəd: Fərqli sahələrdən gələn mütəxəssislərin insan alveri qurbanını tanımaqda hansı imkanları var?

Metod: Qrup 4 fərqli peşə üzrə bölünür (polis, tibb işçisi, sosial işçi, miqrasiya əməkdaşı). Hər peşə nümayəndəsi üçün qurbanı tanımaq üzrə “Check-list” yaradılır.

Sonda: Müxtəlif yanaşmalar müqayisə edilir.

Təhlükə analizi oyunu: “Risklər xəritəsi”

Məqsəd: Aşkarlama zamanı riskləri təyin etmək.

Tapşırıq: İştirakçılar bir qurbanın konkret situasinya üzrə risklərin xəritəsini çəkirlər: hansı təhlükələr var (məsələn, alverçidən qisas, sosial damğalanma), bu risklər necə azaldıla bilər.

Nəticə: Təhlükəsizlik planı qurulmasına hazırlıq.

Təhlükəsizlik planı üzrə tapşırıq

Tapşırıq: Verilən qurban ssenarisi əsasında fərdi təhlükəsizlik planı hazırlanır:

- Yerləşmə yeri
- Əlaqə şəxsləri
- Xəbərdarlıq siqnalları
- Səssiz çağırış planı

Qiyətləndirmə: Planın real həyata uyğunluğu və risk azaldıcı potensialı.

8. “Məlumatın etibarlılığı” tapşırığı

Məqsəd: Müsahibələr zamanı əldə olunan məlumatın etibarlılığını təhlil etmə bacarığı.

Tapşırıq: İştirakçılara bir müsahibə transkripti verilir. Onlar qeyri-müəyyən və ya ziddiyyətli məlumatları işarələyir və daha aydın suallar formalaşdırır.

9. Emosional reaksiya təhlili

Tapşırıq: Video müşahidə əsasında iştirakçılar qurbanın emosional reaksiyalarını izləyir və qeydlər aparır (göz yaşları, səssizlik, ani gülüş, əllərin sıxılması və s.). Bu reaksiyalar nəyə işarə edə bilər?

10. “Mən necə yönləndirərdim?” oyun tapşırığı

Məqsəd: Yönləndirmə şəbəkəsinin tanıtılması

Tapşırıq: Qrup halında bir qurbanın ehtiyaclarını analiz edirlər və ona hansı xidmətləri təqdim etmək lazım olduğunu və bu xidmətləri kimlərin göstərdiyini qeyd edirlər.

Yekun: Bu fəsil insan alveri ilə mübarizə sahəsində çalışan sosial işçilər, hüquq-mühafizə orqanları, psixoloqlar, səhiyyə və qeyri-hökumət sektoru nümayəndələri üçün nəzəri və praktiki bilikləri birləşdirən integrativ müdaxilə çərçivəsi təqdim edir. Modulun əsas məqsədi insan alverinin aşkarlanması, ilkin psixososial müdaxilə, təhlükəsizlik planlaşdırılması və yönləndirmə mexanizmləri barədə iştirakçılara həm elmi biliklər, həm də praktik bacarıqlar qazandırmaqdır.

1. Fəslin əsas komponentlərinin əhəmiyyəti

Bu fəsildə aşağıdakı əsas mövzular işlənmişdir:

Check-list indikatorları və aşkarlama metodları: İnsan alveri qurbanlarını identifikasiya etmək üçün istifadə olunan nəzəri əsaslı qiymətləndirmə alətləri təqdim edilmişdir. Bu alətlər Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının (metodologiyalarına əsaslanaraq lokal kontekstə uyğunlaşdırılmışdır.

Etimadlı müsahibə texnikası: Travma məlumatlı yanaşma əsasında qurulan bu bölmə, qurbanın emosional təhlükəsizliyini qoruyaraq informasiya toplamağın yollarını göstərir. Müsahibə etikası və etimadın qurulması üzrə ABŞ-ın “Trauma-Informed Care” konsepsiyası əsas kimi götürülmüşdür.

Təhlükəsizlik planı və yönləndirmə: Qurbanın fiziki, psixoloji və sosial təhlükəsizliyini təmin etməyə yönəlmiş bu mexanizm, multidissiplinar əməkdaşlığa əsaslanır. Burada təhlükəsizlik planının fərdiləşdirilməsi və yönləndirmə üzrə xidmət xəritəsinin tərtibi mühüm yer tutur

2. Metodoloji yanaşmaların üstünlükləri

Fəslin təlim modulu aşağıdakı metodoloji üstünlükləri ilə seçilir:

Sistemli təlim modeli: Təlim mövzuları ardıcılıqla işlənmiş, əvvəlki fəsillərlə inteqrasiyası qorunmuşdur.

Praktik komponentlərin üstünlüyü: Simulyasiya tapşırıqları, rol oyunları, real-case müzakirələri və müşahidə formaları vasitəsilə nəzəri biliklərin praktik tətbiqi təmin olunur.

Təcrübəyə əsaslanan öyrənmə: David Kolb-un təcrübə əsaslı öyrənmə modeli üzrə hazırlanmış təlim bölmələri iştirakçının aktiv öyrənməsini stimullaşdırır.

3. Təlimin ümumi faydaları və effektivliyi

Fəsil üzrə modullar insan alveri ilə mübarizənin ön xəttində olan peşəkarlar üçün etibarlı aşkarlama bacarıqları, travmaya həssas ünsiyyət metodları və multidissiplinar yönləndirmə şəbəkəsi qurmaq üçün alətlər təqdim edir. Xüsusilə, aşağıdakı sahələrdə effekt gözlənilir:

- Qurbanların daha erkən aşkarlanması və düzgün istiqamətləndirilməsi

- Müsahibə zamanı təkrar travmatizasiyanın qarşısının alınması

- Sığınacaq və təhlükəsizlik xidməti təklif edən qurumlarla əməkdaşlığın gücləndirilməsi

- İnsan alverinin texnoloji formalarının aşkarlanmasına dair ilkin bacarıqların inkişafı

V FƏSİL

HÜQUQİ ÇƏRÇİVƏ VƏ BEYNƏXLALQ MEXANİZMLƏR

İnsan alveri ilə mübarizə sahəsində hüquqi və normativ çərçivənin müəyyən edilməsi, bu cinayətlə effektiv mübarizənin əsas dayaq sütununu təşkil edir. Həm milli qanunvericilik, həm də beynəlxalq hüquqi sənədlər insan alverinə qarşı mübarizədə preventiv (qarşısının alınması), cəza mexanizmləri və qurbanların müdafiəsi baxımından hüquqi əsaslar formalaşdırır. Bu fəsildə məhz həmin hüquqi mexanizmlərin əhəmiyyəti və funksionallığı elmi əsaslarla şərh olunacaq.

1. Milli və beynəlxalq hüququn qarşılıqlı inteqrasiyası

Azərbaycan Respublikası insan alverinə qarşı mübarizəni beynəlxalq öhdəliklər çərçivəsində həyata keçirən ölkələr sırasındadır. 2005-ci ildə qəbul olunmuş “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə ölkə daxilində insan alverinin qarşısının alınması, qurbanların müdafiəsi və cinayət məsuliyyəti ilə bağlı konkret mexanizmlər müəyyənləşdirilmişdir. Bu qanun eyni zamanda BMT və Avropa Şurası çərçivəsində qəbul olunmuş sənədlərin müddəalarına uyğunlaşdırılmışdır ¹¹².

Beynəlxalq hüququn prinsipləri – xüsusən BMT-nin Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlığa qarşı Konvensiyası (2000) və onun İnsan Alverinə dair əlavə Protokolu (“Palermo Protokolu”) – insan alverinin hüquqi tərifini verərək, bütün dövlətlər üçün birgə fəaliyyət mexanizmi yaradır (Gallagher, 2010). Bu protokolun “3P” prinsipi – *Prevention, Prosecution, Protection* – həm beynəlxalq, həm də milli tədbirlərin qurulmasında əsas model kimi tətbiq olunur.

2. Niyə hüquqi çərçivə vacibdir?

• Qurbanların hüquqlarının qorunması üçün baza yaradır:

İnsan alveri qurbanlarının təhlükəsizliyi, sığınacaq hüququ, tibbi və psixoloji yardıma çıxışı hüquqi normalarla təmin edilir. Məsələn, Azərbaycan qanunvericiliyində insan alveri qurbanı olan şəxslər üçün 30 günlük düşünmə müddəti və dövlətin qoruması altına alınması təmin edilir (İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında AR Qanunu, maddə 14).

• Cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsi və mühakimə:

Hüquqi çərçivə insan alveri cinayətinin komponentlərini (məsələn, məcburetə, fırıldaq, hədə-qorxu) konkretləşdirərək təqsirləndirilən

¹¹² UNODC (2022, 2023, 2024). *Global Report on Trafficking in Persons*.

şəxslərin hüquqi əsaslarla məsuliyyətə cəlb olunmasına imkan verir¹¹³.

• **Beynəlxalq əməkdaşlığı asanlaşdırır:** İnsan alveri transmilli xarakter daşdığı üçün hüquqi sənədlər ölkələr arasında hüquqi yardımlaşmanı, ekstradisiyanı və istintaq əməkdaşlığını asanlaşdırır¹¹⁴.

3. Qanunvericilikdə mövcud boşluqlar və çağırışlar

Bir çox ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da insan alveri ilə mübarizədə hüquqi sənədlər mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməlidir. Xüsusilə rəqəmsal alver formalarının yayılması fonunda hüquqi çərçivələrin yeni texnoloji təhdidlərə cavab verə biləcək şəkildə yenilənməsi vacibdir¹¹⁵.

Həmçinin, gender əsaslı yanaşma bəzi hüquqi sənədlərdə kifayət qədər nəzərə alınmır. Qadın və qızların insan alverinə daha çox məruz qaldığı reallığına baxmayaraq, qanunvericilikdə genderə həssas mexanizmlər daha da gücləndirilməlidir¹¹⁶.

Bu fəsil, insan alveri ilə mübarizədə hüququn rolunu və hüquqi mexanizmlərin necə tətbiq olunduğunu izah etməklə yanaşı, sosial işçilər, hüquqşünaslar və tədqiqatçılar üçün hüquqi əsaslı yanaşmanın formalaşdırılmasına xidmət edir. Hüquqi baza olmadan, nə profilaktik tədbirlər effektiv ola bilər, nə də qurbanların müdafiəsi və reabilitasiyası təmin edilə bilər. Bu səbəbdən də təlim modulları və praktiki fəaliyyətlər hüquqi sənədlərlə sıx şəkildə əlaqələndirilməli, təcrübə hüquqla vəhdət təşkil etməlidir.

CM Maddə 144-1: İnsan alveri

144-1.1. İnsan alveri – şəxsin zor tətbiq etməklə, zor tətbiq etmə hədəsi ilə, aldatma, etibardan sui-istifadə və ya üçüncü şəxsin acınacaqlı vəziyyətindən istifadə etməklə istismar məqsədilə əldə edilməsi, satılması, başqa şəxsə verilməsi və ya alınması – cəza tədbirləri ilə müşayiət olunur.

1. İnsan alverinin hüquqi tərif:

Bu maddə insan alverini cinayət kimi müəyyənləşdirir və bu əmələ aid edilən hüquqi elementlərə diqqət çəkir:

Əsas məqsəd: şəxsin istismar edilməsidir. İstismara aşağıdakılar daxildir:

- fahişəliyə cəlbətmə,

¹¹³ Gallagher, A. T. (2010). *The International Law of Human Trafficking*. Cambridge University Press.

¹¹⁴ Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings, 2005.

¹¹⁵ UNODC (2022, 2023, 2024). *Global Report on Trafficking in Persons*.

¹¹⁶ CEDAW Committee (2021). *General Recommendation No. 38 on Trafficking in Women and Girls in the Context of Global Migration*.

- məcburi əməyə cəlb etmə,
- dilənçiliyə məcburetmə,
- orqanların qanunsuz alınması və s.

Əldə etmə üsulları:

- zor tətbiqi və ya onunla hədələmə,
- aldatma,
- etibardan sui-istifadə,
- acınacaqlı vəziyyətdən istifadə (məsələn, yoxsulluq, sığınacaqsızlıq və s.).

Bu hallar insanın razılığı olsa belə, hüquqi baxımdan insan alverinin mövcudluğunu istisna etmir (xüsusilə yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün).

2. Subyektiv və obyektiv tərəflər:

• Subyektiv tərəf – qəsdli, məqsədli hərəkətdir. İstismar niyyəti olmalıdır.

• Obyektiv tərəf – insanın əldə olunması, satılması, alqı-satqı obyektinə çevrilməsi, istənilən şəxsə verilməsi və ya alınmasıdır.

3. Cinayət tərkibi:

Maddədə cinayət tərkibini təşkil edən əsas elementlər aşağıdakılardır:

- Fiziki hərəkət: insanın hər hansı şəkildə alınıb-satılması və ya ötürülməsi;
- Məqsəd: istismar;
- Üsul: zor, aldatma, etibardan sui-istifadə və s.

4. Xüsusi hallar və ağırlaşdırıcı amillər (növbəti bəndlərdə göstərilir):

144-1.2 və sonrakı bəndlər insan alverinin aşağıdakı hallarda daha ağır cəza ilə qiymətləndirildiyini göstərir:

- Yetkinlik yaşına çatmayanın insan alveri,
- Təkrar törədilmə,
- Təşkil olunmuş dəstə tərəfindən törədilmə,
- Bir neçə şəxsə qarşı törədilmə və s.

Əsaslandırma və beynəlxalq kontekstdə əhəmiyyəti:

Beynəlxalq hüquqi öhdəliklərə uyğunluq:

Azərbaycan 2000-ci il BMT-nin “İnsan alverinə qarşı” Palerm Konvensiyasına və Onun Əlavə Protokoluna qoşulub. 144-1 maddəsi həmin konvensiyanın prinsiplərinə uyğun olaraq tərtib olunub. Bu maddə ilə Azərbaycan beynəlxalq öhdəliklərini daxili hüquqa tətbiq etmiş olur.

Qurban mərkəzli yanaşmanın təmin edilməsi

Maddə yalnız cəza yox, həm də qurbanın istismar edilməsinin qarşısını almağa yönəlib. Hüquqi təriflər praktik müdaxilə və qurbanların aşkarlanması üçün əsas hüquqi çərçivəni formalaşdırır.

İnsan hüquqları ilə bağlılıq:

İnsan alveri insanın azadlıq, toxunulmazlıq və ləyaqət hüququnun pozulmasıdır. 144-1 maddəsi bu fundamental hüquqların qorunması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

1. Protokolun tam adı və yaranması

“İnsan, xüsusilə qadın və uşaqların alverinə qarşı mübarizə və bu alverin qarşısının alınması, cəzalandırılması və aradan qaldırılması haqqında Protokol”, BMT-nin 2000-ci il tarixli “Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlıqla Mübarizə Konvensiyası”na əlavə sənəd kimi qəbul olunmuşdur. Bu sənəd əsasən 2000-ci il 15 noyabr tarixində BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş və 2003-cü ildə qüvvəyə minmişdir.

Bu protokol, daha çox "Palermo Protokolu" adı ilə tanınır, çünki sənədin müzakirələri və qəbul prosesi İtaliyanın Palermo şəhərində baş tutmuşdur.

2. Protokolun məqsədi

Palermo Protokolunun əsas məqsədi:

- İnsan alverinin qarşısının alınması və bu sahədə dövlətlər arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi;
- Qurbanların, xüsusilə qadın və uşaqların hüquqlarının qorunması və müdafiəsi;
- Mütəşəkkil cinayətkar qruplarla mübarizə üçün dövlətlərə hüquqi baza və əməkdaşlıq çərçivəsi təmin etməkdir.

3. İnsan alverinin hüquqi tərifi (Palermo Protokolunun 3-cü maddəsinə əsasən)

İnsan alveri aşağıdakı elementlərin birləşməsindən ibarətdir:

Hərəkət: İnsanların əldə olunması, daşınması, köçürülməsi, gizlədilməsi və ya qəbul edilməsi;

Vasitə: Hədə-qorxu, güc tətbiqi, zorla razılıq, aldadılma, səlahiyyətlərin sui-istifadəsi, insanın kövrək vəziyyətindən istifadə, ödəniş və ya faydanın verilməsi və alınması;

Məqsəd: İstismar – bu istismara fahişəliyə məcbur etmə, cinsi istismar, məcburi əmək, qulluq, köləlik və ya orqanların çıxarılması daxildir. Yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün bu vasitələrin istifadəsi olmadan belə hərəkətlərin istismara yönəlməsi insan alveri sayılır.

4. Protokolun dövlətlər üçün öhdəlikləri

Palermo Protokolu üzv dövlətlərə aşağıdakı öhdəlikləri müəyyən edir:

- Cinayət hüququ islahatları: İnsan alverini cinayət kimi tanımaq və cəzalandırmaq;
- Qurbanların müdafiəsi: Təhlükəsizlik, hüquqi yardım, müvəqqəti yaşayış, tibbi və psixoloji yardım;
- Sərhəd nəzarəti: Miqrasiya və sərhəd rejimlərini gücləndirmək;
- Beynəlxalq əməkdaşlıq: Məlumat mübadiləsi, ekstradisiya və təlim sahələrində əməkdaşlıq;
- Maarifləndirmə: Əhalinin məlumatlandırılması və risk qruplarının qorunması üçün tədbirlər;

5. Əhəmiyyəti

Palermo Protokolu ilk dəfə olaraq insan alverinə dair beynəlxalq hüquqi tərif vermiş və dövlətlərə standart yanaşma və mübarizə strategiyası təqdim etmişdir.

Protokol:

- İnsan alverinin transmilli təhdid olduğunu qəbul edir;
- Hüquq-mühafizə və ədliyyə orqanlarının beynəlxalq əməkdaşlığını təşviq edir;
- Qurban mərkəzli yanaşmanı hüquqi çərçivəyə daxil edir;
- Milli qanunvericiliklərin harmonizasiyasına və beynəlxalq hüquqa uyğunlaşdırılmasına şərait yaradır.

6. Azərbaycan kontekstində əhəmiyyəti

Azərbaycan Respublikası 2003-cü ildə bu Protokolu ratifikasiya etmiş və Milli Fəaliyyət Planları çərçivəsində bu sənədin müddəalarını hüquqi sisteminə inteqrasiya etmişdir. Nəticədə:

- Cinayət Məcəlləsinə 144.1 (İnsan alveri) maddəsi əlavə olunmuş;
- Qurbanların hüquqi müdafiəsini gücləndirən "İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında" Qanun (2005) qəbul edilmiş;
- Dövlət orqanları (DİN, Baş Prokurorluq, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və s.) və QHT-lər arasında əməkdaşlıq genişlənməmişdir.

CEDAW (Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi üzrə Konvensiya)

Tam adı: "Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women"

Qəbul tarixi: 18 dekabr 1979, BMT Baş Assambleyası tərəfindən
Azərbaycan tərəfindən ratifikasiya: 1995-ci il

Əhəmiyyəti və əsas müddəaları:

CEDAW, qadınların hüquqlarını qoruyan və bərabər imkanların təmin olunmasını tələb edən əsas beynəlxalq sənəddir. Konvensiya dövlətləri qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarını ləğv etməyə çağırır və qadınların siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və ailə həyatında bərabər hüquqlara malik olmasını təmin etməyi öhdəlik kimi müəyyən edir.

İnsan alveri ilə bağlı əlaqə:

CEDAW-in 6-cı maddəsi birbaşa qadın alverinin və qadınların cinsi istismarının qarşısının alınmasına həsr olunmuşdur. Maddədə deyilir:

“Dövlətlər qadın alverinin və qadınların cinsi istismar məqsədilə istismarının bütün formalarının aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirləri görməlidirlər.”

Bu, xüsusilə insan alverinin qadınları hədəfə alması baxımından olduqca aktualdır. Dövlətlər bu çərçivədə hüquqi və institusional mexanizmlər qurmağa borcludurlar.

Məcburi hesabatlılıq:

CEDAW Komitəsi dövrü olaraq ölkələrin bu sahədə gördüyü tədbirləri qiymətləndirir. Azərbaycan da bu hesablara tabedir və insan alveri ilə mübarizə sahəsində atdığı addımları sənədləndirməlidir.

GRETA (Avropa Şurasının İnsan Alverinə qarşı Mübarizə üzrə Ekspert Qrupu)

Əsas sənəd: *Avropa Şurasının İnsan alverinə qarşı Mübarizə Konvensiyası* (2005)

Azərbaycan tərəfindən ratifikasiya: 2010-cu il GRETA yaradılması:

Konvensiyanın həyata keçirilməsinə nəzarət məqsədilə GRETA-nın funksiyaları:

GRETA (Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings), Avropa Şurasına üzv ölkələrdə insan alverinə qarşı mübarizədə dövlətlərin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini monitorinq edir. Bu qurum müstəqil ekspertlərdən ibarətdir və hər ölkə üzrə mütəmadi qiymətləndirmə hesabatları hazırlayır.

Azərbaycan üçün əhəmiyyəti:

GRETA Azərbaycanla bağlı müxtəlif illərdə qiymətləndirmə hesabatları hazırlamışdır. Bu hesablarda aşağıdakı sahələr üzrə tövsiyələr verilmişdir:

- İnsan alveri qurbanlarının identifikasiyası və qorunması;
- Hüquqi yardım və kompensasiya imkanlarının artırılması;
- Prokurorluq və məhkəmə sistemində insan alverinə dair işlərin səmərəli istintaqı;

- Sığınacaq və psixososial dəstək xidmətlərinin inkişafı.

Tətbiqi nəticə:

GRETA tövsiyələri hüquqi islahatlar və milli fəaliyyət planlarının təkmilləşdirilməsinə əsas verir. Bu hesabatlar beynəlxalq təzyiq və motivasiya mexanizmi kimi çıxış edir.

Yekun qiymətləndirmə və niyə bu sənədlər əhəmiyyətlidir?

CEDAW və GRETA kimi beynəlxalq mexanizmlər:

- Qadınların hüquqlarının təmin olunması və insan alverinin qarşısının alınmasında dövlətləri öhdəlik altına alır;
- Milli qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını təmin edir;
- Monitoring və hesabatlılıq vasitəsilə icra mexanizmlərini gücləndirir;
- Qurbanların müdafiəsi və reabilitasiyası sahəsində dövlətin institusional bacarıqlarını artırır.

DİGƏR QANUNVERİCİLİK AKTLARI

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (CM)

Əsas maddələr:

- Maddə 144.1 – İnsan alveri
 - Maddə 144-2 – məcburi əmək
 - Maddə 144-3. İnsan alveri məqsədi ilə sənədlərlə qanunsuz hərəkətlər
 - Maddə 316-1. İnsan alverindən zərərçəkmiş şəxs haqqında konfidensial məlumatları yayma
 - Maddə 308, 311, 318 və s. – Korrupsiya, sərhədkeçmə, saxta sənədlərlə bağlı yardımçı normativlər
- Əhəmiyyəti:
- İnsan alveri əməllərinin cinayət məsuliyyəti daşdığı hüquqi şəkildə təsbit olunur.
 - Cəza tədbirləri, ağırlaşdırıcı hallar, həmçinin qurbanın statusu hüquqi şəkildə tanınır.
 - Zərərçəkmişin hüquqları qorunur və müdafiə mexanizmləri hüquq-mühafizə orqanları üçün müəyyənləşdirilir.

2. “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu (06 may 2005)

Bu qanun insan alveri ilə mübarizənin milli siyasətini və institusional yanaşmasını formalaşdırır.

Əsas müddəalar:

- İnsan alverinə qarşı dövlət siyasətinin prinsipləri
- Qurbanların müdafiəsi, hüquqları və reabilitasiyası
- Müvafiq dövlət orqanlarının vəzifələri (DİN, DSMF, Səhiyyə Nazirliyi, Ədliyyə Nazirliyi və s.)

• Milli Koordinator institutu

• Əməkdaşlıq mexanizmləri – beynəlxalq və yerli qurumlar arasında

Əhəmiyyəti:

• Bu qanun beynəlxalq öhdəliklərə uyğunlaşdırılmışdır (xüsusilə Palermo Protokolu).

• Qurbanlara yönəlik hüquqi və sosial dəstəyin mexanizmlərini müəyyən edir.

• Qanun məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları üçün əsas hüquqi baza kimi çıxış edir.

• İnsan alverinə qarşı qoruyucu, preventiv və cəzalandırıcı yanaşmaların balansını qurur.

3. “Uşaq hüquqları haqqında” və “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Qanunlar

Bu qanunlar da dolaylı olaraq insan alverinə qarşı mübarizədə mühüm rol oynayır.

Əhəmiyyəti:

- Yetkinlik yaşına çatmayan qurbanların hüquqlarını müdafiə edir.
- Zəif və risk altında olan qrupların (məsələn, erkən nikah qurbanları, evdən qaçan uşaqlar) müdafiəsini təmin edir.

4. Normativ-hüquqi aktlar və alt-səviyyəli sənədlər

• «İnsan alveri qurbanlarının müəyyən edilməsi Qaydaları (indikatorları)»

• «İnsan alveri qurbanları ilə bağlı Milli İstiqamətləndirmə Mexanizmi Qaydaları»

• «İnsan alveri qurbanlarının repatriasiya Qaydaları»

• Təhlükəsizlik planları, risk qiymətləndirmə formaları, SOP-lar

Əhəmiyyəti:

- Təcrübədə tətbiq üçün təlimatlandırıcı sənədlərdir.
- Sosial işçilər, hüquq mühafizə orqanları və QHT-lər üçün praktiki çərçivə yaradır.

Yerli qanunvericilik insan alveri ilə mübarizədə çoxpilləli və sistemli müdaxilə çərçivəsi yaradır. Bu qanunlar yalnız hüquqi baxımdan deyil, həm də sosial və institusional səviyyədə koordinasiyanı təmin edir.

Azərbaycan qanunvericiliyi, beynəlxalq öhdəliklərə uyğun şəkildə qurbanın müdafiəsini, cinayətkarın cəzalandırılmasını və cəmiyyətin maarifləndirilməsini təmin edən müasir hüquqi bazadır.

V FƏSLƏ AİD TƏLİM MODULU

Hüquqi çərçivə və beynəlxalq mexanizmlər üzrə təlim – 3 günlük modul planı

(Məqsəd: İnsan alveri ilə mübarizədə hüquqi sənədləri təhlil etmək, yerli və beynəlxalq sənədləri müqayisə etmə bacarıqlarını artırmaq və tətbiqi biliklərə yiyələnmək)

GÜN 1: Hüquqi baza və anlayışlar

Təlim məqsədi: İştirakçılar Azərbaycan qanunvericiliyində insan alveri ilə bağlı müddəaları və beynəlxalq sənədləri ayırd edə biləcək, əsas hüquqi anlayışları mənimsəyəcək.

Saat	Mövzu	Metod / Alət
10:00 – 10:30	Açılış və məqsədin izahı	buzqıran: "Hüquq nə qədər həyatımızdadır?"
10:30 – 11:30	CM Maddə 144.1 – İnsan alveri: izahlı təhlil	Şərhlə təqdimat və real-case müzakirəsi
11:30 – 11:45	Fasilə	–
11:45 – 13:00	Palermo Protokolu: anlayış, məqsəd və tətbiq	Video + qrup analizi
13:00 – 14:00	Nahar fasiləsi	–
14:00 – 15:00	CEDAW və GRETA: Qadın hüquqları və monitorinq mexanizmləri	Poster təqdimatı və interaktiv sual-cavab
15:00 – 16:30	Oyun: "Hansı sənəd nəyi deyir?" – Bilik yarışması	Komanda formatında viktorina
16:30 – 17:00	Geri dönüş və günün yekunu	Yazılı və şifahi refleksiya

Təlimçi üçün izah:

Açılış və məqsədin izahı

Təlimçi üçün ipucları:

- İştirakçıları salamlayın və onların iştirakı üçün təşəkkür edin.
- Təlimin məqsədi və gündəliyini aydın şəkildə təqdim edin.
- Gözləntiləri toplamaq üçün qısa bir sorğu və ya flipchart sualı ilə

interaktiv atmosfer yaradın (məsələn: “Bu gün nə öyrənmək istəyirsiniz?”).

• Təlimin əsas qaydaları (gizlilik, hörmət, aktiv iştirak) birgə müəyyən oluna bilər.

CM Maddə 144.1 – İnsan alveri: izahlı təhlil

Təlimçi üçün ipucları:

• Cinayət Məcəlləsinin 144.1 maddəsini proyektorla və ya çap materialı şəklində təqdim edin.

• Maddənin strukturu üzrə gedin: hansı əməllər, qurbanın razılığı məsələsi, çəza mexanizmi.

• Praktiki nümunə verin (anonimləşdirilmiş real hal, qısa case).

• İştirakçılara sual verin: “Bu maddənin hansı hissəsi ən çox istifadə edilir?”

Fasilə .Təlimçi üçün ipucları: Fasilədən əvvəl sual qoyun: “Palermo Protokolu sizcə nəyi ehtiva edir?” – bu, fasilədən sonra marağı artırır.

Palermo Protokolu: anlayış, məqsəd və tətbiq

Təlimçi üçün ipucları:

• Palermo Protokolunun 3 əsas elementi: əməl, vasitə, məqsəd.

• Slaydla “Əməl-Vasitə-Məqsəd” cədvəli göstərilə bilər.

• Video fraqment və ya animasiya (əgər imkan varsa) göstərilməsi tövsiyə olunur.

• Qrup tapşırığı: Bir kağızda 3 əsas elementi göstərən insan alveri ssenarisi yazmaq.

Fasilə öncəsi təlimçi üçün ipucları: Əvvəlcədən masada qısa info-broşürlər və ya posterlər buraxıla bilər ki, iştirakçılar fasilə zamanı da mövzuya baxa bilsinlər.

SEDAW və GRETA: Qadın hüquqları və monitoring mexanizmləri

Təlimçi üçün ipucları:

• CEDAW: Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması.

• GRETA: Avropa Şurasının insan alverinə qarşı monitoring qurumu.

• İştirakçılardan soruşun: “Azərbaycan CEDAW Komitəsinə sonuncu dəfə nə zaman hesabat verib?”

Tapşırıq: GRETA-nın tövsiyələrindən birini seçin və Azərbaycanda necə tətbiq olunduğunu müzakirə edin.

Oyun: “Hansı sənəd nəyi deyir?” – Bilik yarışı

Təlimçi üçün ipucları: Komandalar şəklində təşkil edin (2–4 nəfər). Hər komandaya sənədlər verilir (CEDAW, Palermo Protokolu, CM

maddəsi və s.).

• Sual: “Bu ifadə hansı sənəddəndir?” və ya “Bu sənəd hansı hüququ qoruyur?”

Qalib komandaya simvolik hədiyyə və ya alqış.

Geri dönüş və günün yekunu

Təlimçi üçün ipucları: Flipchart: “Bu gün nə öyrəndik?” – iştirakçılar bir cümlə ilə cavab verir. 1 sözlə duyğularını ifadə etmələrini xahiş edin (“Bugünkü təlimi hansı sözlə təsvir edərdiniz?”). Növbəti gün və ya modul haqqında qısa məlumat verin. Geri dönüş forması (kağız və ya onlayn link).

GÜN 2: Qanun-hadisə uyğunlaşdırması və milli cərcivə

Təlim məqsədi: İştirakçılar insan alveri hallarını mövcud qanunvericiliklə analiz etmə və hüquqi boşluqları ayırd etmə bacarığı qazanacaq.

Saat	Mövzu	Metod / Alət
10:00 – 11:00	Yerli qanunvericilik: “İnsan alverinə qarşı Hüquqi proseslər və simulyasiya Təlim məqsədi: İştirakçılar insan alveri hallarında hüquqi prosedurları tətbiq edə və məhkəmə prosesini simulyasiya edə biləcək. barizə haqqında Qanun”, Ailə Məcəlləsi və digər aktlar	İzahlı təqdimat
11:00 – 11:30	Praktik təhlil: Hüquqi boşluqlar nədir?	Real halların təhlili
11:30 – 11:45	Fasilə	–
11:45 – 13:00	Qanun–hadisə uyğunlaşdırma tapşırığı	Qrup işi və plenar təqdimatlar
13:00 – 14:00	Nahar fasiləsi	–
14:00 – 15:30	Məlumat bazaları və hüquqi axtarış	Praktik məşq (Resurs kartları, onlayn hüquqi mənbələr)
15:30 – 16:30	Rol oyunu: “Prokuror – Hüquq müdafiəçisi – Qurban”	Tətbiqi simulyasiya
16:30 – 17:00	Geri bildirim və suallar	Açıq mikrofon, anonim anket

Giriş və sessiyanın məqsədinin izahı

Təlimçi üçün ipucu: Sessiyanın məqsədini və gözlənilən nəticələri aydın şəkildə təqdim edin. İştirakçılara sual yönəldin: “İnsan alveri ilə bağlı hansı hüquqi sənədlərlə rastlaşmışınız?” Lövhdədə açar sözlər yazın: CM 144.1, Ailə Məcəlləsi, İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında Qanun, halların sübut yükü, məhkəmə mərhələləri və s.

Qanunların izahlı təhlili

Təlimçi üçün ipucu: Slaydlarda və ya flipchartda əsas anlayışları təqdim edin. Misallarla izah edin (məsələn: “Sənədləri saxtalaşdıraraq xaricə aparmaq”). İştirakçıları bölüb qruplara verdikdə hər qrupa bir qanun maddəsi üzrə misal tapşırığı verin.

Praktik tapşırıq: Hüquqi boşluqlar hansılardır?

Təlimçi üçün ipucu: Real və ya təxmini bir hadisəni təqdim edin. İştirakçılar 2-3 nəfərlik qruplarda boşluqları tapmalı və təklif verməlidirlər. Məsələn: “Zərərçəkmiş yetkinlik yaşına çatmamışdı, lakin sistemdə qeydiyyatı yox idi – bu halda hüquqi boşluq nədir?”

Qanun-hadisə uyğunlaşdırma tapşırığı

Təlimçi üçün ipucu: 3 fərqli hadisə verin və onlardan hansı qanuna uyğun olduğunu tapmağı istəyin. Məsələn: “17 yaşlı qız iş vədilé aparılıb və seksual istismara məruz qalıb” → CM 144.1 + Ailə Məcəlləsi

“Şəxs sənədsiz daşınıb və qeyri-insani şəraitdə işlədilib” → CM 144.1 + Əmək Qanunvericiliyi

Məlumat bazaları və hüquqi axtarış

Təlimçi üçün ipucu: İştirakçılara göstərmək üçün “e-qanun.az”, “huquq.org.az”, “normativ hüquqi aktlar” saytlarının istifadəsini nümayiş etdirin.

Tapşırıq: konkret sual verin – məsələn, “144.1 maddəsi üzrə minimum cəza neçə ildir?” → iştirakçılar saytdan cavabı tapsın.

Rol oyunu: “Prokuror – Hüquq müdafiəçisi – Qurban”

Təlimçi üçün ipucu: Qrupları 3 vəzifəyə bölün: Onlara hadisəni verin və 10 dəq hazırlaşmaq üçün vaxt verin.

- **Prokuror:** sübut təqdim edir
 - **Müdafiəçi:** təqsirləndirilənin hüquqlarını qoruyur
 - **Qurbanın nümayəndəsi:** psixoloji və hüquqi müdafiə tələb edir
- Simulyasiya zamanı zaman limitinə və nəzakətli debat qaydalarına riayət edin.

Geri dönüş və sual-cavab

Təlimçi üçün ipucu: Qısa refleksiya: “Bu gün öyrəndiklərimiz praktiki işinizdə necə faydalı olacaq?” Sorğu formasında yazılı və şifahi

rəy alın. Növbəti sessiyaya keçid üçün bir “bağlayıcı sual” ilə yekunlaşdırın.

GÜN 3: Hüquqi proseslər və simulyasiya

Təlim məqsədi: İştirakçılar insan alveri hallarında hüquqi prosedurları tətbiq edə və məhkəmə prosesini simulyasiya edə biləcəklər.

Saat	Mövzu	Metod / Alət
10:00 – 11:30	Məhkəmə prosesi simulyasiyası: Qurban, şahid, müdafiəçi, prokuror rolları	Ssenari üzrə simulyasiya
11:30 – 11:45	Fasilə	–
11:45 – 13:00	Simulyasiya təqdimatı və hüquqi əsaslandırma	Moderator yönümlü təhlil
13:00 – 14:00	Nahar fasiləsi	–
14:00 – 15:00	Qanun və etik dilemma: "Ədalətmi, prosedurmumu?"	Dəyərlər üzrə müzakirə
15:00 – 16:00	Qrup işi: Hüquqi tövsiyələr paketi hazırlamaq	Tətbiqi sənəd hazırlığı
16:00 – 17:00	Ümumi qiymətləndirmə və sertifikatların verilməsi	Panel və geribildirim anketləri

Təlim materialları:

- Qanun mətnləri (CM 144.1, Palermo Protokolu, CEDAW, GRETA hesabatları)

- Tapşırıq kartları və check-list-lər
- Simulyasiya üçün ssenarilər
- Hüquqi sənədlərin icmal cədvəlləri

Bu təlim modulu iştirakçılara insan alveri ilə mübarizə sahəsində hüquqi, institusional və praktik biliklər qazandırmaq məqsədilə hazırlanmışdır. Təlimin əsas hədəfi insan alverinin hüquqi aspektlərini dərinlən anlamaq, milli və beynəlxalq sənədlərin tətbiq imkanlarını təhlil etmək və praktiki bacarıqları inkişaf etdirməkdir.

TƏLİM ÜÇÜN ƏLAVƏ TAPŞIRIQ NÜMUNƏLƏRİ

Qanun–hadisə uyğunlaşdırma tapşırığı

Məqsəd: İştirakçılar real və ya hipotetik hadisələri hüquqi sənədlərlə əlaqələndirir.

İcra:Təlimçi 5–7 real hadisə təsviri (case description) paylayır.

İştirakçılar hadisənin hansı beynəlxalq sənədə (CEDAW, Palermo Protokolu, Konstitusiyaya, Cinayət Məcəlləsi və s.) uyğun gəldiyini

müəyyən edir.

Müzakirə aparılır: “Nəyə görə bu sənəd?” “Hansı maddəyə əsaslanır?”

Bilik yarışması: “Hansı sənəd nəyi deyir?”

Məqsəd: İştirakçıların beynəlxalq sənədlərlə tanışlığını və yaddaşını gücləndirmək.

Metod: Komandalar formalaşdırılır. Suallar təqdim olunur:

- “CEDAW sənədində qadın alverinə qarşı hansı öhdəliklər var?”
- “Palermo Protokolunun 3-cü maddəsi nə deyir?”

Doğru cavab verən komandaya xal verilir. Ən çox xal toplayan komanda qalib olur.

Simulyasiya: Məhkəmə porosesi

Məqsəd: Hüquqi prosedur biliklərini real həyat simulyasiyası ilə möhkəmləndirmək.

İcra:Rollar bölüşdürülür: hakim, prokuror, müdafiəçi, zərərçəkmiş, şahid və s. Təlimçi qısa bir insan alveri hadisəsini təqdim edir. Komandalar məhkəmə prosesini canlandırır. Təlimçi və iştirakçılar hüquqi aspektləri təhlil edir.

Praktik təhlil tapşırığı: “Hüquqi boşluqlar nədir?”

Məqsəd: Qanunvericiliyin tətbiqi zamanı rast gəlinən boşluqları anlamaq.

Metod: İştirakçılar bir insan alveri hadisəsi ilə tanış olur. Qrup halında müzakirə:

- “Bu hadisədə hansı hüquqi mexanizm çatışmırdı?”
- “Hansı qanun boşluğu istismar üçün şərait yaratdı?”

Nəticə olaraq təkliflər irəli sürülür.

Rol oyun: “İki hüquq müdafiəçisi, bir qurban”

Məqsəd: Müxtəlif hüquqi və etik mövqeləri canlandırmaq.

İcra: İki hüquq müdafiəçisi fərqli yanaşma sərgiləyir: biri təcili müdafiə tərəfdarı, digəri prosedur əsaslı.

- Qurbanın hüquqları hansı şəkildə daha effektiv qorunur?
- İştirakçılar seçimin səbəbini əsaslandırır.\

Rəqəmsal tapşırıq: “Hansı sənədin maddəsidir?”

Format: Onlayn interaktiv test və ya Padlet / Kahoot kimi platformada viktorina.

Mövzular:

- CEDAW – maddə 2 və 6
- GRETA – tövsiyələr
- Palermo Protokolu – 3 və 5-ci maddələr

- Azərbaycan CM – 144-1-ci maddə

Simulyasiya + analiz: “Bir sığınacaq hüquqi tapşırıqla qarşılaşır”

İcra:

• Təlimçi ssenari təqdim edir: “Qurban sığınacağa gəlir, lakin şəxsiyyət vəsiqəsi yoxdur, polis yoxlama aparmaq istəyir.”

- İştirakçılar hüquqi protokolu müəyyənləşdirir.
- GRETA və yerli qanunvericilik əsasında cavab hazırlanır.

Nəticə və təlimçilər üçün məsləhət

Bu tapşırıqlar:

- Hüquqi bilikləri praktik vəziyyətlərə tətbiq etməyə imkan yaradır;
- Qanunları kontekstual anlamda öyrənməyə şərait yaradır;
- Komanda işi, hüquqi təhlil və etik qərar vermə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Təlimçilər tapşırıqlardan sonra fasilitasiya sualları ilə müzakirələri dərinləşdirməlidir:

- “Bu qərarın hüquqi və etik nəticələri nələrdir?”
- “Hansı sənəd iştirakçının davranışını əsaslandırır?”
- “Bu vəziyyət Azərbaycan reallığında necə tənzimlənir?”

Təlimin iştirakçılara öyrətdikləri:

1. **Hüquqi çərçivənin dərk edilməsi:** İştirakçılar Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 144.1-ci maddəsini, Palermo Protokolunu, CEDAW və GRETA kimi beynəlxalq sənədlərin əsas müddəalarını və onların insan alverinə dair tətbiqini öyrənmişlər.

2. **Normativ aktların şərh və tətbiqi:** Yerli qanunvericiliyin əhəmiyyəti və praktik tətbiqi təlim boyu təhlil edilmiş, insan alveri hallarının hüquqi qiymətləndirilməsi öyrədilmişdir.

3. **Hadisələrin hüquqi analiz bacarığı:** Təlim zamanı qanun-hadisə uyğunlaşdırma tapşırıqları vasitəsilə iştirakçılar real və ya simulyasiya olunmuş insan alveri hallarında tətbiq edilə biləcək hüquqi qiymətləndirmə üsullarını mənimsəmişlər.

4. **Təhlil və tənqid bacarığı:** “Hansı sənəd nəyi deyir?” adlı bilik yarışmaları və “Hüquqi boşluqlar” üzrə praktiki təhlillər vasitəsilə iştirakçılar mövcud hüquqi sistemdəki zəiflikləri müəyyən etmə və alternativ hüquqi yanaşmaları təklif etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmişlər.

5. **Məhkəmə prosesi simulyasiyası:** İştirakçılar insan alveri üzrə məhkəmə proseslərinin strukturunu, vəkil-müstəntiq-hakim münasibətlərini və qurbanların hüquqlarının necə qorunduğunu təcrübədən keçirərək öyrənmişlər.

Təlim nəticəsində əldə edilənlər:

- İnsan alveri ilə bağlı əsas hüquqi anlayışların və sənədlərin mənimsənilməsi.
- Hüquqi təhlil və tətbiqetmə bacarığının inkişafı.
- Qurbanların hüquqi müdafiəsi sahəsində etik və prosedur biliklərin formalaşması.
- Hüquq-mühafizə orqanları, sosial xidmət işçiləri və vəkillər üçün insan alveri qurbanı ilə işləməkdə daha peşəkar yanaşmaların formalaşdırılması.

Nəticə:

Təlim modulu insan alverinə qarşı mübarizədə hüquqi biliklərlə yanaşı, praktik analiz və müdafiə bacarıqları qazandırmaqla, iştirakçıların bu sahədə effektiv fəaliyyət göstərməsinə zəmin yaradır. Bu modulu tamamlayan iştirakçılar yalnız nəzəri biliklərlə kifayətlənməyərək, eyni zamanda real hallarda düzgün hüquqi qərar vermək və qurbanın hüquqlarını qorumaq üçün zəruri bacarıqlarla təchiz olunurlar.

VI FƏSİL

MÜDAFİƏ VƏ REABILİTASIYA

İnsan alveri müasir dövrdə beynəlxalq və milli təhlükəsizlik, insan hüquqları və sosial ədalət üçün ciddi təhdid olaraq qalmaqda davam edir. BMT-nin İnsan Alverinə qarşı Mübarizə Protokoluna (2000) əsasən, insan alveri qurbanlarının yalnız aşkarlanması deyil, onların müdafiə və reabilitasiya hüquqlarının təmin olunması da dövlətlərin hüquqi öhdəliyi kimi qəbul olunur .

Müdafiə və reabilitasiya insan alveri ilə mübarizənin əsas istiqamətlərindən biri olmaqla, yalnız hüquqi tədbirlər deyil, eyni zamanda qurbanların psixoloji, sosial və iqtisadi cəhətdən bərpasına yönəlmiş çoxşaxəli və uzunmüddətli müdaxilələri özündə ehtiva edir. Bu kontekstdə aşağıdakı elementlər vacib əhəmiyyət daşıyır:

Zorakılığa və istismara məruz qalmış şəxslərin müdafiəsi və reabilitasiyası insan hüquqları, gender bərabərliyi və sosial ədalət prinsiplərinin tətbiqi baxımından əsas prioritet sahələrdən biridir. Beynəlxalq sənədlər, milli qanunvericilik və insan hüquqları üzrə mexanizmlər bu şəxslərin hüquqlarını müdafiə etməklə yanaşı, onların reabilitasiyasını və cəmiyyətə reinteqrasiyasını da təmin etməyə yönəlmişdir.

BMT-nin İnsan Alverinə qarşı Konvensiyası (2000), CEDAW (1979), Avropa Şurasının İstanbul Konvensiyası (2011) və GRETA tərəfindən hazırlanan monitorinq hesabatları zorakılıq və istismar qurbanlarının hüquqi müdafiə, sığınacaq, tibbi və psixososial dəstək hüququnu birbaşa tanıyır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi də bu sahədə mühüm çərçivələr təqdim edir: “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Qanun (2005), “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Qanun (2010) və Sosial xidmət haqqında Qanun reabilitasiya və sosial inteqrasiya hüququnu təsbit edir.

Müdafiə anlayışı və komponentləri

Müdafiə anlayışı yalnız hüquqi aspektlərlə məhdudlaşmır. Müdafiə dedikdə zorakılıq və istismar riski altında olan şəxslərin fiziki, psixoloji, hüquqi və sosial cəhətdən qorunması başa düşülür¹¹⁷. Effektiv müdafiə sistemi aşağıdakı komponentləri özündə ehtiva etməlidir:

- Hüquqi müdafiə (məhkəməyə çıxış, hüquqi yardım, hüquqların

¹¹⁷ OHCHR (2014). *The Right to Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of Human Rights*.

tanınması)

- Təhlükəsizlik tədbirləri (sığınacaqlar, polis qoruması, relokasiya)
- İnformasiya və yönləndirmə xidmətləri (aidiyyətli orqanlara və ixtisaslaşmış xidmətlərə yönləndirmə)

- İctimaiyyətin maarifləndirilməsi və hüquqi savadlılıq

Bu komponentlər zorakılığın davamlılığını pozmaq və qurbanın hüquqlarını təmin etmək üçün çoxsəviyyəli yanaşma tələb edir¹¹⁸.

Reabilitasiya anlayışı və mərhələləri

Reabilitasiya zorakılıq və travmadan sonra fərdin funksional, emosional və sosial qabiliyyətlərinin bərpasına yönəlmiş çoxprofilli bir prosesdir. Bu prosesin əsas məqsədi:

- Psixoloji travmanın emalı
- İnkişaf bacarıqlarının bərpası və gücləndirilməsi
- Sosial və peşə inteqrasiyası
- Özünütədq və özünəinamın qurulmasıdır¹¹⁹.

Müasir yanaşmalarda travma-məlumatlı yanaşma (trauma-informed care), gender-həssas yanaşma və insan mərkəzli yanaşma əsas reabilitasiya prinsipinə çevrilmişdir¹²⁰. Bu yanaşmalar, qurbanın təhlükəsizlik, inam və iştiraka əsaslanan müalicə prosesini təşviq edir.

Reabilitasiya 3 mərhələdə həyata keçirilə bilər:

1. Təcili yardım və müdaxilə (krizis dövrü): sığınacaq, tibbi və hüquqi dəstək.
2. Orta müddətli reabilitasiya: psixoloji dəstək, hüquqi prosesin müşayiəti, təhsil və peşə hazırlığı.
3. Uzunmüddətli reinteqrasiya: sosial xidmətlərin dəstəyi ilə cəmiyyətdə dönüş, işə inteqrasiya, davamlı psixoloji yardım.

HÜQUQİ MEXANİZMLƏR

İnsan alveri qurbanlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq və milli hüquqi sənədlər onların müvəqqəti və daimi hüquqlarını təmin etməyi nəzərdə tutur.

Beynəlxalq sənədlər

- BMT-nin İnsan Alverinə qarşı Mübarizə Protokolu ("Palermo

¹¹⁸ Kelly, L. (2003). *The Connection between Re-traumatization and the Provision of Services*.

¹¹⁹ Herman, J.L. (1992). *Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence*. Basic Books.

¹²⁰ SAMHSA (2014). *Concept of Trauma and Guidance for a Trauma-Informed Approach*.

Protokolu") – maddə 6 və 7-də qurbanların hüquqi yardıma çıxışı, məhkəməyə çıxış hüququ, psixososial dəstək və repatriasiya prosedurları təsbit olunub ¹²¹

- Avropa Şurasının İnsan Alverinə qarşı Konvensiyası (2005) – qurbanların müdafiə hüquqları, məcburi qaytarma qadağası və bərpa dövrü hüquqi təminat kimi əhatə olunub¹²² Azərbaycan qanunvericiliyi

- Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi – maddə 144.1 və davamında insan alverinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edir.

- "İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2005) – qurbanların müdafiəsi və reabilitasiyası üçün dövlət və qeyri-dövlət strukturlarının öhdəliklərini müəyyənləşdirir.

- Milli Fəaliyyət Planları (2009–2013; 2014–2018; 2020–2025) – müvafiq strategiyalar, koordinator təyinatı və resurs bölgüsünü əhatə edir.

SOSIAL MEXANİZMLƏR

Qurbanların sosial reintegrasiyası onların öz icmalarına təhlükəsiz qayıdışını və cəmiyyətə adaptasiyasını təmin etməlidir. Bu istiqamətdə əsas mexanizmlərə aşağıdakılar daxildir:

Sığınaq və müvəqqəti yerləşdirmə

- Dövlət və QHT-lər tərəfindən idarə olunan sığınaqlar – təhlükəsizlik, tibbi yardım, qida, psixoloji dəstək və hüquqi yardım təmin olunur.

- Uşaq qurbanlar üçün xüsusi mərkəzlər – uşaq hüquqlarına əsaslanan yanaşma tətbiq edilir

Sosial dəstək paketləri

- Təhsil, peşə hazırlığı və işəgötürmə proqramları – uzunmüddətli iqtisadi müstəqillik üçün vacib mexanizmdir.

- Miqrant və vətəndaş olmayan qurbanlara hüquqi statusun verilməsi – Azərbaycan qanunvericiliyinə görə, qurban statusu almış şəxslər üçün müvəqqəti yaşayış icazəsi və sosial xidmətlərə çıxış hüququ təmin edilir.

Ailəyə və icmaya reintegrasiya

- Qurbanın ailə ilə əlaqəsinin bərpası (əgər təhlükəsizdirsə), sosial işçinin vasitəçiliyi ilə həyata keçirilir.

- İcma dəstəyi və sosial stigma ilə mübarizə – maarifləndirmə

¹²¹ UNODC. (2020). *Global Report on Trafficking in Persons*.

¹²² GRETA. (2022). *10th General Report on the activities of GRETA*. Strasbourg: Council of Europe.

kampaniyaları və icma əsaslı müdaxilələr vacibdir¹²³ .

PSIXOLOJİ MEXANİZMLƏR

İnsan alveri qurbanlarının əksəriyyəti travma sonrası stress pozuntusu (TSSP), depressiya, dissosiativ hallar və etimad problemləri ilə üzləşir. Bu səbəbdən, psixoloji reabilitasiya mərhələsi çoxhəssas və fərdiləşdirilmiş yanaşma tələb edir.

Travma əsaslı psixoloji dəstək

- Travma yönümlü terapiya (Trauma-Informed Care) – qurbanın yaşadığı travmanın anlaşıldığı və re-viktimizasiya edilmədiyi təhlükəsiz psixososial mühit yaradır¹²⁴ .

- EMDR (göz hərəkətləri ilə desensitizasiya) və CBT (kognitiv davranış terapiyası) – travmanın öhdəsindən gəlmək üçün effektiv üsullardır.

Emosional bərpa

- Qrup terapiyası və bərpəedici təlimlər – təcrid olunma hissini azaltmaq və kollektiv güclənmə üçün.

- Uşaq qurbanlar üçün oyun-terapiya – emosional ifadənin təhlükəsiz yollarla təmin olunmasına xidmət edir.

Psixoloji müşahidə və diaqnostika

- Fərdi psixoloji qiymətləndirmə – risklərin, ehtiyacların və bərpa prosesinin planlaşdırılması üçün əsasdır.

- Təhlükəsizlik planı və relapsın qarşısının alınması – yeni risklərə qarşı profilaktik mexanizm kimi tətbiq olunur.

Dövlət və qeyri-dövlət strukturlarının rolu

İnsan alverinə qarşı mübarizədə və qurbanların reabilitasiyasında çoxsahəli və çoxagentli yanaşma əsasdır. Dövlət qurumları, QHT-lər, beynəlxalq təşkilatlar və hüquq-mühafizə orqanları arasında məlumat mübadiləsi, resursların birləşdirilməsi və strategiyaların uyğunlaşdırılması önəmlidir.

- Milli Koordinatorun rolu – əlaqələndirmə, monitorinq və hesabatlılıq funksiyalarını yerinə yetirir.

- QHT-lərlə tərəfdaşlıq – xidmətlərin çatdırılmasında elastiklik və peşəkarlıq təmin olunur.

- Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq – texniki yardım, donor dəstəyi və regional təcrübənin tətbiqi.

Qurbanların müdafiə və reabilitasiyası yalnız dövlətin deyil, qeyri-

¹²³ ILO. (2021). *Reintegration of victims of trafficking – Good practices manual*.

¹²⁴ SAMHSA. (2014). *Trauma-Informed Care in Behavioral Health Services*.

hökumət təşkilatları, beynəlxalq agentliklər və icma əsaslı strukturların əməkdaşlığı ilə həyata keçirilə bilər. Sığınacaqlar, psixososial dəstək mərkəzləri, hüquq klinikaları və sosial xidmət agentlikləri sistemli şəkildə işləməlidir. Bu əməkdaşlıq Multidisiplinar Komandaların (MDT) fəaliyyətində təzahür edir¹²⁵.

Müdafiə və reabilitasiya mexanizmlərinin qarşılıqlı təsiri

İnsan alveri qurbanlarının müdafiə və reabilitasiyası kompleks, çoxsahəli və uzunmüddətli yanaşma tələb edən bir prosesdir. Bu proses yalnız hüquqi yardımla kifayətlənməyib, həm də qurbanın insan ləyaqətinin bərpası, sosial reabilitasiyası və gələcək həyatına inteqrasiya olunması kimi daha geniş məqsədləri əhatə edir. Uğurlu müdafiə və reabilitasiya üçün hüquq sisteminin, sosial xidmətlərin, psixoloji dəstəyin və ictimai təsirin vəhdəti zəruridir.

Effektiv müdafiə olmadan reabilitasiya, reabilitasiya olmadan isə müdafiə dayanıqlı ola bilməz. Məsələn, təhlükəsiz sığınacaq təmin olunmadan psixoloji dəstəyin davamlılığı mümkün deyil. Həmçinin, hüquqi prosesə müşayiət edilməyən psixoloji bərpa yarımçıq nəticələr verə bilər. Bu səbəbdən hər iki istiqamətin inteqrasiyası və koordinasiyası zəruridir.

İnsan alveri qurbanları üçün sığınacaq xidmətləri.

1. Sığınacaq anlayışı və hüquqi əsaslandırma

Sığınacaq (shelter) – insan alveri qurbanlarının təhlükəsizliyini təmin edən, ilkin psixososial, tibbi, hüquqi və reabilitasiya xidmətlərinin göstərildiyi müvəqqəti yaşayış məkanıdır. Sığınacaqlar insan alverinə qarşı mübarizə və qurbanların müdafiəsi üzrə beynəlxalq hüquq, regional mexanizmlər və milli qanunvericilik çərçivəsində mühüm sosial müdafiə institutu sayılır.

Beynəlxalq əsaslar:

- BMT-nin İnsan Alverinə qarşı Mübarizə üzrə Protokolu (Palermo Protokolu, 2000)

- CEDAW (Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında Konvensiya)

- Avropa Şurasının GRETA mexanizmi və "İnsan alverinə qarşı mübarizə Konvensiyası"

- UNHCR və IOM-un tövsiyələri

Milli əsaslar (Azərbaycan nümunəsi):

- "İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu (2005)

¹²⁵ UNICEF. (2018). *Child Protection in the Context of Human Trafficking*.

- “İnsan alveri qurbanlarına yardım mərkəzinin əsasnaməsi”
- 2014-cü ildə təsdiq edilmiş “Qurbanların Reintegrasiyası üzrə

Milli İcra Planı”

2. Sığınacaq növləri

Sığınacaqlar müxtəlif ehtiyac və məqsədlərə uyğun olaraq aşağıdakı kimi təsnif oluna bilər:

Növü	Məqsəd	Hədəf Qrup
Təcili müdaxilə sığınacağı	Təhlükədən dərhal qoruma, ilkin psixoloji dəstək	Yeni aşkarlanmış qurbanlar
Qısa-müddətli reabilitasiya mərkəzləri	Psixososial yardım, ilkin hüquqi yardım	Qısa reabilitasiya ehtiyacı olanlar (1–3 ay)
Uzunmüddətli reabilitasiya sığınacağı	Təhsil, peşə hazırlığı, sosial reintegrasiya	Travmatik və riskli vəziyyətdə olan qurbanlar (3–12 ay və daha çox)
Uşaq yönümlü sığınacaq	Uşaq qurbanlara uyğunlaşdırılmış psixoloji və təhsil dəstəyi	18 yaşa qədər qurbanlar
Gizli sığınacaq (high-risk shelter)	Yüksək təhlükə riski olan qurbanların qorunması	Cinayət şəbəkələri tərəfindən təhdid olunanlar

Sığınacaqda təqdim olunan xidmətlər

Sığınacaqlarda insan alveri qurbanlarına aşağıdakı kompleks xidmətlər göstərməlidir (Palermo Protokolu və GRETA tövsiyələri əsasında):

Xidmətlər	Təsviri
Hüquqi yardım	Hüquqi təmsilçilik, hüquqların izahı, məhkəmə proseslərinə dəstək
Psixoloji dəstək	Travma yönümlü terapiya, stresslə mübarizə, EMDR, CBT
Tibbi yardım	Müayinələr, reproduktiv sağlamlıq, zöhrəvi və psixiatrik xidmətlər
Sosial iş və müşayiət	Fərdi reabilitasiya planının hazırlanması, sosial adaptasiya
Təhsil və peşə hazırlığı	Təkrar təhsil, dil kursları, peşə yönümlü proqramlar
İstismar və zorakılığın aşkarlanması	Risk qiymətləndirməsi, təhlükəsizlik planları
Uşaq xidmətləri	Təhsil bərpası, sosial bacarıqların inkişafı, oyun terapiyası
Qida və gigiyena	Gündəlik üç dəfə yemək, geyim və şəxsi gigiyena vasitələri

Sığınacaqda qalma müddəti və hüquqi cərcivə

▪ Azərbaycan qanunvericiliyinə əsasən, qurban statusu verilmiş şəxslər sığınacaqda 30 günə qədər könüllü yerləşdirilə bilər (bu müddət zəruri hallarda 1 ilə qədər uzadıla bilər).

▪ Qeyri-rəsmi şəkildə bu müddət qurbanın psixoloji və sosial durumuna uyğun olaraq fərdi şəkildə uzadıla bilər.

▪ Məcburi yerləşdirmə yalnız məhkəmə qərarı ilə mümkündür.

▪ Qurbanların şəxsi məlumatları GDPR prinsiplərinə uyğun olaraq məxfi saxlanılmalıdır.

Sığınacaqların prinsipləri

Sığınacaq xidmətləri aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

▪ Qurban yönümlülük (fərdiləşdirilmiş dəstək)

▪ Təhlükəsizlik və məxfilik

▪ Travma yönümlü yanaşma

▪ Hüquqların tanınması və informasiyaya çıxış

▪ Multidissiplinar əməkdaşlıq (polis, psixoloq, sosial işçi, həkim, hüquqşünas)

Sığınacaqlarda iş prosesinin mərhələləri

Qəbul və ilkin qiymətləndirmə

Fərdi planın hazırlanması (reabilitasiya və müdafiə)

Daxili təhlükəsizlik planının qurulması

Dəstək xidmətlərinin koordinasiyası

Məişət və peşə bacarıqlarının inkişafı

Ailə ilə əlaqə (əgər zəruridir və təhlükə yoxdur)

Reintegrasiya və müşayiətli cəmiyyətə dönüş

Psixoloji dəstək formaları: İnsan alveri qurbanlarının reabilitasiyası kontekstində

İnsan alveri qurbanlarının psixoloji reabilitasiyası çoxmərhələli və kompleks bir prosesdir. Bu prosesin əsas məqsədi fərdin yaşadığı travmanı tanımaq, mənimsəmək və onunla konstruktiv şəkildə mübarizə aparmaq bacarıqlarının inkişaf etdirməkdir. Dünya Səhiyyə Təşkilatı, insan alverinin qurbanlarında kompleks posttravmatik stress pozuntusu (CPTSD), depressiya, anksiyete, dissosiativ pozuntular və özünəqəsd davranışları kimi ağır nəticələrin müşahidə olunduğunu bildirir.

Travma-yönümlü psixoloji dəstək

a) Travma informasiyalı yanaşma (Trauma-Informed Care, TIC)

Bu yanaşma qurbanın travma tarixi və bu travmanın onun davranışlarına, psixoloji vəziyyətinə və sosial münasibətlərinə necə təsir

etdiyini nəzərə alır. Əsas prinsiplərə bunlar daxildir¹²⁶:

- Təhlükəsizlik hissini yaradılması
- Etibarın qurulması
- Fiziki və emosional sərhədlərə hörmət
- Empatiya və şəffaf ünsiyyət

Psixoterapevtik yanaşmalar

a) Koqnitiv-davranış terapiyası (CBT)

CBT, qurbanın travmadan qaynaqlanan disfunksional düşüncələrini və davranışlarını müəyyənləşdirərək onları yenidən şərh etməyə imkan verir.

• Travmaya fokuslanmış CBT (TF-CBT) xüsusilə uşaqlar və yeniyetmələr üçün effektiv sayılır.¹²⁷

• Qurban özünü günahlandırma, qorxu, dəyərsizlik hissləri üzərində işləyir.

b) EMDR – Göz hərəkətləri ilə desensitizasiya və emal (Eye Movement Desensitization and Reprocessing)¹²⁸

Qurbanın keçmişdə yaşadığı travmatik xatirələri neytrallaşdırmağa kömək edir. Bu metod beynin travmatik yaddaşı emal etmə qabiliyyətini aktivləşdirir.

Qrup terapiyası

Qurbanlar üçün qrup terapiyası həm emosional dəstək, həm təcrübə paylaşımı, həm də təcrid hissini azaldılması baxımından mühüm vasitədir.¹²⁹

• Eyni təcrübədən keçmiş şəxslərlə birlikdə işləmək, özünü təsdiqi artırır.

• “Təhlükəsiz qrup” modeli travmadan sağalma prosesini sürətləndirə bilər.

Psixososial dəstək

Psixoloji dəstək yalnız terapiya ilə məhdudlaşmır, gündəlik həyat bacarıqlarının bərpa, özünə inamın gücləndirilməsi və funksional sosial əlaqələrin bərpa da vacibdir.¹³⁰:

- Sosial dəstək qrupları (peer support groups)
- Yaşayış və iş mühitinin stabilləşdirilməsi

¹²⁶ SAMHSA, 2014. Trauma-Informed Care in Behavioral Health Services.

¹²⁷ Cohen, Mannarino & Deblinger, 2006. Treating Trauma and Traumatic Grief in Children and Adolescents.

¹²⁸ Shapiro, F. (2001). *Eye Movement Desensitization and Reprocessing (EMDR)*.

¹²⁹ Herman, J. (1997). *Trauma and Recovery*.

¹³⁰ IOM Handbook on Direct Assistance for Victims of Trafficking, 2007.

- Hüquqi və tibbi müşayiətlə koordinasiya olunmuş yanaşma

Psixoedukasiya

Qurbanlara travma, stress, öz psixoloji reaksiyaları və sağalma prosesi barədə maarifləndirici təlimlər verilir¹³¹:

- Emosiyaların tanınması və ifadəsi
- Qəzəbə nəzarət və stresin idarə olunması texnikaları
- Sağalma prosesinin mərhələləri haqqında məlumat

Uşaqlara yönəlik psixoloji müdaxilə

Uşaq qurbanlar üçün:

- TF-CBT
- Oyun terapiyası (Play Therapy)
- Ailə terapiyası

Oyun terapiyası uşaqların verbal ifadə qabiliyyəti zəif olan hallarda daxili duyğularını oyun vasitəsilə ifadə etməyə şərait yaradır.

Psixoloq üçün etik prinsiplər

- Razılıq və məlumatlandırma
- Təhlükəsizlik və sirr saxlanması
- İkinci dəfə travmatizasiya riskindən yayınma
- Mədəni və gender həssaslığı¹³²

Psixoloji dəstək insan alveri qurbanlarının bərpa olunma potensialının açılması, müstəqil qərar vermə bacarığının inkişaf etdirilməsi və yenidən cəmiyyətə inteqrasiya olunması baxımından əsas həlledici vasitədir. Dəstəyin fərdiləşdirilməsi, mərhələli və multidissiplinar yanaşma ilə aparılması uğurlu reabilitasiyanın açarıdır.

FƏRDİ PSIXOLOJİ PLANLAR

1.Fərdi psixoloji planın (FPP) anlayışı.

Fərdi psixoloji plan (FPP) – zərərçəkmiş şəxsin psixoloji vəziyyətinə, travma tarixçəsinə, müdafiə və sağalma ehtiyaclarına uyğun olaraq fərdiləşdirilmiş, strukturlaşdırılmış müdaxilə çərçivəsidir. FPP-nin əsas məqsədi, qurbanın emosional və psixoloji funksiyalarını bərpa etmək, travma sonrası inkişafı təşviq etmək və sosial inteqrasiyasını dəstəkləməkdir¹³³.

¹³¹ Judith Herman (1997), “Stages of Recovery” – Safety, Remembrance, and Reconnection.

¹³² APA Ethical Principles of Psychologists and Code of Conduct, 2017.

¹³³ Herman, J. L. (1992). *Trauma and Recovery*. Basic Books.

Elmi və praktik əsaslandırma

Travma sonrası psixoloji müdaxilələr yalnız qrup terapiyası ilə kifayətlənməməli, fərdi ehtiyaclara əsaslanan planlar üzrə aparılmalıdır. Travma sonrası stress pozuntusu (TSSP), dissosiativ pozuntular, depressiya və intihar riski kimi hallar individual yanaşma tələb edir. Judith Hermanın üç mərhələli sağalma modeli (təhlükəsizlik, xatirələrin işlənməsi, əlaqənin bərpası) bu planların əsasını təşkil edir. Bu modelə əsasən:

- Təhlükəsizlik mərhələsi: Qurbanın fiziki və emosional təhlükəsizliyi təmin olunur.
- Xatirələrin işlənməsi: Travmatik xatirələr tanınır, adlandırılır və terapiya vasitəsilə mənalandırılır.
- Əlaqənin bərpası: Şəxsin ictimai həyata və öz “mən”inə yenidən inteqrasiyası dəstəklənir¹³⁴.

Planın struktur komponentləri

Fərdi psixoloji plan aşağıdakı əsas komponentləri əhatə etməlidir¹³⁵:

Komponent	İzah
Psixodiagnostik qiymətləndirmə	Qurbanın mövcud emosional vəziyyətinin ölçülməsi üçün testlər, müşahidə və müsahibələr aparılır.
Travma analizi	Travmanın növü, müddəti, təkrarlanması və qurbanın reaksiyaları təhlil olunur.
Müdaxilə strategiyası	Kognitiv davranış terapiyası (KBT), travma mərkəzli terapiya, EMDR və ya sənət terapiyası kimi yanaşmalar seçilir.
Qısa və uzunmüddətli məqsədlər	Emosional sabillik, güvənli münasibətlərin qurulması, özünüdəyərləndirmənin artırılması kimi mərhələli məqsədlər qoyulur.
Qiymətləndirmə və monitoring	Müəyyən dövrlərlə planın effektivliyi qiymətləndirilir və yenilənir.

Travmanı nəzərə alan psixoloji müdaxilə prinsipləri

Fərdi planlar Travmanı-nəzərə alan yanaşma (Trauma-Informed Care) çərçivəsində hazırlanmalıdır. Bu prinsipə əsasən¹³⁶:

¹³⁴ Briere, J., & Scott, C. (2014). *Principles of trauma therapy: A guide to symptoms, evaluation, and treatment*. Sage.

¹³⁵ Cloitre, M. et al. (2012). “The ISTSS Expert Consensus Treatment Guidelines for Complex PTSD in Adults.” *International Society for Traumatic Stress Studies*.

¹³⁶ SAMHSA (Substance Abuse and Mental Health Services Administration), 2014. *Concept of Trauma and Guidance for a Trauma-Informed Approach*.

- Hörmət və güvən əsaslı münasibət qurulur.
- Qurbanın avtonomiyası və qərarvermə hüququ tanınır.
- Yenidən travmatizasiya riski minimuma endirilir.

Yerli və beynəlxalq qanunvericilik kontekstində uyğunluq

Azərbaycan Respublikasının “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Qanununa əsasən, insan alveri qurbanlarına göstərilən reabilitasiya tədbirlərinə psixoloji yardım da daxildir. FPP həmin hüquqi çərçivənin tətbiqinə uyğun hazırlanmalıdır. Beynəlxalq səviyyədə isə Avropa Şurasının İnsan Alverinə qarşı Konvensiyası (2005) bu istiqamətdə psixososial dəstək öhdəliklərini təsbit edir.

Fərdi psixoloji planlar zərərçəkmiş şəxsin bərpa üçün həlledici rol oynayır. Onların sistemli, travma-mərkəzli və hüquqi çərçivəyə uyğun hazırlanması, həm psixoloji rifahın bərpasına, həm də yenidən cəmiyyətə inteqrasiyaya şərait yaradır.

YENİDƏN İSTİSMAR RİSKİ

İnsan alveri qurbanlarının müdafiə və reabilitasiyası prosesində “yenidən istismar riski” (reviktimizasiya) çox ciddi və çoxşaxəli problemdir. Reviktimizasiya qurbanın bir daha insan alverinə məruz qalması və ya istismar mexanizmlərinə geri dönməsi halıdır. Bu riskin təhlili yalnız hüquqi və sosial çərçivədə deyil, həm də psixoloji, iqtisadi və struktur səviyyədə qiymətləndirilməlidir.

Reviktimizasiya nədir?

Reviktimizasiya – ilk istismar təcrübəsindən sonra fərdin bir daha oxşar zorakılıq, istismar və ya alver formasına məruz qalmasıdır¹³⁷. Bu hal bəzən fərdin əvvəlki travmasını gücləndirir, onun reabilitasiyasını əngəlləyir və uzunmüddətli sosial inteqrasiyanı çətinləşdirir.

Yenidən istismar riskini artıran əsas faktorlar

1. Sosial və iqtisadi risklər:

- Qurbanın yaşayış mühiti və dəstək sisteminin olmaması;
- İşsizlik və yoxsulluq;
- Ailədən və cəmiyyətdən təcrid olunma.

2. Psixoloji amillər:

- Travma sonrası stres pozuntusu (TSSP), depressiya və özünütənqid;
- Özünü günahlandırma və aşağı özünədəyər hissi ¹³⁸;

¹³⁷ Beyer, L. (2018). *Re-traumatization and human trafficking: The consequences of failed protection systems*. *Journal of Human Rights Practice*, 10(1), 75–93.

¹³⁸ Herman, J.L. (1997). *Trauma and Recovery*. Basic Books.

• Zorakılığı normallaşdırma və manipulyativ münasibətlərə yenidən meyil¹³⁹.

3. Hüquqi və institusional boşluqlar:

• Hüquqi statusun qeyri-müəyyənliyi (məsələn, miqrant qadınlarda);

• Qoruyucu struktur xidmətlərin yetərsizliyi;
• Təhlükəsizlik və sığınacaq sistemlərinin yetərli monitorinq mexanizmlərinin olmaması.

Reviktimizasiyanın qarşısını alma yolları

Travma əsaslı yaşama tətbiqi:

• Qurbanla işdə təhlükəsiz mühitin təmin olunması;
• Fərdi psixoloji planların hazırlanması (traumaya uyğun dəstək);
• Əməkdaşlıq edən strukturların travma barədə təlimləndirilməsi (psixoloq, sosial işçi, polis və s.).

Davamlı sosial dəstək və hüquqi müdafiə:

• Hüquqi statusun leqallaşdırılması və sənədləşmə yardımı;
• Qurbanın sosial hüquqlara çıxışının təmin olunması (iş, təhsil, sağlamlıq);

• Sosial işçilərlə mütəmadi əlaqə və monitorinq ziyarətləri¹⁴⁰.

Reabilitasiya planında "risk monitorinqi" komponentinin daxil edilməsi:

• Fərdin həyatında risk yaradan əlaqələrin və mühitin təhlili;
• Yenidən istismarı təşviq edən şəraitin dəyişdirilməsi;
• Sığınacaqdan çıxdıqdan sonra "təhlükəsiz yaşayış proqramları"na inteqrasiya¹⁴¹ (Transitional Housing Models).

Riskin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan alətlər

• Trafficking Victim Identification Tool (TVIT) – ABŞ-ın sosial xidmətlər Şəbəkəsi tərəfindən.

• Safe Horizon Risk Matrix – psixoloji və fiziki təhlükəsizlik səviyyələrinin analizi.

• Fərdi Təhlükəsizlik Planı (Azərbaycan Sığınacaq Tətbiqi nümunəsində hazırlanmış modellər əsasında).

Yenidən istismar riski ilə mübarizə qurbanın reabilitasiyasının ən kritik mərhələsidir. Təkcə sosial yardım və sığınacaq təqdim etmək kifayət

¹³⁹ Zimmerman, C., & Kiss, L. (2017). Human trafficking and exploitation: A global health concern. *PLOS Medicine*, 14(11), e1002437.

¹⁴⁰ Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR), OSCE (2014). *Guidelines for the Identification and Referral of Trafficked Persons*.

¹⁴¹ IOM (2019). *Handbook on Direct Assistance for Victims of Trafficking*.

deyil; davamlı dəstək, psixoloji müşahidə, hüquqi statusun təminatı və təhlükəsiz mühitin yaradılması vacibdir. Proaktiv və koordinasiya olunmuş yanaşma ilə reviktimizasiyanın qarşısı alınmaq mümkündür.

İnsan alveri qurbanlarının müdafiəsi və reabilitasiyası insan hüquqlarının bərpası, sosial ədalətin təmin olunması və yenidən istismarın qarşısının alınması baxımından əsas prioritet sahələrdən biridir. Qurbanların fiziki, psixoloji və sosial bərpasını təmin etmək üçün dövlət, vətəndaş cəmiyyəti və beynəlxalq təşkilatlar arasında qarşılıqlı koordinasiya zəruridir. Müdafiə və reabilitasiya sadəcə təhlükəsizliklə təmin olunmaqla bitmir; bu proses zərərçəkənin travma sonrası şəxsiyyətini, sosial bacarıqlarını və hüquqi statusunu yenidən qurmağa yönəlik çoxsəviyyəli müdaxilələri əhatə edir.

BMT-nin İnsan Alverinə qarşı Protokolu və Avropa Şurasının İnsan Alverinə qarşı Mübarizə Konvensiyası müdafiə və reabilitasiyanın hər bir mərhələsinin dövlət tərəfindən təmin edilməsinin hüquqi zəruriliyini vurğulayır¹⁴². Bu sənədlərə əsasən, qurbanlar hüquqi yardım, sığınacaq, tibbi və psixoloji dəstək, bərpəedici təhsil və məşğulluq imkanları ilə təmin olunmalıdır.

Qurbanların reabilitasiyası çoxşaxəli yanaşmanı tələb edir:

• **Sığınacaq xidmətləri** ilkin müdafiənin təminatçısı kimi qurbanın təhlükəsizliyini, hüquqi və sosial müdafiəyə çıxışını və ilkin psixoloji stabilliyini təmin edir¹⁴³.

• **Psixoloji dəstək** travma sonrası stress pozuntuları (PTSP), depressiya, dissosiativ pozuntular və identitet itkilərinin aradan qaldırılmasına yönəlik uzunmüddətli psixoterapevtik yanaşmalardan ibarətdir¹⁴⁴.

• **Fərdi Reabilitasiya Planları (FRP)** hər bir qurbanın yaşına, cinsinə, təhsilin səviyyəsinə, keçmiş istismar növünə və psixososial ehtiyaclarına uyğunlaşdırılır və travma əsaslı sosial iş yanaşmasına əsaslanır¹⁴⁵.

• **Hüquqi müdafiə** zərərçəkənin təqsirləndirilən şəxs kimi yox, hüquq subyekti kimi tanınması üçün vacibdir. Bu çərçivədə onların ifadə

¹⁴² UNODC (2020). *Global Report on Trafficking in Persons*.

¹⁴³ Zimmerman, C., et al. (2011). *Health and human trafficking in the Greater Mekong Subregion*. IOM & LSHTM.

¹⁴⁴ Hossain, M. et al. (2010). "The relationship of trauma to mental disorders among trafficked and sexually exploited girls and women." *American Journal of Public Health*, 100(12), 2442–2449.

¹⁴⁵ Bloom, S. L. (2013). *Creating Sanctuary: Toward the Evolution of Sane Societies*. Routledge.

verməsi üçün təhlükəsiz mühit yaradılmalı və təkrar viktimizasiyadan qorunmalıdır ¹⁴⁶.

• **İnteqrasiya və reinteqrasiya** mərhələsində təhsilə, peşəkar bacarıqlara və iqtisadi imkanlara çıxış imkanları təmin olunmalı, ailə və icma dəstəyi mexanizmləri ilə müşayiət olunmalıdır ¹⁴⁷.

Qurbanın yenidən istismar risklərinin idarə edilməsi də reabilitasiya prosesinin mühüm hissəsidir. Tədqiqatlar göstərir ki, reabilitasiya xidmətlərinin kəsilməsi, iqtisadi asılılıq və sosial izolasiya bu riskləri artırır¹⁴⁸. Bu səbəbdən xidmətlər qısamüddətli deyil, davamlı, sistemli və qurbanın sosial kapitalının gücləndirilməsinə yönəlik olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Qanunu (2005) və “İnsan alveri qurbanlarına yardım haqqında” Qanunu (2009) dövlətin insan alveri qurbanlarını müdafiə və reabilitasiya etmə öhdəliklərini hüquqi çərçivəyə alır. Bu qanunvericilik çərçivəsi 30 günlük müdafiə dövrü, fərdi reabilitasiya planları, psixoloji yardım və sosial xidmətlərin göstərilməsini təmin edir.

Effektiv müdafiə və reabilitasiya mexanizmləri yalnız xidmətlərin təqdimatı ilə deyil, bu xidmətlərin keyfiyyəti, davamlılığı və qurbanın hüquqlarının mərkəzə qoyulması ilə müəyyən olunur. İnteqrasiyaya yönəlmiş sosial yanaşma, insan alveri qurbanlarının yalnız sağ qalmasını deyil, yenidən güclənməsini və öz həyatlarına nəzarəti bərpa etməsini təmin edir. Bu baxımdan, “bərpa deyil, gücləndirmə” (empowerment) prinsipinə əsaslanan yanaşmalar XXI əsrin insan hüquqları müdafiəsində əsas istiqamət olmalıdır.

VI FƏSLƏ AİD TƏLİM MODULU

Təlim modulu: Yenidən istismarın qarşısının alınması və psixoloji reabilitasiya planlarının hazırlanması

Yenidən istismar riskinin azaldılması və fərdi psixoloji planların tərtibi” mövzusunda 2 günlük təlim proqramı cədvəl şəklində təqdim olunur. Təlim alətləri (fasilitasiya üsulları, tapşırıqlar, simulyasiya və qiymətləndirmə formaları) da ayrıca qeyd olunub. Proqram sosial işçilər,

¹⁴⁶ OSCE (2013). *Guidelines on the Protection of the Rights of Victims of Human Trafficking*.

¹⁴⁷ Brunovskis, A., & Surtees, R. (2007). *Leaving the past behind? When victims of trafficking decline assistance*. NEXUS Institute.

¹⁴⁸ Surtees, R. (2008). *Re/integration of trafficked persons: How can our work be more effective?* NEXUS Institute.

psixoloqlar və sığınacaq mütəxəssisləri üçün nəzərdə tutulub:

Təlimin müddəti: 2 günlük təlim (12 saatlıq program)

Gün	Saat	Sessiyanın adı	Məzmun	Alətlər və Yanaşmalar
Gün 1	10:00 – 10:30	Açılış və tanışlıq	Təlimin məqsədi, iştirakçıların tanınması, gözləntilər	İştirakçı kartları, flipchart, buzqıran “Qoruma dairəsi”
	10:30 – 11:15	Yenidən istismar nədir?	Təkrarlanan travma, istismar dövrü, “yenidən istismar” anlayışı (akademik izah)	PowerPoint təqdimat, real həyat nümunələri
	11:15 – 11:45	Qrup müzakirəsi	“Sığınacaqda qadınların yenidən istismar olunma səbəbləri”	SWOT təhlili, fasilitator rəhbərliyi ilə diskussiya
	11:45 – 12:30	Risk faktorlarının təhlili	Risklərin növləri: fərdi, ailə, sosial və institusional	Risklərin qiymətləndirmə forması, beyin həmləsi
	13:30 – 15:00	Psixoloji plan nədir?	Travma yönümlü fərdi psixoloji planın tərfi, məqsədi, komponentləri	Məsələyə dair akademik istinadlı təqdimat, nümunə plan
	15:00 – 16:30	Fərdi plan doldurma tapşırığı	Real və ya simulyasiya olunmuş qurban profili üzərində praktika	Case study, fərdi plan şablonu, müşahidə forması
	16:30 – 17:00	Günün yekunu və refleksiya	Qazanılmış bilik və bacarıqların ümumiləşdirilməsi	“Post-it” ilə refleksiya divarı

Açılış və tanışlıq

Təlimçi üçün tövsiyə: Girişdə dostyana və təhlükəsiz atmosfer yaradın. Buzqıran suallar və ya "sənin adın və bu mövzu ilə əlaqən" kimi tanışlıq formatı seçin. Qısa "təlimin məqsədi və strukturu" təqdim edin. Gözləntiləri soruşun: flipçarta qeyd edin.

Yenidən istismar nədir?

İzahat: Yenidən istismar – qurbanın bir dəfə qurtulduqdan sonra eyni və ya oxşar istismar formasına yenidən məruz qalmasıdır. Bu, insan alveri, məişət zorakılığı, uşaq evindən çıxan şəxslərin istismarı formasında ola bilər.

İpucu: Kiçik qruplarda müzakirə ilə yanaşın: "Niyə qurbanlar yenidən istismara düşür?" Real hadisələrdən anonim nümunələr təqdim

edin.

Qrup müzakirəsi

İpucu: İştirakçılara "nə baş verərsə, yenidən istismar baş verə bilər?" sualı əsasında SWOT (güclü, zəif, fürsət, təhdid) təhlili etdirmək olar.

Qrup təqdimatları üçün vaxt verin – paylaşımından sonra ümumiləşdirmə aparın.

Risk faktorlarının təhlili

Beyin hücumu: Ən geniş yayılmış risk faktorları hansılardır.

- Sosial izolyasiya
- Ailəsiz qalmaq
- İqtisadi asılılıq
- Hüquqi statusun qeyri-müəyyənliyi
- Psixoloji travmalar

İpucu: Flipçarta 3 başlıq yazın: "Fərdi risklər", "Ailəvi risklər", "Sosial risklər"

İştirakçılar hər kateqoriyaya aid nümunələr çəkirlər – bu tapşırıqdan sonra müzakirəyə keçin.

Psixoloji plan nədir?

İzahat: Psixoloji plan – qurbanın emosional stabilliyini qorumaq və gələcəkdə təhlükələrdən uzaq durmasını təmin edən fərdi müdafiə mexanizmidir.

İpucu: Psixoloqun və sosial işçinin birgə hazırladığı planlardan nümunə göstərin. Emosional təsirlər və təhlükə zamanı davranış planı ilə bağlı struktur nümunə təqdim edin.

Fərdi plan hazırlamaq tapşırığı

İpucu: Sadə, vizual formalar hazırlayın: "Əgər bu baş versə, mən kimə zəng edəcəyəm?", "Məni sakitləşdirən nədir?", "Hara gedə bilərəm?" Hər iştirakçı fərdi planını yaza və ya şəkil çəkmə bilər. Qrupda paylaşmaq məcburi deyil.

Günün yekunu və refleksiya

İpucu: Dairəvi oturuşda hər kəsdən "Bu gün sənə nə maraqlı gəldi?" və ya "Nə öyrəndin?" suallarına cavab almaq. Rəng kartları və ya stikerlərlə əhval-ruhiyyə qiymətləndirməsi aparın. Əgər icazə varsa, könüllü iştirakçıların planlarından nümunələri paylaşın (anonim saxlamaq şərti ilə).

Gün 2	Saat	Sessiyanın adı	Məzmun	Alətlər və Yanaşmalar
Gün 2	10:00 – 10:30	Gündəlik plan və giriş	Günün planı və əvvəlki günün qısa xatırlatması	Rebus tapşırığı “Travma izi nədir?”
	10:30 – 11:30	Reabilitasiya xəritəsi nədir?	Psixososial dəstək yollarının vizual təsviri	Rəngli kartlar, flipchart, xəritə kağızı
	11:30 – 12:30	Reabilitasiya xəritəsinin qurulması	Qrup üzrə qadın qurban profilləri üzrə xəritə qurmaq	“Persona” kartları, qrup işi (A3 kağızlar)
	13:30 – 14:30	Vəziyyət simulyasiyası	Simulyasiya: “Sığınağa yönləndirmə və ilkin qiymətləndirmə”	Rol oyunu, müşahidə dəftəri, simulyasiya ssenarisi
	14:30 – 15:30	Təhlükəsizlik planlaması və sonrakı müşayiət	Yenidən istismar riskinin monitorinqi və davamlı psixoloji müşayiət	Təhlükəsizlik plan forması, izahlı qiymətləndirmə
	15:30 – 16:30	Qiymətləndirmə və nəticələr	Biliklərin ölçülməsi, praktiki planların təqdimatı	Quiz, qrup təqdimatları, qiymətləndirmə cədvəli
	16:30 – 17:00	Təlimin yekunu və sertifikatlandırma	Sertifikatların təqdimatı və yekun müzakirə	Rəy formaları, açıq mikrofon

Gündəlik plan və giriş

Təlimçi üçün ipucu: Təlimin məqsədi, strukturu və günün gedişi haqqında iştirakçıları məlumatlandırın. İştirakçıların gözləntilərini öyrənmək üçün interaktiv "gözlənti kartı" və ya "təlim müqaviləsi" metodundan istifadə edin. "Təlim saatları – fasilələr – aktivlik rejimi" barədə şəffaflyq yaradın.

Reabilitasiya xəritəsi nədir?

Təlimçi üçün izah: Reabilitasiya xəritəsi qurbanın ehtiyacları əsasında qurulan **fərdi və çoxsahəli müdaxilə planıdır**. Psixoloji, hüquqi, sosial, tibbi və təhlükəsizlik istiqamətlərində tədbirlər vizuallaşdırılır. Bu xəritə həm də müşayiət edən mütəxəssislər arasında koordinasiya vasitəsidir.

Təlimçi yanaşması: Qısa təqdimat + nümunə reabilitasiya xəritəsinin (vizual slayd və ya flipchart) izahı. İştirakçılara konkret case

(hadisə) verərək xəritə qurma məşqi etdirin.

Reabilitasiya xəritəsinin qurulması

Təlimçi üçün metodika: Qrup işi təşkil edin: hər qrup fərqli ehtiyaclara malik bir qurban profili üzərində işləsin.

SWOT analizi və ya SMART məqsəd texnikası tətbiq edərək addım-addım plan yazılsın.

Qruplar nəticələri təqdim etsin, digərləri rəy versin.

Vəziyyət simulyasiyası

Təlimçi üçün ipucu: Real həyatdan götürülmüş və ya uyğunlaşdırılmış hadisə ssenarisi hazırlayın. Məqsəd: reabilitasiya planının, qərarvermənin və koordinasiyanın necə aparıldığını məşq etdirmək.

Rollar: Qurban – Sosial işçi – Psixoloq – Polis – Hüquq müdafiəçisi

Yanaşma: Qısa məşq üçün 15–20 dəqiqəlik simulyasiya + refleksiya sualları:

“Sizcə nə işlədi?” “Harada çətinlik yaşandı?”

Təhlükəsizlik planlaması və sonrakı müşayiət

Təlimçi üçün məzmun: Təhlükəsizlik planı qurbanın həyatını və rifahını qorumaq üçün hazırlanır – fiziki, psixoloji, hüquqi aspektlər. Sonrakı müşayiət dedikdə – reabilitasiyadan sonrakı 3–6 aylıq izləmə, yönləndirmə və dəstək fəaliyyəti nəzərdə tutulur.

Təlimçi fəaliyyəti: İştirakçılara fərdi təhlükəsizlik planı (formasını ilə) paylaşın. Simulyasiya qurbanı üçün uyğun plan yazmalarını istəyin. Təhlükəsizlik risklərini əvvəlcədən müəyyənləşdirən "risk yoxlama siyahısı" (checklist) ilə tanış edin.

Qiymətləndirmə və nəticələr

Təlimçi üçün ipucu: Əldə olunan nəticələrin monitorinqi üçün qiymətləndirmə alətləri (anketlər, müşahidə formaları, qurbanın öz rəyi) müzakirə edin. Təlim boyunca istifadə edilən hər bir metodik addımın qiymətləndirilməsi üçün reflektiv suallar verin:

“Hansı alətlər sizcə praktik işdə faydalı olacaq?” “Sosial işdə ölçə bilmək nə qədər əhəmiyyətlidir?”

Təlimin yekunu və sertifikatlandırma

Təlimçi üçün ipucu: Təlimdə qazanılmış bacarıq və bilikləri iştirakçılardan sorğu və ya mini imtahan vasitəsilə qiymətləndirin. Qrupda refleksiya dövrəsi təşkil edin – hər iştirakçı təlimdən öyrəndiyi 1 əsas dərsi paylaşsın. Rəsmi sertifikat təqdimatı qısa təşəkkür nitqi ilə müşayiət olunsun.

Təlimi kim keçirə bilər?

Vəzifə	Zəruri bilik və bacarıqlar
Psixoloq	Travma yönümlü terapiya, qadınlarla iş üzrə təcrübə, fərdi psixoloji planlama bacarığı
Sosial işçi təlimçisi	Fərdi iş planları üzrə bacarıq, sosial müdafiə sistemi üzrə bilik
Hüquq/psixososial mütəxəssis	Sığınacaq sistemləri, istismar və təhlükəsizlik planlaması üzrə təcrübə

Təlim alətləri:

- Fərdi plan şablonu
- Yenidən istismar risklərinin qiymətləndirmə forması
- Psixoloji müşahidə forması
- Reabilitasiya xəritəsi (vizual format)
- Sığınacaqə yönləndirmə simulyasiya ssenarisi
- Təhlükəsizlik planı şablonu
- Post-təlim qiymətləndirmə forması

İnsan alveri qurbanlarının reabilitasiyası və yenidən istismar riskinin qarşısının alınması üzrə keçirilən 2 günlük təlim üçün alət və oyunların izahı təqdim olunur. Bu oyunlar təlimin interaktivliyini artırmaq, iştirakçıların psixoloji müşahidə, fərdi planlama və təhlükəsizlik məsələlərini təcrübədən keçirməsini təmin edir:

Təlim alətləri və onların izahı

Alət / Oyun	Təyinat	İstifadə qaydası	Məqsəd
Fərdi reabilitasiya planı (FRP)	Qurbanın ehtiyaclarına uyğun planlaşdırılmış dəstək addımlarını tərtib etmək üçün alət	Təlimçi iştirakçılara qurbanın təxmini profilini təqdim edir və onlara fərdi planı formaya əsasən doldurmağı tapşırır	İştirakçılar planlaşdırma bacarıqlarını inkişaf etdirir, risk faktorlarını müəyyənləşdirir
Yenidən istismar riski Check-list-i	Qurbanın təkrar risk altına düşmə ehtimalını müəyyənləşdirmək üçün qiymətləndirmə forması	Check-listdəki suallara əsasən simulyasiya qurbanı üçün risk səviyyəsi təhlil olunur	Təhlükəsizlik planlaması bacarığı formalaşır

Psixoloji müşahidə forması	Qurbanın emosional və davranış göstəricilərini izləmək üçün	Rollu oyun və ya simulyasiya zamanı müşahidə edilən davranışlar bu formaya qeyd olunur	Diqqətlik və müşahidə bacarığı formalaşır
Reabilitasiya xəritəsi (Mind-map)	Qurban üçün sosial, psixoloji və hüquqi dəstəklərin strukturlaşdırılmış planı	Flipçart və ya ağ lövhədə iştirakçılarla birgə "dəstək xəritəsi" hazırlanır	Dəstək zənciri və resursların əlaqələndirilməsi tədris olunur
Təhlükəsizlik planı (Şəxsi və ailəvi)	Qurbanın gələcəkdə təhlükəsiz şəraitdə yaşaması üçün hazırlanan plan	Təlim zamanı simulyativ qurban profili üçün təhlükəsizlik addımları planlaşdırılır	Risk idarəetməsi bacarığı öyrədilir

Oyun və tapşırıqların izahı

Oyun / Tapşırıq	Format	Məzmun və gedişat	Məqsəd
Rol oyunu: "Qurbanın təhlili və yönləndirilməsi"	Cütlüklərlə və ya 3 nəfərlik qruplarla	Bir nəfər qurban rolunu, digəri sosial işçi, üçüncüsü müşahidəçi olur. Müsahibə və yönləndirmə simulyasiya edilir	Ünsiyyət bacarığı, etik davranış və müşahidə gücü inkişaf etdirilir
"Yenidən İstismar" qrup müzakirəsi	Bütün qrup	"Yenidən istismara aparan amillər nələrdir?" sualı ətrafında müzakirə edilir, səbəblər yazılır və təqdim olunur	Risk faktorlarının tanınması və qarşısının alınması yolları aydınlaşdırılır
Ssenari tapşırığı: "Sığınacağa istiqamətləndirmə"	Kiçik qruplarla	Hər qrupa fərqli həyat hekayəsi verilir (məsələn, qayıtmış miqrant qadın, 17 yaşlı	Xidmət zənciri qurmaq bacarığı, fərqliliklərə həssaslıq formalaşdırılır

		qurban, övladı ilə qadın). Qrup uyğun yönləndirmə planı hazırlayır	
“Risk dairəsi” oyunu	Fiziki və ya vizual interaktivlik	Risk faktorları dairəvi formada yazılır, iştirakçılar hansı halın daha kritik olduğunu əsaslandıraraq qiymətləndirmə aparırlar	Riskləri sıralamaq və prioritetləşdirmək bacarığı inkişaf edir
“Reallıqdan qaçış” simulyasiyası	Otaqda hazırlanan sığınacaq “mühiti”	Qurbanın necə hiss etdiyini, hansı ehtiyacları olduğunu rollarla simulyasiya etmək	Empatiya formalaşdırılır, real şəraitdə davranış bacarığı artırılır
“Təhlükəsizlik kodları” oyunu	Yazılı və şifahi	Qrup üzvləri təhlükə vəziyyətində istifadə ediləcək “kodlu mesajlar” (sms, zəng siqnalları və s.) yaradır	Qurbanla gizli ünsiyyətin təşkili öyrədilir

Tövsiyə olunan oyunlardan istifadə üzrə qeydlər:

- Emosional hazırlıq: Bu oyunlar qurban profilləri üzərində qurulduğundan iştirakçıların emosional sabitliyi və empatiya bacarığı önəmlidir.

- Təhlükəsizlik və etika: Rol oyunlarında şəxsi məlumatlar istifadə edilməməlidir; bütün simulyasiya qeyri-real senarilər əsasında qurulmalıdır.

- Təlimçi bacarıqları: Təlimləri aparan şəxsin insan alveri üzrə dərin bilik, travma yönümlü yanaşma və qrup idarəetmə bacarığı olmalıdır.

Niyə bu təlimlər vacibdir?

Çünki yenidən istismar riski çox yüksəkdir – xüsusilə insan alveri və məişət zorakılığı kontekstində. Təlimlər bu riski vaxtında aşkar etməyə, qabaqlayıcı tədbirlər planlaşdırmağa və reabilitasiya müddətini effektiv

təşkil etməyə imkan verir.

Çünki hər bir qurbanın fərdi ehtiyacları var, və bu ehtiyaclar yalnız strukturlaşdırılmış, multidisiplinar və etik yanaşma ilə qarşılana bilər.

Çünki bu təlimlər yalnız informasiya ötürür – bacarıq qazandırır, yanaşma formalaşdırır və peşəkarları etik məsuliyyətə yönəldir.

Reabilitasiya və yenidən istismarın qarşısının alınması üzrə təlim modulu, həssas qruplarla – xüsusilə də insan alveri, erkən nikah, məişət zorakılığı, istismar və ya sığınacaq təcrübəsi olan qadınlarla işləyən mütəxəssislərin bilik, bacarıq və yanaşma metodlarını sistemli şəkildə inkişaf etdirməyi hədəfləyir. Təlim modulu real hadisələrə əsaslanan simulyasiyalar, vəziyyət təhlili, fərdi planlar, müsahibə məşqləri və interaktiv tapşırıqlar üzərindən praktiki və reflektiv öyrənməni təşviq edir.

Bu modul iştirakçıların yalnız nəzəri biliklərini deyil, həm də praktik qərarvermə bacarıqlarını, travma əsaslı yanaşma və etik davranış normalarını inkişaf etdirir. Qurbanların təhlükəsizlik, emosional bərpa və sosial inteqrasiyası ilə bağlı fərdi planların qurulması və icrası üzrə real bacarıqlar formalaşdırılır.

VII FƏSİL

KOORDİNASIYA VƏ İSTİQAMƏTLƏNDİRMƏ

Müasir dövrdə insan alveri ilə mübarizədə effektiv müdaxilə və qurbanların reabilitasiyası üçün tək bir qurumun fəaliyyəti kifayət etmir. Bu baxımdan, koordinasiya və yönləndirmə konsepsiyası insan alveri ilə mübarizə sistemində mərkəzi rol oynayır. Qurbanların müdafiəsi, xidmətlərə çıxışının təmin olunması, təkrar istismarın qarşısının alınması və hüquqi proseslərin effektivliyi yalnız çoxsektorlu əməkdaşlıq və sistemli koordinasiya ilə mümkün ola bilər¹⁴⁹.

Koordinasiya dedikdə, müxtəlif aktorlar – hüquq-mühafizə orqanları, sosial xidmət təminatçıları, səhiyyə strukturları, qeyri-hökumət təşkilatları, beynəlxalq partnyorlar və digər sahə üzrə mütəxəssislər arasında informasiya axını, qarşılıqlı fəaliyyət və funksiyaların aydın bölgüsü başa düşülür¹⁵⁰. Yönləndirmə isə qurbanların ehtiyaclarına əsasən uyğun xidmətlərə istiqamətləndirilməsi, bu xidmətlər arasında keçidin təhlükəsiz və ardıcıl şəkildə təmin olunması prosesidir¹⁵¹.

Tədqiqatlar göstərir ki, insan alveri qurbanlarının ehtiyacları çoxşaxəlidir: hüquqi, psixoloji, tibbi, təhlükəsizlik və sosial inteqrasiya aspektlərini əhatə edir. Bu ehtiyacların qarşılınması üçün milli yönləndirmə mexanizmləri (National Referral Mechanism – NRM) və koordinasiya şuraları mühüm vasitə kimi çıxış edir. Bu strukturlar yalnız xidmətlərin təqdimatını deyil, eyni zamanda etibarlı identifikasiya, inter-institusional məlumat paylaşımı və təkrar istismarın qarşısının alınması üçün monitoring funksiyalarını da yerinə yetirir¹⁵².

Azərbaycan kontekstində də Daxili İşlər Nazirliyi İnsan Alverinə qarşı Mübarizə Baş İdarəsi, Prokurorluq, Elm və Təhsil Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, TƏBİB, ƏSMMN yanında Sosial Xidmət Agentliyi, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi, QHT və beynəlxalq təşkilatlar arasında koordinasiyalı fəaliyyət vacib əhəmiyyət daşıyır. Təhlükəsiz yönləndirmə zənciri və informasiya paylaşımı üzrə etibarlı protokolların

¹⁴⁹ Surtees, R. (2013). After Trafficking: Experiences and Challenges in the (Re)integration of Trafficked Persons in the Greater Mekong Sub-region. UNIAP/NEXUS.

¹⁵⁰ Zimmerman, C., & Kiss, L. (2017). Human trafficking and exploitation: A global health concern. *PLoS Medicine*, 14(11).

¹⁵¹ UNODC. (2020). *Toolkit for Addressing Trafficking in Persons in Humanitarian Settings*.

¹⁵² GRETA. (2017). *Report concerning the implementation of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings by Azerbaijan*.

mövcudluğu insan alveri qurbanlarının müdafiəsində kritik rol oynayır (Azərbaycan Respublikasının İnsan alverinə qarşı 2020–2024-cü illər üzrə Milli Fəaliyyət Planı).

Bununla yanaşı, koordinasiyanın və yönləndirmənin uğurlu olması üçün mütəxəssislərin təlimləndirilməsi, protokolların praktik tətbiqi, etimad əsaslı əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulması, regional səviyyədə əlaqələndirmə mərkəzlərinin yaradılması və qurumlararası hesabatlılıq mexanizmlərinin möhkəmləndirilməsi tələb olunur ¹⁵³.

Dövlət orqanları və onların vəzifələri

İnsan alverinə qarşı mübarizədə koordinasiya və yönləndirmə mexanizmləri strateji əhəmiyyətə malikdir. Bu mexanizmlərin səmərəliliyi yalnız hüquqi bazanın mövcudluğu ilə deyil, həm də dövlət orqanları arasında funksional əməkdaşlıq, düzgün məlumat axını və cavab tədbirlərinin çevikliyi ilə müəyyən olunur. BMT-nin Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlıqla Mübarizə Konvensiyasına əlavə edilmiş İnsan Alverinə qarşı Protokolun (2000) 2-ci maddəsində bu fenomenə qarşı kompleks yanaşmanın əhəmiyyəti vurğulanır ¹⁵⁴.

Azərbaycanda insan alveri ilə mübarizədə dövlət siyasətinin əsas koordinasiya mərkəzi Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi (DİN) olmaqla yanaşı, müxtəlif nazirliklər, komitələr və yerli idarəetmə orqanları da bu prosesdə funksional məsuliyyət daşıyır. Aşağıda həmin orqanların vəzifələri və rolu sistemli şəkildə izah olunur.

DİN-in İnsan alverinə qarşı mübarizə Baş İdarəsi

Rolu: İnsan alveri ilə mübarizədə əsas icraedici və koordinasiyaedici qurumdur.

Vəzifələri:

- İnsan alveri faktlarının aşkarlanması və təhqiqatın aparılması;
- Qurbanların identifikasiyası və müvəqqəti qorunması;
- İnsan alveri ilə bağlı statistik məlumatların toplanması və analiz edilməsi;

- Sığınacaqlarla və QHT-lərlə əməkdaşlıq edilməsi.

Hüquqi əsas: “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2005), Maddə 9.

¹⁵³ Brunovskis, A., & Surtees, R. (2007). Leaving the past behind? When victims of trafficking decline assistance. Fafo Institute.

¹⁵⁴ UNODC (2000). *Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons Especially Women and Children*

Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu

Rolu: Cinayət təqibi və məhkəməqabağı araşdırmanın qanuniliyinə nəzarət.

Vəzifələri:

- İnsan alveri ilə bağlı cinayət işlərinin açılması;
- Təhqiqat və istintaq hərəkətlərinin qanuni aparılmasına nəzarət;
- Məhkəmədə dövlət ittihamının müdafiəsi.

Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi (ƏƏSMN) yanında Sosial Xidmətlər Agentliyi

Rolu: Qurbanların sosial müdafiəsi və reabilitasiyası istiqamətində tədbirlər həyata keçirir.

Vəzifələri:

- Əmək bazarında risk qrupları ilə preventiv tədbirlər;
- Sosial xidmətlərin təşkili və reintegrasiya dəstəyi;
- Qurbanlara sosial müavinət və məşğulluq imkanlarının yaradılması.

Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi (AQUPDK)

Rolu: Qadın və uşaq hüquqlarının müdafiəsi, məlumatlandırma və maarifləndirmə tədbirlərinin təşkili.

Vəzifələri:

- Uşaqların və qadınların istismardan qorunması istiqamətində layihələrin təşkili;
- Regional gender mərkəzləri vasitəsilə erkən xəbərdarlıq sistemlərinin gücləndirilməsi;
- Əməkdaşlıqda gender aspektlərinin qorunması.

Elm və Təhsil Nazirliyi

Rolu: Təhsil müəssisələrində insan alverinə qarşı maarifləndirmə və riskli qrupların izlənməsi.

Vəzifələri:

- Uşaqlar və yeniyetmələr arasında məlumatlılıq kampaniyalarının təşkili;
- Məktəb psixoloqları və pedaqoqların təlimi;
- Məktəbdən yayınma hallarının erkən aşkarlanması üçün mexanizmlər.

Səhiyyə Nazirliyi, TƏBİB

Rolu: İnsan alveri qurbanlarına tibbi və psixoloji yardımın təşkili.

Vəzifələri:

- Travmaya məruz qalan şəxslərə psixoloji dəstək;

- Qurbanlara tibbi müayinə və müalicənin təşkili;
- Həkimlərin insan alveri qurbanlarını tanıma üzrə ixtisaslaşdırılması.

Dövlət Miqrasiya Xidməti (DMX)

Rolu: Miqrasiya riskləri və qeyri-qanuni insan axınının qarşısının alınması.

Vəzifələri:

- Miqrantların hüquqlarının qorunması;
- İnsan alverinə həssas miqrant qruplarının qeydiyyatı və istiqamətləndirilməsi;
- Repatriasiya edilmiş qurbanlarla sosial işin təşkili.

Koordinasiyanın mexanizmləri və anaşmalar

İnsan alverinə qarşı effektiv cavab sisteminin qurulmasında sektoral deyil, multisektoral yanaşma zəruridir ¹⁵⁵. Azərbaycan hökuməti bu məqsədlə 2004-cü ildən başlayaraq Milli Fəaliyyət Planları (MFP) qəbul etmişdir. MFP-lər dövlət və qeyri-dövlət strukturlarını bir araya gətirən çərçivə sənədləridir. Bu planlarda koordinasiya əsasən DİN və Nazirlər Kabineti vasitəsilə həyata keçirilir.

Elmi ədəbiyyat göstərir ki, insan alveri ilə mübarizədə uğurlu nəticələr əldə etmək üçün bütün dövlət orqanlarının funksional əməkdaşlığı və informasiya mübadiləsinin fasiləsizliyi vacibdir.¹⁵⁶. Qurbanların hüquqlarının qorunması üçün dövlət orqanlarının hər biri öz fəaliyyət sferasında həm preventiv, həm də cavab tədbirləri göstərməlidir.

QHT-lərlə əməkdaşlıq: Hüquqi əsaslar və müsbət təsirləri

Hüquqi əsaslar

Azərbaycanda qeyri-hökumət təşkilatları (QHT-lər) ilə dövlət orqanlarının əməkdaşlığı hüquqi müstəvidə bir neçə əsas sənədə söykənir. Bu əməkdaşlıq, həm normativ-hüquqi aktlar, həm də praktiki mexanizmlər səviyyəsində tənzimlənir:

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası

- Konstitusiyanın 58-ci maddəsi birləşmək hüququnu təmin edir. Bu hüquq, QHT-lərin sərbəst fəaliyyət göstərməsi və müxtəlif ictimai təşəbbüslərlə çıxış etməsi üçün hüquqi zəmin yaradır.

“Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2000)

¹⁵⁵ Laczko, F., & Gramegna, M.A. (2003). *Developing better indicators of human trafficking*. Brown Journal of World Affairs.

¹⁵⁶ Gallagher, A.T. (2010). *The International Law of Human Trafficking*. Cambridge University Press.

- Bu qanun QHT-lərin hüquqi statusu, fəaliyyət sferası, dövlət orqanları ilə əməkdaşlıq prinsiplərini müəyyən edir.

- 18-ci maddə: QHT-lər dövlət orqanları ilə əməkdaşlıq edə bilər, sosial əhəmiyyətli layihələrin icrasında iştirak edə bilər və dövlət satınalmalarında iştirak hüququna malikdirlər.

“İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Qanun (2005)

- Bu qanunun 10-cu maddəsində dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları arasında əməkdaşlığın zəruriliyi vurğulanır və QHT-lərin insan alveri qurbanlarının reabilitasiyasında və sosial reintegrasiyasında rolu tanınır.

“Sosial xidmət haqqında” Qanunun 5-ci maddəsinə əsasən:

Sosial xidmət subyektləri dövlət və yerli özünüidarətmə orqanları, fiziki şəxslər, qeyri-hökumət təşkilatları (QHT-lər), hüquqi şəxslər və könüllülər ola bilərlər. Bu, QHT-lərin sosial xidmətlərin təşkili və göstərilməsində rəsmi tərəfdaş kimi çıxış etməsinə hüquqi zəmin yaradır.

Hüquqi əsaslar:

- “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2011)

- “Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında” Qanun

- Azərbaycan Respublikasının “QHT-lərin dövlət qeydiyyatı” və onların maliyyə dəstəyi mexanizmləri barədə Nazirlər Kabinetinin qərarları

QHT-lərlə əməkdaşlığın müsbət təsirləri

a) Ekspertiza və peşəkar bacarıqlar

- QHT-lər müəyyən sahələr üzrə dərin ixtisaslaşma və praktik biliklərə malikdir. Bu, onların daha çevik və kontekstual xidmət göstərməsinə şərait yaradır¹⁵⁷.

- Xüsusilə illərlə insan alveri, zorakılıq qurbanları, erkən nikah, uşaq hüquqlarının müdafiəsi kimi sahələrdə təcrübə toplamış QHT-lər.

b) Qurban yönümlü yanaşma və etimad

- QHT-lər qurbanlarla daha çevik, etimad yönümlü və travma əsaslı yanaşmalar tətbiq edirlər.

- Bu qurumlar bürokratik maneələrdən daha az təsirlənir və fərdi ehtiyaclara uyğun xidmət modelləri təqdim edirlər¹⁵⁸.

¹⁵⁷ Salomon, L. M. (2002). "The Tools of Government: A Guide to the New Governance." Oxford University Press.

¹⁵⁸ Zimmerman, C., & Kiss, L. (2017). "Human trafficking and exploitation: A global health concern." *PLoS Medicine*, 14(11), e1002437.

c) İnnovativ xidmətlər və layihə təcrübəsi

• Beynəlxalq donorlarla sıx əməkdaşlıq edən QHT-lər innovativ modellər (məs., case management, sığınacaq xidmətləri, onlayn dəstək platformaları) tətbiq edirlər.

• Bu təcrübə dövlət sektorunda təkrarolunaraq sistemin yenilənməsinə səbəb ola bilər.

d) Əhalinin müxtəlif qruplarına çıxış imkanı

• QHT-lər cəmiyyətin marginal və ya azsaylı qruplarına – miqrantlar, etnik azlıqlar, fiziki məhdudiyətli şəxslər – daha asan çıxış əldə edə bilirlər.

• Dövlət orqanlarının bu qruplarla əlaqəyə girməkdə çətinlik çəkdiyi halda, QHT-lər körpü rolunu oynayır.

e) Monitoring və hesabatlılıq

• QHT-lər fəaliyyətləri vasitəsilə ictimai nəzarətin bir forması kimi çıxış edir və dövlət xidmətlərinin səmərəliliyinə dair hesabatlar, alternativ qiymətləndirmələr təqdim edə bilirlər¹⁵⁹.

Müsbət təsirlər

QHT-lərlə əməkdaşlıq aşağıdakı üstünlükləri yaradır:

Üstünlük	Əsaslandırma
Çeviklik və lokal təcrübə	QHT-lər yerli səviyyədə vəziyyəti daha yaxşı bilirlər və daha operativ cavab verirlər.
İcma ilə birbaşa əlaqə	QHT-lər həssas qruplara daha asan çıxış imkanına malikdirlər.
Innovativ yanaşmalar	Sosial problemlərə qeyri-rəsmi və yaradıcı metodlarla yanaşma imkanları mövcuddur.
İctimai iştirakçılıq və etimad	Cəmiyyətin sosial siyasətdə iştirakını artırır və dövlətə etimadı möhkəmləndirir.
Təlim və bilik paylaşımı	QHT-lər sosial işçilərin hazırlanması və təkmilləşdirilməsi üzrə mühüm rol oynayır.

Koalisiya modeli: İnsan alveri ilə mübarizədə əhəmiyyəti

İnsan alveri ilə mübarizə sahəsində səmərəli və davamlı nəticələrin əldə olunması tək bir qurumun fəaliyyəti ilə mümkün deyil. Bu fenomen çoxsahəli və kompleks xarakter daşdığı üçün birgə fəaliyyət, yəni koalisiya modeli strateji yanaşma kimi qəbul edilir. Bu model dövlət, qeyri-hökumət təşkilatları (QHT), beynəlxalq təşkilatlar və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının əməkdaşlığına əsaslanır. Koalisiya yanaşması,

¹⁵⁹ OECD (2019). “The Role of Civil Society in Policy Making: Partnering for Development.”

qurbanların müdafiəsini gücləndirir, təkrar travmaların qarşısını alır və xidmətlərin koordinasiyasını artırır ¹⁶⁰.

Koalisiya modeli nədir?

Koalisiya, ümumi məqsədə çatmaq üçün qüvvələrini səfərbər edilməsidir. Koalisiyalar müvəqqəti ittifaqlardan tutmuş uzunmüddətli tərəfdaşlığa qədər müxtəlif formalarda ola bilər. Koalisiyanın uğurlu olması üçün onun konkret məqsədi olmalıdır. Qeyd edildiyi kimi, məqsəd geniş və ya dar ola bilər, lakin, çoxşaxəli bir qrupun ciddi səbəbi olmadan birləşməsi çətindir. Hər bir koalisiyanın yaranması üçün əsas amil səbəb və şəraitdir. Koalisiya modeli fərqli sektorların – hüquq-mühafizə orqanları, sosial xidmətlər, səhiyyə, QHT-lər, sığınacaqlar və beynəlxalq tərəfdaşların – hər biri öz sahəsində ixtisaslaşmış şəkildə fəaliyyət göstərərək vahid məqsədə – insan alveri ilə mübarizəyə – yönəlmiş platformada birləşməsini nəzərdə tutur. Bu, funksional əmək bölgüsünə, qarşılıqlı məlumat mübadiləsinə və məsuliyyətlərin paylaşılmasına əsaslanır¹⁶¹.

Koalisiya modelinin əsas üstünlükləri

- **Qurban mərkəzli yanaşmanın tətbiqi:**

Koalisiya çərçivəsində qurumlar insan alveri qurbanının hüquqlarını və ehtiyaclarını prioritet qəbul edərək fərdiləşdirilmiş və ardıcıl müdaxilə planları hazırlayırlar¹⁶².

- **Müxtəlif peşə sahiblərinin birgə qərarverməsi:**

Sosial işçi, hüquq-mühafizə əməkdaşı, psixoloq və hüquqşünas bir masada toplanaraq hərtərəfli qiymətləndirmə aparır və daha effektiv qərarlar qəbul edirlər¹⁶³.

- **Məlumat bazasının koordinasiyası:**

Koalisiya qurumları məlumatları bir-biri ilə paylaşaraq təkrarlanan müdaxilələrin qarşısını alır, bu isə resurslara qənaət və zərərçəkmişin daha az travmatizasiya olunmasına səbəb olur.

¹⁶⁰ Zimmerman, C., & Kiss, L. (2017). Human trafficking and exploitation: A global health concern. *PLoS Medicine*, 14(11).

¹⁶¹ Aronowitz, A. (2009). Human trafficking, human misery: The global trade in human beings. Greenwood Publishing Group.

¹⁶² ILO. (2016). *Global Estimates of Modern Slavery*. Geneva: International Labour Organization.

¹⁶³ UNODC. (2020). *Toolkit to Combat Trafficking in Persons*. Vienna.

• Qanunvericilik və siyasətə təsir:

Koalisiya modeli qanunverici orqanlara alternativ tövsiyələr və islahat təklifləri təqdim edə bilər. QHT-lər və akademik strukturlar, məsələn, insan hüquqları müdafiə təşkilatları, bu mexanizm daxilində hökumətlə işləyərək daha ədalətli və qurban-mərkəzli hüquqi baza formalaşdırır.

Beynəlxalq praktikalarda koalisiya modelləri

a. “Multidisciplinary Team” (MDT) modeli (ABŞ):

ABŞ-da federal və ştat səviyyələrində fəaliyyət göstərən MDT-lər hüquq-mühafizə, sığınacaq, sağlamlıq və miqrasiya agentliklərini birləşdirərək qurbanlara kompleks yardım göstərir¹⁶⁴.

b. GRETA və Avropa Şurası nümunələri:

Avropa Şurasının insan alveri ilə mübarizə üzrə Ekspertlər Qrupu (GRETA) üzv ölkələrdə koalisiya əsaslı yanaşmaların təşviq edilməsini tövsiyə edir. GRETA hesabatlarında bu yanaşmanın davamlılıq və hesabatlılıq baxımından üstünlükləri qeyd olunur .

Risklər və çağırışlar

• **Yönləndirmə mexanizmlərinin qeyri-formallığı:** bəzi hallarda QHT və dövlət qurumları arasında əməkdaşlıq ancaq şəxsi əlaqələr üzərindən baş verir. Bu, sistemliliyin və davamlılığın qarşısını alır.

• **Resurs çatışmazlığı:** Koalisiya modelləri üçün davamlı maliyyələşmə və insan resursları tələb olunur.

• **Məlumat mübadiləsində hüquqi və etik baryerlər:** GDPR və məxfilik qanunları məlumat paylaşımında çətinlik yarada bilər.

Koalisiya modeli insan alveri ilə mübarizədə kompleks, koordinasiyalı və etik cəhətdən müdafiəyə əsaslanan yanaşmadır. Bu modelin tətbiqi qurbanın ehtiyaclarına çevik cavab verməyə, resursların daha düzgün bölüşdürülməsinə və cəmiyyətin maarifləndirilməsinə şərait yaradır. Azərbaycanın mövcud institusional və hüquqi bazası bu modeli dəstəkləyir, lakin onun funksionallığını artırmaq üçün formallaşdırılmış yönləndirmə protokolları, təlimlər və monitoring sistemləri daha da inkişaf etdirilməlidir.

YÖNLƏNDİRMƏ SİSTEMİ (National Referral Mechanism – NRM)

Yönləndirmə sistemi (National Referral Mechanism – NRM), insan

¹⁶⁴ ABŞ Ədliyyə Nazirliyi (2020). *Model MDT Framework for Human Trafficking Victims*.

alveri qurbanlarının mühafizəsi, hüquqlarının tanınması və xidmətlərə çıxışının təmin edilməsi üçün yaradılmış koordinasiya və çoxsahəli struktur sistemidir. Bu sistem hüquq-mühafizə, sosial xidmət, səhiyyə, QHT-lər və digər aktorlar arasında formal əməkdaşlığı və məlumat paylaşımını nəzərdə tutur.

ƏN YAXŞI MODEL: Avropa Şurasının milli yönləndirmə mexanizmi (NRM) modeli

Struktur və mərhələləri:

1. **Aşkarlama** – Hüquq-mühafizə orqanları, QHT-lər, sosial xidmətlər potensial qurbanı aşkar edir.

2. **İlkin qiymətləndirmə və müdaxilə** – Təhlükəsizlik, psixoloji və sosial risklərin təcili qiymətləndirilməsi.

3. **Rəsmi identifikasiya** – İnsan alveri qurbanı statusunun hüquqi olaraq tanınması.

4. **İstiqamətləndirmə və xidmətə yönləndirmə** – Qurban sosial, tibbi, psixoloji, hüquqi xidmətlərə yönləndirilir.

5. **Müdafiə və reabilitasiya** – Qurban üçün fərdi dəstək planı hazırlanır.

6. **Bərpa və reintegrasiya** – Qurbanın cəmiyyətə, iş həyatına qayıtması üçün dəstək.

7. **Könüllü qayıdış (əgər mühacir qurbanlardırsa)** – Beynəlxalq tərəfdaşların iştirakı ilə.

Yönləndirmə sistemlərinin əhəmiyyəti:

Funksiya	Açıqlama
Hüquqların tanınması	Qurbanın statusu tanınır, hüquqları təmin edilir.
Əlaqələndirmə	Dövlət və qeyri-dövlət aktorları arasında informasiya axını.
Fərdi yanaşma	Qurbanın ehtiyacına uyğun xidmətlərin fərdiləşdirilməsi.
Təhlükəsizlik və müdafiə	Qurbanın təhlükəsizlik riski olan şəraitdən çıxarılması.
Reintegrasiya	Qurbanların psixososial və iqtisadi reabilitasiyası.

Azərbaycan kontekstində istiqamətləndirmə sistemi

Azərbaycan Respublikasında 2014-cü ildə qəbul edilmiş “İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Koordinatorun fəaliyyətinə dair Əsasnamə” və 2019–2023-cü illər üçün Milli Fəaliyyət Planı çərçivəsində insan alveri qurbanlarının yönləndirilməsi prosesi hüquq-mühafizə orqanları, Daxili İşlər Nazirliyi, Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və QHT-lərin iştirakı ilə həyata keçirilir.

Hüquqi əsaslar:

- “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu (2005)
- “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu (2011)
- Milli Fəaliyyət Planları (2004–2024)
- Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, Maddə 144-1 (İnsan alveri ilə bağlı)

QHT-lərin rolu:

- Qurbanların ilkin identifikasiyası və xidmətə yönləndirilməsi
- Sığınacaq və psixososial dəstək xidmətlərinin göstərilməsi
- Qurbanların hüquqi maraqlarının müdafiəsi

Əsas struktur:

- Milli Koordinator (DİN) – ümumi əlaqələndirmə
- QHT-lər – sahədə operativ yönləndirmə və müşayiət
- Sosial xidmətlər – uzunmüddətli müdafiə və reabilitasiya

Mükəmməl Yönləndirmə Sistemi üçün Təvsiyə Olunan

Modellər:

1. **İntegrativ “One-stop-shop” modeli:**Bütün əsas xidmətlərin eyni məkanda təqdim olunması (psixoloji, hüquqi, tibbi, sosial)¹⁶⁵.

2. **Multidissiplinar qrup modeli:**Polis, sosial işçi, psixoloq, hüquqşünas və QHT nümayəndəsindən ibarət qrupun koordinasiya fəaliyyəti¹⁶⁶.

ROL BÖLGÜSÜ CƏDVƏLİ

İnsan alveri ilə mübarizədə sahəsində əsas tərəfdaşlar və onların funksional rolu.

İnsan alveri ilə mübarizədə yönləndirmə və koordinasiya sistemləri üzrə tərəfdaş qurumlar arasında rol bölgüsü cədvəli təqdim olunur. Bu cədvəl Azərbaycan kontekstinə və beynəlxalq təcrübəyə əsasən hazırlanmışdır və koordinasiya və yönləndirmə üzrə vahid mexanizmin tətbiqinə dair təvsiyə olunan modeli əks etdirir.

¹⁶⁵ UNODC (2021), *Model Legislative Provisions and Guidance for Victims of Trafficking in Persons*

¹⁶⁶ IOM (2019), *Assistance and Protection of Victims of Human Trafficking: A Rights-Based Approach*

Qurum/QHT	Əsas funksiyalar	Hüquqi əsas	Əlavə qeydlər
Daxili İşlər Nazirliyi (DİN) DİN-in İAQMƏİ	İnsan alveri cinayətlərinin araşdırılması, əməliyyat-axtarış tədbirləri, xüsusi polis bölməsinin fəaliyyəti	Cinayət Məcəlləsi, 27 iyun 2005-ci il “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Qanun	İnsan alveri ilə mübarizə üzrə Milli Koordinator bu nazirlikdə fəaliyyət göstərir
Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi (ƏƏSMN) Sosial Xidmətlər agentliyi	Zərərçəkən şəxslərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi; sığınacaq və xidmətlərin təşkili	“Sosial xidmət haqqında” Qanun (2011); “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Qanun	Sığınacaqlar və yönləndirmə xidmətləri ƏƏSMN-lə müqavilə əsasında icra edilir
Elm və Təhsil Nazirliyi	Uşaqlar arasında məlumatlandırma, maarifləndirmə və riskli uşaqların aşkarlanması	“Təhsil haqqında” Qanun	Məktəblərdə risk altında olan uşaqların izlənməsi və yönləndirilməsi vacibdir
Səhiyyə Nazirliyi, TƏBİB	Fiziki və psixoloji sağlamlıq xidmətləri; tibbi ekspertiza və reabilitasiya	“Əhəlinin sağlamlığının qorunması haqqında” Qanun	Psixoloji və travma yönümlü yardımlar təqdim edilir
Qeyri-Hökumət Təşkilatları (QHT-lər)	Aşkarlama, ilkin yardım, hüquqi yardım, sosial müşayiət, uzunmüddətli reabilitasiya	QHT-lərin fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik, İnsan Alveri ilə mübarizə haqqında Qanunu, Digər Qanunvericiliklər	“İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə üzrə QHT Koalisiyası kimi təşkilatlar
Prokurorluq orqanları	İbtidai istintaqa nəzarət, cinayət işlərinin prokurorluq yolu ilə irəliləməsi	Cinayət Prosesual Məcəllə	Qurbanların hüquqlarının təminatı baxımından mühüm aktordur
Beynəlxalq tərəfdaşlar (BMT, İOM, UNODC, və s.)	Texniki və maliyyə dəstək, metodoloji yardım, təlim və sorğu tədqiqatları	İki və çoxtərəfli sazişlər	BMT-nin Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlıq Konvensiyası və onun Əlavə Protokolu əsasında

Nəticə və tövsiyələr

İnsan alveri ilə mübarizə, yalnız bir dövlət qurumunun və ya qeyri-hökumət təşkilatının təkbaşına həll edə biləcəyi bir məsələ deyil. Bu fəsilədə araşdırılan müxtəlif mexanizmlər (dövlət orqanlarının rolu, QHT-

lərlə əməkdaşlıq, yönləndirmə sistemləri və koalisiya modelləri) göstərir ki, bu sahədə effektivlik yalnız çoxtərəfli və institusional yanaşma ilə mümkündür.

1. İnstitusional koordinasiyanın əhəmiyyəti

Təhlil göstərdi ki, mərkəzləşdirilmiş koordinasiya və funksional rol bölgüsü, insan alveri qurbanlarının müdafiəsi və istismar zəncirinin qırılmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan nümunəsində Milli Koordinatorun institutu bu istiqamətdə əsas əlaqələndirici funksiyaları yerinə yetirir (Azərbaycan Respublikasının İnsan Alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planı, 2020–2024).

2. Qeyri-hökumət təşkilatlarının əlavəedici rolu

QHT-lər həm ilkin yardımın təşkili, həm də sosial reabilitasiya mərhələsində dövlət strukturlarını tamamlayan birgə tərəfdaşlıq modeli formalaşdırır. QHT-lərlə əməkdaşlıq “Qeyri-Hökumət Təşkilatları haqqında” Qanun, həmçinin “Sosial xidmət haqqında” Qanun (2011) çərçivəsində hüquqi əsas tapır. Bu əməkdaşlığın təsiri yalnız yardım mexanizmlərində deyil, həm də etimadın qurulmasında və sosial reintegrasiyada müşahidə olunur¹⁶⁷.

3. Yönləndirmə və istinad sistemləri

Yönləndirmə sistemləri – xüsusilə “National Referral Mechanism (NRM)” modeli – qurbanların identifikasiyasından etibarən hüquqi, sosial və psixoloji xidmətlərə istiqamətlənməsini təmin edir. Avropa Şurasının İnsan Alverinə qarşı Mübarizə Konvensiyası (2005) və GRETA tövsiyələri göstərir ki, bu sistemlər nə qədər səmərəli və formal olsa da, mütəxəssislərin təlim keçməsi və qarşılıqlı tanınması ilə real təsir göstərə bilər .

4. Koalisiya modelinin effektivliyi

Beynəlxalq təcrübədə (məsələn, Balkan ölkələri, Moldova, Nigeriya) göstərir ki, regional və tematik koalisiyalar (QHT-lər + dövlət + hüquq-mühafizə orqanları) insan alverinə qarşı mübarizədə bilik, resurs və məlumat paylaşımını asanlaşdırır. Koalisiya formatı “sistemli cavab yanaşması” çərçivəsində hər bir qurumun spesifik məsuliyyət daşdığı tərəfdaşlıq çərçivəsində fəaliyyət modelinə əsaslanır¹⁶⁸.

Tövsiyələr:

1. Davamlı təlimlər və inkişaf artırımı: İnsan alveri ilə işləyən

¹⁶⁷ Mansoor, A., & Quillin, B. (2007). *Migration and Remittances: Eastern Europe and the Former Soviet Union*. World Bank.

¹⁶⁸ Gallagher, A. (2010). *The International Law of Human Trafficking*. Cambridge University Press.

bütün strukturlar (polis, sosial işçilər, QHT-lər) üçün davamlı və praktik təlim proqramları hazırlanmalı və peşəkar bacarıqlar artırılmalıdır.

2. Yönləndirmə mexanizmlərinin standartlaşdırılması: Yönləndirmə formaları və müdaxilə protokolları beynəlxalq standartlara uyğun yenilənməli, xüsusilə uşaqlar və miqrantlar üzrə fərqləndirilməlidir.

3. Koalisiya platformalarının təşviqi: Dövlət və qeyri-dövlət oyunçularının birgə işləməsi üçün tematik koalisiyalar (məsələn, qadın QHT-ləri + hüquqşünaslar + hüquq-mühafizə) formal təşviqlə gücləndirilməlidir.

4. QHT-lərin rolu üçün hüquqi-sosial təşviqlər: QHT-lərin bu sahədə daha effektiv rol oynaması üçün dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyi və hüquqi müdafiə mexanizmləri artırılmalıdır.

5. Məlumat bazalarının birləşdirilməsi: İnsan alveri halları üzrə statistik və operativ məlumatlar üçün birləşdirilmiş məlumat bazası yaradılmalı və partnyorlar arasında paylaşım təmin olunmalıdır (məlumat məxfiliyinə əməl olunmaqla).

FƏSİL VII-nin TƏLİM MODULU

İnsan alveri ilə mübarizədə koordinasiya, koalisiya və yönləndirmə sistemləri üçün 1 günlük (təxminən 6 saatlıq) təlim proqramı aşağıdakı kimi planlaşdırıla bilər. Təlim həm nəzəri, həm də praktiki hissələri əhatə edir. Struktur sosial işçilər, hüquq-mühafizə, psixoloqlar və QHT nümayəndələri üçün uyğunlaşdırılmışdır.

Təlimin Məqsədi:

- İştirakçıların insan alveri ilə mübarizədə yönləndirmə və şəbəkələşmə bacarıqlarını artırmaq.
- Resurs xəritəsi və koordinasiya strukturunun praktiki tətbiqini təcrübədən keçirmək.
- Real həyat situasiyalarına uyğun davranış modellərini simulyasiya etmək.

1 Günlük təlim cədvəli

Mövzu: Yönləndirmə, koordinasiya və koalisiya mexanizmləri: İnsan alveri ilə mübarizədə effektiv sistemlər.

Ümumi müddət: 6 saat (çay və nahar fasiləsi daxil)

Vaxt	Sessiya adı	Metod / Tapşırıq	Məqsəd
10:00 – 10:30	Açılış və tanışlıq	Buzqıran, gözləntilərin toplanması	İştirakçıları aktivləşdirmək
10:30 – 11:15	Mövzu təqdimatı: Yönləndirmə və koordinasiya nədir?	Slayd + real misal + sorğu	Nəzəri baza yaratmaq
11:15 – 11:45	Tapşırıq: “Koordinasiya pozularsa nə baş verir?”	Kiçik qruplarda case-study + təqdimat	Məsuliyyət paylaşımı və risklərin təhlili
11:45 – 12:15	Yönləndirmə sistemləri – Ən yaxşı beynəlxalq modellər	Təqdimat (UNODC, GRETA, NRM modelləri)	Effektiv strukturların öyrənilməsi
12:15 – 12:30	Çay fasiləsi		
12:30 – 13:30	Resurs xəritəsi və istinad sistemləri	“Şəbəkə xəritəsi hazırlamaq” + Resurs cədvəli qurmaq	Lokal şəbəkənin yaradılması
13:30 – 14:15	Koalisiya modeli və platforma əməkdaşlığı	Təqdimat + rol oyunu: “İşçi qrupunda rol bölgüsü”	Koalisiyanın gücü və rolların paylaşımı
14:15 – 14:45	Tapşırıq: "Rol bölgüsü cədvəli"	Praktik tapşırıq (işçi qruplarına uyğun rol bölgüsü planı)	Rol bölgüsü və funksional əməkdaşlığın təşkili
14:45 – 15:00	Təlimin yekunu və rəy formasını	Rəy forması doldurulur	Yekun və sertifikatların təqdim olunması

Açılış və tanışlıq

Təlimçi:

“Hamınızı xoş gördük! Bugünkü təlimimiz yönləndirmə və koordinasiya sistemləri, onların praktiki tətbiqi və real əməkdaşlıq modelləri üzərində qurulacaq. İcazə verin əvvəlcə bir-birimizi tanıyaq. Adınızı, hansı sahədə çalışdığınızı və yönləndirmə ilə bağlı hər hansı bir təcrübənizi paylaşmanızı istərdim.”

Buzqıran təklifi: “Əgər siz yönləndirmə sistemi olsaydınız, hansı

‘xidmətə’ ilk yönləndirərdiniz və niyə?”

“Yönləndirmə və koordinasiya nədir?”

Təlimçi: “Yönləndirmə bir şəxsin ehtiyaclarına vacib ən uyğun xidmət və ya quruma istiqamətləndirilməsidir. Koordinasiya isə bu prosesin ardıcıl, şəffaf və effektiv şəkildə idarə olunmasıdır. Bu anlayışları həm lokal, həm də beynəlxalq səviyyədə nümunələrlə təqdim edəcəyik.”

“Koordinasiya pozularsa nə baş verir?”

Tapşırıq izahı: “İndi sizi kiçik qruplara böləcəyik. Fərz edin ki, bir qurbanın yönləndirilməsi zamanı hüquqi və psixoloji xidmətlər arasında koordinasiya pozulub. Bu halda hansı nəticələr baş verə bilər? Təsəvvür edin və yazın.”

Təlimçi dəstəyi: “Burada məqsəd çatışmazlıqları və boşluqları analiz etməkdir. Daha sonra bu nəticələri təqdim edib birgə müzakirə edəcəyik.”

Ən yaxşı beynəlxalq modellər

Təlimçi: “Baxaq görək dünyada bu sistem necə qurulub. Norveç, Filippin, Moldova və Gürcüstan kimi ölkələrdə insan alveri qurbanlarının yönləndirilməsi necə aparılır? Hansı mərhələlərə əsaslanır? Azərbaycanda hansı elementləri tətbiq edə bilərik?”

İnteraktiv sual: “Sizcə, bu modellərdən hansını bizim mühitə uyğunlaşdırmaq mümkündür?”

Resurs xəritəsi və istinad sistemləri

Təlimçi: “Yaxşı bir yönləndirmə sistemi yalnız hüquqi baza deyil, həm də fiziki resursların yerini bilmək və o xidmətlərə sürətli çıxışla bağlıdır. İndi gəlin, region üzrə resurs xəritəsi hazırlayaq. Kim hansı xidmətin harda olduğunu bilir?”

Tapşırıq: “İştirak etdiyiniz rayon üzrə hüquq, səhiyyə, psixoloji, sığınacaq və hüquqi xidmətləri bir kağız üzərində qeyd edin.”

Koalisiya modeli və platforma əməkdaşlığı

Təlimçi: “Yalnız bir qurum deyil, birgə fəaliyyət mexanizmləri effektiv yönləndirmə yaradır. Koalisiya və platforma əməkdaşlığı bu baxımdan vacibdir. QHT-lər, dövlət qurumları və müstəqil mütəxəssislər necə bir platformada birləşə bilər?”

İnteraktiv sual: “Sizcə, koalisiya forması hansı riskləri və üstünlükləri gətirir?”

Tapşırıq: “Rol bölgüsü cədvəli”

Tapşırıq izahı: “Bir yönləndirmə prosesi götürək: məsələn, insan alveri qurbanı olan qadıncı və fəlin baxmaq, hansı qurum nəyi etməlidir?”

İştirakçıları 3-4 qrupa bölərək ‘rol bölgüsü cədvəli’ hazırlayaq. Məsələn: DİN – ilkin müdaxilə, TƏBİB – tibbi yardım, QHT – psixoloji dəstək və s.”

Təlimin yekunu və rəy forması

Təlimçi: “Bu gün yönləndirmə və koordinasiya üzrə həm nəzəri, həm də praktik biliklər əldə etdik. İndi sizdən xahiş edəcəyəm ki, təlimin sizin üçün nə qədər faydalı olduğunu və nəyi daha çox inkişaf etdirmək istədiyinizi rəy formasında yazasınız.”

Alternativ rəy üsulu: “Bir cümlə ilə: bu təlimdən nəyi özünüzlə aparırsınız?”

Təlimdə istifadə olunan əsas alətlər və materiallar:

• Şəbəkə xəritəsi: Flipchart, marker, xidmət provayderlərinin siyahısı

• Rolu paylaşma cədvəli (ToL Table): Rol bölgüsü üzrə formalar
• Resurs cədvəli: Şəhər və rayonlar üzrə mövcud xidmətlər (sığınacaq, hüquqi yardım, psixoloji xidmət və s.)

• Case Study kartları: Koordinasiya boşluğu, yanlış yönləndirmə nəticələri

• Koalisiya modelinin qrafik təqdimatı: BMT, La Strada, OSCE modelləri əsasında

Simulyasiya oyunu: “Koordinasiya pozularsa nə olar?”

Təsvir: İştirakçılar müxtəlif rol kartlarını (polis, sosial işçi, QHT nümayəndəsi, sığınacaq koordinatoru, uşaq mühafizə orqanı və s.) alırlar. Təlimçi bir insan alveri halı təqdim edir. Əsas qayda: Hər kəs yalnız öz rolu daxilində hərəkət edə bilər.

Tapşırıq: Koordinasiya uğursuzluğu nəticəsində nə baş verə bilər? Müzakirə sualları:

- Hansi mərhələdə pozulma oldu?
- Kim kimə məlumat ötürmədi?
- Hansı nəticə ilə başa çatdı?

Məqsəd: Koordinasiya zəncirinin qırılmasının real nəticələrini göstərmək və qarşısının alınması yollarını tapmaq.

Aktiv tapşırıq: Şəbəkə xəritəsi hazırlamaq

Təsvir: İştirakçılar real və ya simulyasiya olunmuş insan alveri qurbanı üzərində işləyərək onun ehtiyacları üzrə xidmət şəbəkəsini qururlar.

Addımlar:

1. Qurbanın profili təqdim olunur (yaş, vəziyyət, travma səviyyəsi, hüquqi status və s.).

2. Hər xidmət kateqoriyası üzrə yerli resurslar və qurumlar qeyd edilir (təhsil, tibbi yardım, hüquq, psixoloji dəstək, müvəqqəti sığınacaq və s.).

3. Xidmət zənciri və yönləndirmə xəritəsi vizual olaraq qurulur (flipchart, post-it və ya onlayn alətlər – Miro, Mural istifadə oluna bilər).

Məqsəd: Lokal xidmətlərin tanınması və effektiv yönləndirmənin strukturunu qurmaq.

Qrup tapşırığı: Resurs cədvəlinin hazırlanması

Təsvir: İştirakçılar 4-5 nəfərlik qruplara bölünür. Hər qrup bir rayon və ya şəhər üzrə mövcud resursları (ad, əlaqə, xidmət növü, iş saati, təhlükəsizlik səviyyəsi) cədvəl şəklində tərtib edir.

Nəticə: Təlimin sonunda ümumiləşdirilmiş “Yönləndirmə üzrə Lokal Resurs Cədvəli” hazırlanır və paylaşılır.

Məqsəd: Təlim iştirakçılarını real lokal partnyorlarla işləməyə təşviq etmək.

Rol oyunu: Yönləndirmə müsahibəsi

Simulyasiya ssenarisi: QHT əməkdaşı rolundakı iştirakçı hüquq-mühafizə orqanından yönləndirilmiş qadınla ilk görüşünü həyata keçirir.

Fokus:

- Etibarlı ünsiyyət
- Risklərin qiymətləndirilməsi
- Səmərəli məlumat ötürülməsi

Məqsəd: İnsan alveri qurbanı ilə ilk təmasda olan şəxsin davranış etikasına və məlumat yönləndirmə prosedurlarını praktiki şəkildə təhlil etmək.

Qısa test və müzakirə: "Sistem icrada necə çökür?"

İnteraktiv formatda suallar:

• Aşağıdakılardan hansında yönləndirmə mexanizmi uğursuz ola bilər?

- Hansı hallar sığınacağa yönləndirmədə gecikməyə səbəb olur?
- Təhlükəli vəziyyətdə ilkin cavab kimdən gəlməlidir?

Məqsəd: İştirakçının sistem düşüncəsini stimullaşdırmaq və cavabdehlik zəncirini təyin etmək

Bu təlim proqramı yerli və regional səviyyədə xidmət təminatçıları arasında qarşılıqlı yönləndirmə, koordinasiya və resurs inteqrasiyası

mexanizmlərinin effektiv şəkildə qurulması məqsədini daşıyırdı. Proqram boyunca iştirakçılar həm nəzəri biliklər, həm praktiki simulyasiya bacarıqları, həm də resurs xəritələşdirmə və şəbəkə planlaması sahəsində konkret alətlər əldə etdilər.

Təlimin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Yönləndirmə sistemlərinin hüquqi və institusional əsasları (məsələn, “Sosial xidmət haqqında” Qanun, “Uşaq hüquqları haqqında” Qanun, “QHT-lər haqqında” Qanun, və s.);
- Multisektor əməkdaşlıq modeli – dövlət, QHT və icma əsaslı xidmət təminatçıları arasında əlaqələrin təşkili;
- Şəbəkə xəritəsinin hazırlanması və lokal xidmətlərlə əlaqələrin identifikasiyası;
- Resursların optimallaşdırılması və təkrar yönləndirmələrin qarşısının alınması üçün istinad alətlərinin qurulması;
- Koordinasiya pozularsa nə baş verə bilər? mövzusunda situativ təhlil və qarşısının alınma yolları;
- Təhlükəli hallarda təhlükəsiz və operativ yönləndirmə üçün protokolların işlənməsi.

Bu təlim proqramı həmçinin iştirakçılarda aşağıdakı praktiki bacarıqların formalaşdırılmasına xidmət etdi:

- Yönləndirmə prosesində məxfilik, razılıq və etik prinsiplərin qorunması;
- Multidissiplinar komanda daxilində informasiya axınının idarə olunması;
- Yerli xidmətlərin resurs xəritəsinin tərtib edilməsi və resurs cədvəli qurulması;
- Koordinasiya pozuntusu zamanı risk qiymətləndirmə və alternativ çıxış yollarının işlənməsi;
- Qurban yönümlü yanaşma əsasında fərdi yönləndirmə planlarının hazırlanması.

Təklif olunan növbəti addımlar:

1. Yerli xidmət təminatçıları ilə əməkdaşlıq memorandumları imzalanması;
2. Təşkilatlararası Koordinasiya Şuralarının yaradılması və ya gücləndirilməsi;
3. Yönləndirmə formalarının (sorğu blankı, razılıq forması, müşayiət məktubu) standartlaşdırılması;
4. Rəqəmsal resurs xəritəsi və istinad kataloqunun hazırlanması;
5. Təlim iştirakçılarının qazandığı biliklərin lokal səviyyədə tətbiqi

üzrə fəaliyyət planlarının qurulması.

Təlim proqramı iştirakçılarda yalnız nəzəri bilik formalaşdırmır, həm də sahə şəraitində tətbiq edilə biləcək praktik yönləndirmə bacarıqlarını gücləndirməklə, qadınlar və uşaqlar üçün təhlükəsiz və koordinasiyalı xidmətə çıxışı artırmağı hədəfləyir.

FƏSİL VIII. RƏQƏMSAL ÇAĞIRIŞLAR VƏ YENİ İSTİSMAR FORMALARI

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı həyatın bütün sahələrini dəyişdirdiyi kimi, istismar və zorakılıq formalarını da transformasiya etmişdir. İnternet, sosial media platformaları, rəqəmsal ödəniş sistemləri və anonim kommunikasiya vasitələri insan alveri, cinsi istismar, məcburi əmək və uşaq istismarı kimi cinayətlərin yeni müstəviyə keçməsinə imkan yaratmışdır¹⁶⁹. Bu çağırışlar təkcə texnoloji təhlükə deyil, eyni zamanda hüquqi, etik və sosial reaksiya tələb edən çoxşaxəli bir problemdir.

Yeni istismar formalarının tipologiyası

Rəqəmsal platformalarda müşahidə olunan yeni istismar formaları aşağıdakı əsas istiqamətlərdə cəmlənir:

a. Onlayn cinsi istismar və sextortion

Cinsi xarakterli şəkil və videoların yayılması ilə hədələnərək şəxsin təkrar istismara məruz qoyulması halı – "sextortion" – rəqəmsal mühitin ən ciddi cinsi zorakılıq formalarından biridir. Qurbanlar çox zaman yeniyetmələr və qadınlardır¹⁷⁰. İstismarçılar saxta profillərlə inam yaradır, sonra şəxsi məlumatları alqoritmik manipulyasiya və təzyiqlə istifadə edirlər.

b. Canlı yayımlarda istismar (Live-streamed abuse)

Uşaqlar və qadınların cinsi istismarı bəzi hallarda canlı yayım vasitəsilə pul qarşılığında izləyicilərə təqdim olunur. Bu hal xüsusilə Asiya və Şərqi Avropa ölkələrindən kiberistismar şəbəkələrinə qoşulmuş şəxslər vasitəsilə həyata keçirilir¹⁷¹. Bu istismar növü qlobal ödəniş platformalarının və kriptovalyutaların anonimliyindən faydalanır.

c. Deepfake və rəqəmsal şəxsiyyətin təhrif edilməsi

Süni intellekt vasitəsilə hazırlanmış saxta videolar – *deepfake* – şəxsin razılığı olmadan onun üzünün və ya səsinin istifadəsi ilə yaradılan saxta pornografik və ya zorakı materiallar yeni istismar aləti kimi istifadə edilir¹⁷². Bu, yalnız nüfuzun zədələnməsi deyil, eyni zamanda psixoloji və sosial təəcrid riski yaradır.

¹⁶⁹ UNODC (2021). *The Effects of the COVID-19 Pandemic on Trafficking in Persons and Responses to the Challenges: A Global Study*.

¹⁷⁰ Europol (2022). *Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA)*.

¹⁷¹ ECPAT International (2021). *Child Sexual Exploitation and Abuse Online: A Global Challenge*.

¹⁷² Chesney, R., & Citron, D. K. (2019). *Deep Fakes: A Looming Challenge for Privacy, Democracy, and National Security*. *California Law Review*, 107(1), 175–216.

d. Rəqəmsal insan alveri (digital trafficking)

Ənənəvi insan alverindən fərqli olaraq, bu forma rəqəmsal platformalarda əmək və ya cinsi istismara cəlb edilən şəxslərin onlayn manipulyasiya və aldadıcı elanlar vasitəsilə istismarını əhatə edir. Qurbanlar internetdəki iş təkliflərinə və saxta tanışlıq platformalarına aldanaraq istismar zəncirinə daxil olurlar¹⁷³.

e. Kiberməcburi əmək və platforma istismarı

“Gig economy” və platform əmək münasibətləri adı altında, bəzi şəxslər (xüsusən miqrantlar və sosial cəhətdən həssas qruplar) alqoritmlər və qeyri-şəffaf müqavilələrlə uzunmüddətli, aşağı ödənişli və nəzarətsiz işə məcbur edirlər. Bu istismar forması klassik məcburi əməyin rəqəmsal forması kimi qiymətləndirilir¹⁷⁴.

ÖLKƏLƏR ÜZRƏ RƏQƏMSAL İSTİSMAR TƏCRÜBƏLƏRİ

Filippin – Canlı yayımla uşaq istismarı və hüquqi müdaxilə

Faktlar: 2020-ci ildə UNICEF Filippində uşaq cinsi istismarının 80%-dən çoxunun onlayn canlı yayımla həyata keçirildiyini bildirmişdir¹⁷⁵.

• Texnologiya istifadə edilir: Kameralar, kriptovalyuta ödəniş sistemləri, şifrəli messencərlər.

Qanunvericilik: 2022-ci ildə "Anti-Online Sexual Abuse or Exploitation of Children Law" qəbul edildi. Bu qanun platformaları məcbur edir ki, şübhəli kontenti avtomatik tanıyıb hesabat versinlər.

Xidmətlər:

- Uşaqlar üçün “Child Helpline 1383”;
- Reintegrasiya və psixoloji dəstək mərkəzləri;
- QHT-in (ECPAT, International Justice Mission) reabilitasiya şəbəkələri

Böyük Britaniya – Oayn təhlükəsizlik aktı və AI əsaslı monitoring

Faktlar: 2022-ci ildə Ofcom bildirir ki, yeniyetmələrin 45%-i “cinsi xarakterli kontentə icazəsiz məruz qalıb”.

Qanunvericilik: 2023-cü ildə qəbul edilmiş “Online Safety Act” sosial platformalara aşağıdakını şərt qoyur¹⁷⁶:

¹⁷³ UNICEF (2022). *Online Child Sexual Exploitation and Abuse: Tackling a Global Threat*.

¹⁷⁴ ILO (2021). *The role of digital labour platforms in transforming the world of work*.

¹⁷⁵ UNICEF Philippines (2022)

¹⁷⁶ UK Parliament (2023). *Online Safety Act*

- Zərərli kontentin silinməsi üçün 24 saatlıq reaksiya müddəti;
- AI və algoritmlərin etikası və şəffaflığına nəzarət.

Xidmətlər:

- “Report Harmful Content” portalı;
- Zərər çəkənlər üçün pulsuz hüquqi yardım;
- Məktəblərdə rəqəmsal savadlılıq dərsləri.

Almaniya – Nifrət və zorakı kontentə qarşı "NetzDG" Qanunu

Qanunvericilik: 2017-ci ildə qəbul edilmiş “Network Enforcement Act (NetzDG)”-ə əsasən, 24 saat ərzində zorakı və qeyri-qanuni kontent silinməlidir¹⁷⁷.

Rəqəmsal istismar faktı: 2021-ci ildə “HateAid” təşkilatı qadın hüquq müdafiəçilərinə qarşı 3200-dən çox onlayn təhdid və təhqir halı qeydə alıb¹⁷⁸.

Xidmətlər:

- “HateAid” – hüquqi və psixoloji dəstək platforması;
- “Jugendschutz.net” – uşaqların onlayn qorunması üzrə dövlət portalıdır.

Kanada – Deepfake və rəqəmsal razılıq qanunvericiliyi

Faktlar: 2020-ci ildə Kanadada qadınların 1/5-i şəxsi şəkillərinin icazəsiz yayılması hallarına məruz qalıb.

Qanunvericilik: 2022: “Bill C-27 – Digital Charter Implementation Act” layihəsi deepfake, şəxsi məlumatların sui-istifadəsi və AI etikası ilə bağlı ilk qanunverici təşəbbüsdür¹⁷⁹.

Xidmətlər:

- “Cybertip.ca” – uşaqlara qarşı onlayn istismarın aşkar və cavab sistemi;
- “Victim Services Directory” – hər vilayətdə reabilitasiya və hüquqi yardım.

Kenya – Mobil texnologiya və qızların rəqəmsal istismarı

Faktlar: Pandemiya zamanı mobil telefon və internetə çıxışın artması ilə 15 yaşdan aşağı qızlara qarşı ransom sextortion və onlayn aldatma halları artmışdır.

Qanunvericilik: 2018-ci ildə qəbul olunmuş Cybercrimes Act onlayn təhdid, seksual istismar və rəqəmsal aldatma hallarını cinayət hesab edir¹⁸⁰.

¹⁷⁷ BMJV (German Federal Ministry of Justice) – NetzDG Guide

¹⁷⁸ HateAid (2021). *Annual Impact Report*

¹⁷⁹ Government of Canada (2022). *Digital Charter Implementation Act*

¹⁸⁰ Government of Kenya – *Computer Misuse and Cybercrimes Act*

Xidmətlər:

○ “Ajira Digital Program” – rəqəmsal bacarıqlar və etik maarifləndirmə;

○ “Childline Kenya 116” – uşaqlar üçün 24/7 onlayn dəstək xətti.

Deepfake texnologiyası və cinsi istismarın yeni mərhələsi

Deepfake — “deep learning” və “fake” sözlərinin birləşməsidir. Süni intellekt və Generative Adversarial Networks (GANs) vasitəsilə real insanın üzünü, səsini və davranışını saxta videoya yerləşdirərək autentik görünən, lakin manipulyativ kontent yaradılır¹⁸¹.

İstismar formaları:

- Qadınların üzlərinin pornoqrafik videolara yerləşdirilməsi.
- Qurbanın nüfuzunu ləkələmək üçün saxta kompromat videolar.
- Siyasətçilər və hüquq müdafiəçilərinə qarşı şantaj məqsədli “audio/video dəlil” formalaşdırma.

Psixoloji və hüquqi nəticələr:

- Travma və psixoloji zərbə (öz bədəninə nəzarətsiz istifadəsi).
- Hüquqi boşluqlar: bir çox ölkədə deepfake yalnız şəxsin razılığı olmadan yayılırsa cinayət sayılır¹⁸².

Dark Web-də insan alveri və istismar bazarları

Dark Web – adi axtarış sistemləri ilə tapılmayan, şifrəli və anonim ünsiyyətə əsaslanan internet təbəqəsidir (Tor şəbəkəsi və s.). Kriminal fəaliyyətlərin – insan alveri, uşaq pornoqrafiyası, silah və narkotik satışı – başlıca platformalarındandır¹⁸³.

İstismar halları:

- Uşaqların və qadınların şəkillərinin və məlumatlarının kataloq şəklində satışa çıxarılması.

- “Live abuse-on-demand” – istifadəçilər istismar görüntüləri üçün ödəniş edir və canlı şiddət izləyir.

- Kriptovalyuta vasitəsilə ödənişlər və iz buraxmamaq strategiyaları.

Qlobal cavablar:

- INTERPOL və Europol-un “Darknet Task Forces”i.¹⁸⁴
- ABŞ-da “Operation Tornado” və “Operation Rescue” – çoxsaylı istismar şəbəkələrinin ifşası.

¹⁸¹ Chesney & Citron (2019): “Deep Fakes: A Looming Challenge for Privacy, Democracy, and National Security” – *California Law Review*

¹⁸² OECD (2022): *Risks of AI and Gender in Deepfakes*

¹⁸³ Moore & Rid (2016): “Cryptopolitik and the Darknet” – *Surveillance & Society*

¹⁸⁴ INTERPOL (2023): *Cybercrime Global Threats Report*

Sosial media vasitəsilə cinsi və emosional istismar

İstismar mexanizmləri:

➤ Grooming – yetkinlərin uşaq və yeniyetmələrlə dostlaşaraq cinsi istismara hazırlaması¹⁸⁵.

➤ Sextortion – qurbanın intim görüntülərinin yayılacağı ilə təhdid edilməsi.

➤ Cyberstalking – daimi izləmə, izləyicilərin manipulyasiyası və onlayn təhdid.

➤ Onlayn reputasiya sui-istifadəsi – ifşa hesabları, deepfake materialların paylaşılması, iftira.

Platforma riski:

• TikTok və Instagram – yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün "like"-bazlı bədən obyektləşdirilməsi.

• Facebook və Telegram – qadın hüquq müdafiəçilərinə qarşı kampaniya və koordinasiyalı təhdidlər.

• OnlyFans və Patreon kimi platformalar – bəzi hallarda istismar şəbəkələri tərəfindən idarə olunur.

Hüquqi boşluqlar və sosial nəticələr:

• Bir çox ölkədə sosial platformalar özəl şirkət olaraq fəaliyyət göstərir və məzmunun monitorinqi könüllüdür.

• Qurbanlar “onun razılığı ilə paylaşılmışdı” ifadəsi ilə hüquqi mexanizmlərdən kənar qala bilər.

Rəqəmsal istismarın bu üç forması – deepfake, dark web, və sosial media manipulyasiyası – artıq ənənəvi istismar anlayışlarını aşaraq məlumatın, bədənin və reputasiyanın rəqəmsal obyektə çevrilməsi prosesini ortaya qoyur¹⁸⁶. Qadınların və uşaqların rəqəmsal məkanlarda “məlumat əsarəti” altına düşməsi gender əsaslı zorakılığın yeni təzahür formasıdır.

Uşaq istismarında texnologiyanın rolu

Texnologiya uşaqlar üçün həm öyrənmə və sosiallaşma imkanları yaratsa da, eyni zamanda istismara məruz qalma risklərini artırır. Uşaq istismarı bu gün artıq təkə fiziki və coğrafi məkanlarla məhdudlaşmır – rəqəmsal alətlər, sosial media, axtarış sistemləri, oyun platformaları, canlı yayım xidmətləri və şifrəli messengerlər istismarın gizli, davamlı və qlobal xarakter almasına səbəb olur. Uşaqlara qarşı onlayn istismar yalnız cinsi xarakterli deyil; emosional manipulyasiya, təqib, şantaj və şəxsi

¹⁸⁵ Livingstone, S., & Smith, P. (2014): “Children and Internet Use: Risk vs. Opportunity” – *Information, Communication & Society*

¹⁸⁶ Zuboff, 2019

məlumatların sui-istifadəsi də bu kateqoriyaya daxildir.

Texnologiyanın uşaqların istismarında istifadəsinin əsas formaları

1. Onlayn grooming¹⁸⁷ (*rəqəmsal yoldan çıxarma*)

Yetkin şəxslər sosial platformalarda uşaq və yeniyetmələrlə tanış olaraq emosional bağ qurur və tədricən cinsi istismara hazırlıq edirlər. Bu, çox vaxt gizli, psixoloji yönümlü və tədricən baş verir¹⁸⁸.

Canlı yayımla istismar (live-streaming abuse)

Uşaqlar istismar şəbəkələri tərəfindən ya zorla, ya da manipulyasiya yolu ilə canlı yayımlarda cinsi hərəkətlər etməyə məcbur edilir. Bu yayımlar dark web və kriptovalyuta ödənişli platformalarda geniş yayılmışdır.¹⁸⁹

Uşaq istismarı materiallarının yayılması (CSAM – Child Sexual Abuse Material)

Əvvəllər “uşaq pornoqrafiyası” kimi adlandırılan bu materiallar indi CSAM kimi hüquqi və etik baxımdan daha dəqiq adlandırılır. Bu materiallar¹⁹⁰:

- Saxlanılır, paylaşılır, alınıb-satılır;
- Kriptovalyuta vasitəsilə ödənişlə alınır;
- AI vasitəsilə “real uşaq olmadan” da yaradılır (synthetic CSAM).

AI və Deepfake texnologiyası ilə uşaq obrazlarının təhrif edilməsi

Süni intellekt alətləri vasitəsilə real uşaqlara oxşayan animasiya edilmiş və ya saxta görüntülər yaradılır. Bu tip kontent texniki olaraq bəzi ölkələrdə qanunsuz sayılmır, lakin etik və psixoloji baxımdan real istismar qədər zərərli¹⁹¹.

Mobil oyunlar və çat tətbiqləri vasitəsilə istismar

Populyar oyun platformaları (məsələn, Roblox, Minecraft, Discord) üzərindən uşaqlarla əlaqə qurulur¹⁹². Oyunlar içərisində mesajlaşma funksiyası istismarçılar tərəfindən istismar məqsədilə istifadə edilir¹⁹³.

¹⁸⁷ EU Kids Online (2020). *Grooming Practices Across Digital Platforms*.

¹⁸⁸ Livingstone & O’Neill (2014). *Children and Internet Safety: Balancing Rights and Protection*

¹⁸⁹ UNICEF (2022). *Online Child Sexual Exploitation and Abuse in Southeast Asia*.

¹⁹⁰ WeProtect Global Alliance (2021). *Threat Assessment of Online Child Sexual Exploitation*.

¹⁹¹ UNICEF & Berkman Klein Center (2023). *AI and Child Rights Online*.

¹⁹² Thorn (2022). *Online Grooming in Gaming Environments*.

¹⁹³ NSPCC (UK) (2021). *How Children Are Groomed on Gaming Platforms*.

Texnologiyanın psixosial təsiri və riskləri

Risk	Təsviri
Təcrid	İstismara məruz qalan uşaqlar utanc və qorxu səbəbindən sosial təmasdan uzaqlaşır.
Travma	Onlayn təhdidlər real travma kimi yaşanır – PTSD simptomları, intihara meyil, depressiya.
İzləmə qorxusu	İstismarçılar “səni hər yerdə izləyirəm” kimi təhdidlərlə uşaqları susdurur.

RƏQƏMSAL TƏHLÜKƏSİZLİK: ANLAYIŞ, STRUKTUR VƏ RİSKLƏR

Rəqəmsal təhlükəsizlik nədir?

Rəqəmsal təhlükəsizlik (Digital Security) fərdi məlumatların, rəqəmsal identikliyin, ünsiyyət və məzmunların kibertəhlükələrdən, sui-istifadədən və icazəsiz müdaxilədən qorunmasını əhatə edən çərçivədir. Bu konsepsiya son illərdə həm fərdi hüquqların, həm də sosial rifahın qorunmasında mərkəzi mövqeyə çıxmışdır¹⁹⁴

Rəqəmsal təhlükələrin növləri və qadın/qızlara təsiri

Əsas təhlükələr:

- Kiberbullinq (Cyberbullying)
- Doxxing və məlumat sızması (unintentional information leak)
- Rəqəmsal izləmə (stalking) və geolokasiya üzərindən təqib
- Sosial mühəndislik və şantaj – deepfake və ya şəkillərin dəyişdirilərək yayımlanması
- Rəqəmsal insan alveri (digital grooming, sextortion, virtual trafficking)

Bu hallar xüsusilə gənc qadınlar və qızlar üçün travmatik nəticələrə gətirib çıxarır, özünəqapanma, intihar düşüncələri, sosial ifrat qorxu ilə nəticələnmə bilər¹⁹⁵.

Rəqəmsal təhlükəsizliyin əsas komponentləri¹⁹⁶

Komponent	İzah
Texniki qoruma vasitələri	Şifrələmə, ikiqat identifikasiya (2FA), antiviruslar, VPN
Hüquqi mühit	Fərdi məlumatların qorunması qanunları

¹⁹⁴ West, S. (2021). *The Ethics of Digital Security and the Human Rights Framework*. Journal of Cyber Policy.

¹⁹⁵ Livingstone, S., Stoilova, M., & Kelly, A. (2021). *Children's data and privacy online: growing up in a digital age*. Information, Communication & Society.

¹⁹⁶ European Union Agency for Cybersecurity (ENISA). (2023). *Cybersecurity Threat Landscape Report*.

	(məsələn, GDPR, ePrivacy)
Rəqəmsal savadlılıq	İstifadəçilərin sosial mediada, linklərdə və cihaz təhlükəsizliyində şüurlu davranışı
Fövqəladə müdafiə mexanizmləri	Dərhal bloklama, hesabat mexanizmləri, təhlükəsizlik protokolları

Rəqəmsal təhlükəsizlik üzrə tövsiyə olunan müdafiə strategiyaları

Fərdi səviyyədə:

- Cihazlarda təhlükəsizlik ayarlarını aktivləşdirmək
- Şəxsi məlumatları açıq paylaşmamaq
- Sosial mediada lokasiya paylaşımını məhdudlaşdırmaq¹⁹⁷

İnstitusional səviyyədə:

- Qadın və uşaq sığınacaqlarında rəqəmsal təhlükəsizlik təlimləri
- Şikayət formalarının onlayn təhlükəsiz formatda təqdim edilməsi
- Sığınacaq və hüquqi yardım mərkəzlərində təhlükəsizlik auditi

(məsələn, kamera, giriş-çıxış nəzarəti)

Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı insan rifahı və informasiya əlçatanlığını artırmaqla yanaşı, istismarın yeni formalarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə qadınlar və uşaqlar üçün risk faktoru olan rəqəmsal istismar formaları — deepfake, sextortion, online grooming, həmçinin dark web ticarəti və sosial media vasitəsilə manipulyasiya yeni təhlükəsizlik çağırışlarını doğurur. Bu tendensiyalar yalnız fərdi təhlükəsizliyi deyil, eyni zamanda hüquqi müdafiə sistemlərini və sosial xidmət infrastrukturunu da təhdid edir.

Rəqəmsal texnologiyalar istismarın coğrafi və fiziki sərhədlərini aradan qaldıraraq, onun asan yayılmasına şərait yaradır. Məsələn, virtual insan alveri və ya “online trafficking” fenomeni artıq BMT sənədlərində ayrıca başlıq kimi qeyd olunmağa başlayıb¹⁹⁸. Ənənəvi istismar formaları rəqəmsal aləmdə daha maskalanmış, gizli və geniş auditoriyaya yönəlmiş şəkildə özünü göstərir.

Deepfake – süni intellektin dəstəklədiyi saxta video və şəkillərin yaradılması texnologiyasıdır. Qadınlara qarşı deepfake zorakılığı əsasən pornoqrafik məzmunun manipulyasiyası ilə müşahidə olunur¹⁹⁹. Bu,

¹⁹⁷Freedom Online Coalition (2022) – *Digital Security Toolkit for Human Rights Defenders*

¹⁹⁸United Nations Office on Drugs and Crime. (2021). *Global Report on Trafficking in Persons*.

¹⁹⁹Citron, D. K., & Chesney, R. (2019). *Deep Fakes: A Looming Challenge for Privacy, Democracy, and National Security*. *California Law Review*, 107(6), 1753–1819.

qadınların nüfuzunu zədələyir, onlara qarşı təhdid vasitəsi kimi istifadə olunur və sosial süquta səbəb olur.

Dark web üzərindən uşaq pornoqrafiyası, zorakı kontent və canlı yayımlar satılır. Burada həm qurbanın istismarına, həm də istifadəçinin təkrar travmatizasiyasına səbəb olan kontentlər paylaşılır. Tədqiqatlar göstərir ki, dark web istismarı yüksək şəbəkələşmiş və beynəlxalq əlaqəli strukturlar vasitəsilə həyata keçirilir²⁰⁰

Sosial media platformalarında qurbanların emosional manipulyasiyası (grooming), şəxsi məlumatların oğurlanması, psixoloji təzyiq və cinsi xarakterli yazışmalara məcbur edilmə halları artmaqdadır. "Grooming" əsasən azyaşlılara yönəlmişdir və "təhlükəsiz ünsiyyət" görüntüsü altında tələyə salma forması alır²⁰¹.

UNICEF və INTERPOL-un ortaq hesabatlarına əsasən, texnologiya uşaq istismarını asanlaşdırmaqla yanaşı, yeni bazarlar və rəqəmsal ödəniş sistemləri vasitəsilə istismarın kommersionlaşdırılmasına yol açır. Virtual avatarlar, oyun platformaları və livestream vasitəsilə uşaq istismarı artıq ciddi bir transmilli cinayət halına çevrilib.

Rəqəmsal təhlükəsizlik fərdi məlumatların qorunması, təhlükəli platformaların filtrasiya olunması və qurbanların kiberməkanda dəstəklənməsi ilə bağlıdır. GDPR (Avropa), COPPA (ABŞ), eSafety (Avstraliya) kimi platformalar bu təhlükəsizliyi təmin etməyə yönəlik hüquqi çərçivələr təqdim edir. Azərbaycanda isə 2023-cü ildə qəbul edilən "Rəqəmsal inkişaf və kibertəhlükəsizlik strategiyası" bu istiqamətdə ilk addımlar kimi qiymətləndirilir.

Rəqəmsal çağırışlar yalnız texnoloji yenilik deyil, eyni zamanda sosial rifah, hüquq, insan hüquqları və gender bərabərliyi məsələlərinə yeni baxış tələb edir. İstismarın rəqəmsal mühitdəki formaları onu daha da çətin aşkarlanan, lakin bir o qədər də dağıdıcı hala gətirir. İstənilən aspektdən yanaşma bu fenomenlərin təkə hüquqi yox, həm də psixososial müstəvidə dərk olunmasına xidmət etməlidir.

FƏSİL VIII. TƏLİM MODULU

"Rəqəmsal insan alveri və qurbanın izlənməsi: Risklərin qiymətləndirilməsi və təhlükəsizlik"

Qadınlara və uşaqlara qarşı rəqəmsal məkanda insan alveri

²⁰⁰ Moore, T., & Rid, T. (2016). *Cryptopolitik and the Darknet*. *Survival*, 58(1), 7–38.

²⁰¹ Whittle, H., Hamilton-Giachrisis, C., Beech, A., & Collings, G. (2013). *Online grooming of young people: A review of the literature*. *Aggression and Violent Behavior*, 18(1), 62–70.

risklərinin müəyyən edilməsi, rəqəmsal təhlükələrin tanınması, rəqəmsal izlərin qorunması və profilaktik müdaxilə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məqsədi daşıyır. Bu modul iştirakçılarda texnologiya əsaslı insan alveri hallarını təhlil etmə, qiymətləndirmə və cavab vermə üzrə simulyasiya və qrup tapşırıqları vasitəsilə praktik biliklər formalaşdırır.

Təlim iştirakçılarının rəqəmsal məkanda insan alveri və istismar risklərini aşkar etmə, qurbanın rəqəmsal izlərini qorumaq, “deepfake”, sosial media istismarı və “dark web” kimi təhlükələri tanımaq bacarıqlarını artırmaq. Eyni zamanda praktiki məşqlərlə rəqəmsal təhlükəsizlik alətlərini tətbiq etmə bacarığı formalaşdırmaq.

1 gün / 6.5 saat (çay fasilələri ilə birlikdə)

Saat	Sessiya başlığı	Metodika	Qeyd
10:00– 10:30	Açılış və tanışlıq	Tanışlıq oyunu: “Kim təhlükədə ola bilər?”	Buzqıran
10:30– 11:15	Rəqəmsal məkan və insan alveri	Mini mühazirə + Beyin fırtınası	İnteraktiv
11:15– 11:30	Fasilə		
11:30– 12:15	Simulyasiya: Sosial mediada alver təklifi	Rol oyunu və müşahidə	Tapşırıq sonrası müzakirə
12:15– 13:00	Qrup Tapşırığı: Rəqəmsal təhlükə analizi	SWOT təhlili + təqdimatlar	4 qrup
13:00– 14:00	Nahar fasiləsi		
14:00– 14:45	Tapşırıq: Qurbanın rəqəmsal izlərinin qorunması	Təhlükəsizlik xəritəsi + Kiçik qrup işi	Real hadisə əsasında
14:45– 15:30	Risk diaqramı hazırlamaq	Kartlarla oyun (məkan, risk, cavab mexanizmi)	Qrup təqdimatı
15:30– 15:45	Fasilə		
15:45– 16:30	Təlimin yekunu və qiymətləndirmə	Güzgü dairəsi (debriefing), yazılı geribildirim	İştirakçıların paylaşımı

Açılış və tanışlıq

Məqsəd: Təlimin məqsədini, proqramını və gündəliyini izah etmək;

iştirakçılar arasında tanışlıq və açıq ünsiyyət mühiti yaratmaq.

Təlimçiyə ipucları: Qısa “buzqıran” oyunu seçin (məsələn: "Ən təhlükəli rəqəmsal mif nədir?" sualı ilə tanışlıq). Rəqəmsal zorakılıq və insan alverinin necə kəşfiyyatını girişdə ümumiləşdirin. Sessiyanın sonunda iştirakçılardan gözləntilərini yazmalarını istəyin (post-it və ya interaktiv lövhə ilə).

Rəqəmsal məkan və insan alveri

Məqsəd: Rəqəmsal platformalarda insan alverinin formalarını və tendensiyalarını izah etmək.

Təlimçiyə ipucları: Real nümunələrdən istifadə edin (Azərbaycan və ya regiondan səs-küylü hallar varsa, onlardan istifadə edin). BMT-nin və INTERPOL-un rəqəmsal istismarla bağlı hesabatlarına istinad verin. İştirakçıları sual-cavabla cəlb edin: “Sizcə hansı platformalar risklidir və niyə?”

Simulyasiya: Sosial mediada alver təklifi

Məqsəd: Qurbanın sosial mediada alverçi ilə qarşılaşmasını modelləşdirmək.

Təlimçiyə ipucları: Əvvəlcədən hazırlanmış dialoqlardan istifadə edin (WhatsApp, Instagram DM ssenarisi kimi). Rolları paylaşın: alverçi – qurban – müşahidəçi. Müzakirə edin: alverçinin manipulyativ dili, inandırma metodları, təhdid formaları.

Qrup tapşırığı: Rəqəmsal təhlükə analizi

Məqsəd: Rəqəmsal platformalarda mövcud riskləri müəyyənləşdirmək.

Təlimçiyə ipucları: Qruplara fərqli profillər verin (məsələn: 15 yaşlı qız TikTok istifadəçisidir). Qrup bu şəxsin qarşılaşa biləcəyi təhlükələri və əlamətləri yazır. Təqdimatlar zamanı fərqli risklər cədvəl halında lövhədə yazılır.

Tapşırıq: Qurbanın rəqəmsal izlərinin qorunması

Məqsəd: Qurbanın rəqəmsal izlərinin qorunması üçün texniki və hüquqi yanaşmaları izah etmək.

Təlimçiyə ipucları: Təhlükəsizlik parametrləri (məsələn, 2FA, gizlilik ayarları) əyani şəkildə göstərilə bilər. Müzakirə sualı: "Qurban polisə müraciət etmədən öncə hansı izləri silməlidir, hansını saxlamalıdır?" Digital forensik izah (səthi səviyyədə) verin: ekran görüntüləri, metadataların əhəmiyyəti.

Risk diaqramı hazırlamaq

Məqsəd: Rəqəmsal insan alverinə qarşı cavab mexanizmlərinin xəritələndirilməsi.

Təlimçiyə ipucları: Flipchart və ya padlet-dən istifadə etməklə vizual risk diaqramları tərtib etdirin. Əlavə edin: "Təhlükənin qaynağı → Göstəricilər → Müdaxilə vasitəsi" Qruplar arasında müqayisə aparın və müzakirəni yönləndirin.

Təlimin yekunu və qiymətləndirmə

Məqsəd: Günü bağlamaq, öyrənilənləri qiymətləndirmək və iştirakçılardan rəy toplamaq.

Təlimçiyə ipucları: Hər iştirakçıdan 1 cümləlik refleksiya alın: "Bugünkü təlim mənə nə verdi?" Onlayn və ya kağız əsaslı anonim feedback formu paylaşın. Təklif: kiçik "mini-viktorina" və ya "mentimeter" səsverməsi ilə qiymətləndirmə aparın.

Əgər siz bu təlimi təkrarlanan formatda keçirməyi düşünürsünüzsə, hər sessiyanın sonunda qeyd etdiyiniz uğurlar və çətinlikləri qısa dəftərə yazmağınız məsləhətdir. Bu qeydlər növbəti təlimlərdə improvizasiyalara və təkmilləşməyə kömək edəcək.

Oyunlar və tapşırıqlar

Ad	Təsviri	Məqsəd
Tanışlıq oyunu – "Kim təhlükədə ola bilər?"	Şəkilli kartlar əsasında iştirakçılar insan alveri riskində olan profilləri təxmin edir.	Stereotiplərin dağıdılması, iştirakçını düşünməyə təşviq
Simulyasiya – "Sosial mediada alver təklifi"	Rol bölgüsü: alverçi – qurban – müşahidəçi – araşdırıcı. Real "chat" ssenarisi üzərində qurulur.	Davranış analiz bacarığı, kommunikasiya təhlükələrini dəyərləndirmək
Rəqəmsal təhlükə analizi (Qrup işi)	SWOT (Güclü–Zəif–İmkan–Təhlükə) təhlili formatında sosial şəbəkə platforması seçilərək analiz edilir.	Təhlükə tanıma və qiymətləndirmə bacarığı
Risk daqramı oyunu	Rəngli kartlar və xəritə üzərində potensial risklər və qarşılıqlı cavab formaları yerləşdirilir.	Vizual risk analiz və qərarvermə prosesi
Rəqəmsal izlərin qorunması üzrə tapşırıq	Qrup üzvlərinə bir "profil" təqdim edilir – sosial şəbəkə məlumatları əsasında təhlükə dəyərləndirilir.	Profil təhlükəsizliyini qiymətləndirmə və müdaxilə hazırlığı

Təlimin keçirilməsi üzrə metodiki məsləhətlər:

a. Təlim metodlarının balansı:

• Simulyasiya, rol oyunu və case study kimi metodlar əsas götürülməlidir.

• Qrup müzakirələri, risk diaqramları, təhlükə analizləri və rəqəmsal tapşırıqlar interaktivliyi və refleksiyanı gücləndirir.

• Təlimin əvvəlində qısa nəzəri təqdimat (maks. 20 dəqiqə) və ardınca praktik hissəyə keçid tövsiyə olunur.

b. Qrup ölçüləri və idarəetmə:

• 12–20 nəfərlik qruplar ideal sayılır.

• Tapşırıqlar zamanı qruplara bərabər sayda texniki bilikləri və sosial təcrübələri olan iştirakçılar paylanmalıdır.

c. Texniki hazırlıq:

• Təlim məkanında kompüterlər, internet bağlantısı, interaktiv lövhə və ekran, slayd materiallar, təhlükəsizlik simulyasiyaları üçün alətlər olmalıdır.

• Anonim simulyativ “sosial media” profilləri yaradılaraq realistik ssenarilər qurulmalıdır.

d. Təhlükəsizlik və etika:

• Təlim zamanı iştirakçılarda emosional narahatlıq yarada biləcək tapşırıqlar üçün əvvəlcədən etika kodu elan edilməlidir.

• Qurban təcrübələrinə toxunulanda psixoloji təhlükəsizlik zonaları müəyyən olunmalı, zəruri hallarda psixoloji dəstək göstərilməlidir.

Təlimi kimlər apara bilər? (Təlimçi profili)

Sahə	Təlimçi Profili
Rəqəmsal təhlükəsizlik	Kiber təhlükəsizlik üzrə ixtisaslaşmış təlimçi, informatik mütəxəssis və ya İKT hüquqşünası
İnsan alveri üzrə ixtisas	İnsan alveri ilə mübarizə sahəsində çalışan sosial işçi, hüquq mühafizə orqanı nümayəndəsi və ya NGO eksperti
Psixososial aspektlər	Travma əsaslı yanaşma üzrə ixtisaslaşmış psixoloq və ya sosial işçi
Təlim metodikası üzrə	Təlim dizaynı və fasiləsiyə üzrə təcrübəli təlimçi (müəllim və ya gender üzrə təlimçi)

Bu təlimlərdə ikili təlimçi modeli daha effektivdir: biri texniki (rəqəmsal təhlükə üzrə), digəri isə sosial və hüquqi baxışları təqdim edən (məs. sosial işçi).

Təlimin keçirilməsi üzrə metodiki məsləhətlər:

a. Təlim metodlarının balansı:

- Simulyasiya, rol oyunu və case study kimi metodlar əsas götürülməlidir.

- Qrup müzakirələri, risk diaqramları, təhlükə analizləri və rəqəmsal tapşırıqlar interaktivliyi və refleksiyanı gücləndirir.

- Təlimin əvvəlində qısa nəzəri təqdimat (maks. 20 dəqiqə) və ardınca praktik hissəyə keçid tövsiyə olunur.

b. Qrup ölçüləri və idarəetmə:

- 12–20 nəfərlik qruplar ideal sayılır.

- Tapşırıqlar zamanı qruplara bərabər sayda texniki bilikləri və sosial təcrübələri olan iştirakçılar paylanmalıdır.

c. Texniki hazırlıq:

- Təlim məkanında kompüterlər, internet bağlantısı, interaktiv lövhə və ekran, slayd materiallar, təhlükəsizlik simulyasiyaları üçün alətlər olmalıdır.

- Anonim simulyativ “sosial media” profilləri yaradılaraq realistik ssenarilər qurulmalıdır.

d. Təhlükəsizlik və etika:

- Təlim zamanı iştirakçılarda emosional narahatlıq yarada biləcək tapşırıqlar üçün əvvəlcədən etika kodu elan edilməlidir.

- Qurban təcrübələrinə toxunulanda psixoloji təhlükəsizlik zonaları müəyyən olunmalı, zəruri hallarda psixoloji dəstək göstərilməlidir.

Təlimin tətbiqi zamanı tövsiyə olunan mövzu müzakirələri:

Mövzu	Müzakirə sualları
Rəqəmsal izlərin təhlükəsi	“Bir şəxs paylaşdığı fotolardan izlənilə bilirmi?” “Metaməlumatlar (metadata) nə deyir?”
Sosial mediada alver şəbəkələri	“Qurbanı necə hədəfləyirlər?” “Uşaq və yeniyetmələr necə manipulyasiya olunur?”
Profil təqlidi və deepfake riski	“Qurbanın şəkilləri necə təhrif edilə bilər?” “Qanuni müdafiə mexanizmləri hansılardır?”
Qurbanların öz izlərini qoruması	“Qurban necə anonim qala bilər?” “VPN, fake ID, şifrələmə necə işləyir?”
Simulyativ oyunlar zamanı etik sərhədlər	“Harada emosional müdaxilə ehtiyacı doğur?” “Qurbanla empati necə qurulur?”

Debrief (refleksiya) sualları

Debrief sessiyası simulyasiya və oyunlardan sonra keçirilir. Məqsəd emosional reaksiyaları başa düşmək və öyrənməni möhkəmləndirməkdir.

Ümumi refleksiya sualları:

1. Bu simulyasiyada səni ən çox nə təsirləndirdi?
2. Qurbanın yerində olmaq sənə necə təsir etdi?
3. Hansı qərarı verməkdə çətinlik çəkdin və niyə?
4. Səncə, hansı məqamda risk daha çox idi?

Rəqəmsal təhlükə analizi üzrə debrief:

5. Təqdim olunan ssenaridə riskləri necə tanıdın?
6. Qurbanın rəqəmsal izlərini qorumaq üçün hansı addımlar atılmalı idi?
7. Bu ssenaridə real həyatda hansı hüquqi və sosial mexanizmlər işə düşə bilərdi?

Təlimdən sonra peşəkar fəaliyyətlə bağlı suallar:

8. Bu təlimdə öyrəndiklərinizi gündəlik işində necə tətbiq edəcəksən?
9. Sənin təşkilatında bu tip halların aşkarlanması üçün nə kimi sistemlər mövcuddur?
10. Hansı əlavə bilik və ya resursa ehtiyac duyduğunu hiss etdin?

FƏRDİ FƏALİYYƏT PLANI ŞABLONU

Bölmə	Təsvir
Ad və Soyad:	
İş yeri / Təşkilat:	
Təlimin Tarixi:	
Təlimin Mövzusu:	
Əldə etdiyim əsas bilik və bacarıqlar:	- (qısa şəkildə 3–5 əsas məsələ qeyd edin)
Tətbiq etmək istədiyim konkret bilik və ya bacarıq:	(məsələn: “Rəqəmsal risklərin erkən analizi”, “Qurbanın rəqəmsal izlərini qoruma planı hazırlamaq”, “Rəqəmsal təhlükə xəritəsi tətbiqi”)
Bu bacarığı tətbiq edəcəyim kontekst və hədəf qrup:	(məsələn: uşaq müdafiəsi xidməti, sığınacaq qadınları, hüquq-mühafizə əməkdaşları və s.)
Tətbiq mərhələləri və zaman çərçivəsi:	- Addım 1: ... (vaxt) - Addım 2: ... (vaxt) - Addım 3: ... (vaxt)
Ehtiyac duyduğum əlavə resurs və dəstək:	(məsələn: hüquq mütəxəssisi, texniki təlimat, proqram təminatı, təşkilati icazə və s.)
Gözlənilən nəticə və təsir:	- (məsələn: “müxtəlif yaş qrupları üzrə rəqəmsal təhlükəsizlik səviyyəsinin artırılması”)
Qiymətləndirmə və geribildirmə:	- Özünə qiymətləndirmə - Rəhbərdən rəy -

dirim üsulu:	Komanda daxilində paylaşım və kollektiv geribildirim
Əlavə qeydlər və müşahidələr:	

Yekun təlim məsləhətləri:

- Təlimin əvvəlində təhlükəsizlik razılaşması imzalanmalıdır.
- Hər sessiyadan sonra refleksiya dövrü olmalıdır (“Nə öyrəndik?”, “Bunun real həyatda əhəmiyyəti nədir?”).

• Təlim bitdikdən sonra təhlükəsizlik checklist-i, təhlükəli kontent şablonları və resurs siyahısı iştirakçılara təqdim olunmalıdır.

Bu təlim modulu, rəqəmsal mühitdə insan alverinin yeni formalarının aşkarlanması, qarşısının alınması və qurbanların rəqəmsal izlərinin qorunması sahəsində iştirakçıların bilik və bacarıqlarını gücləndirmək məqsədi daşıyırdı. Təlim proqramı yalnız nəzəri biliklərə deyil, eyni zamanda təcrübəyə əsaslanan interaktiv metodlara – simulyasiya oyunlarına, qrup işlərinə, tapşırıqlara və risk təhlili alətlərinə əsaslanırdı. Təlim metodu təcrübəyə əsaslanan öyrənmə modeli – Kolb təcrübəvi öyrənmə dövrüyyəsi (Kolb, 1984) – çərçivəsində hazırlanmışdır. Bu modelə əsasən iştirakçılar müşahidə və refleksiya üzərindən analitik düşünmə və qərarvermə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər²⁰².

Təlimlərdə tətbiq olunan metodlar həm konstruktivist pedaqogika prinsiplərinə, həm də problembazlı öyrənmə (Problem-Based Learning, PBL) yanaşmasına əsaslanır²⁰³. Bu metodologiyalar iştirakçıların öyrəndiklərini real həyatda tətbiq edə bilmək qabiliyyətlərini artırır, adaptiv düşünmə və empati bacarıqlarını gücləndirir.

Təlim çərçivəsində iştirakçılar real həyat senarilərindən bəhrələnən simulyasiya oyunları vasitəsilə sosial mediada alver təklifi halları ilə tanış oldular, təhlükə analizi apararaq rəqəmsal izlərin izlənilməsi və qorunması üzrə praktik bacarıqlar qazandılar. Qrup işləri zamanı “risk diaqramı” tərtib edildi, potensial rəqəmsal hücum kanalları və onlara qarşı cavab mexanizmləri müəyyənləşdirildi.

Bu təlimin əsas töhfələrindən biri də iştirakçılarda rəqəmsal mühitdə təhlükələrin aşkarlanması üzrə düşüncə tərzinin formalaşdırılması və koordinasiyalı cavabın hazırlanması oldu. Təlim boyu tətbiq olunan

²⁰² Kolb, D. A. (1984). *Experiential learning: Experience as the source of learning and development*. Prentice Hall.

²⁰³ Barrows, H. S. (1996). *Problem-based learning in medicine and beyond: A brief overview*. *New Directions for Teaching and Learning*, 1996(68), 3–12.

“debrief” sualları, öyrənmənin təkmilləşdirilməsi və refleksiya imkanlarının genişləndirilməsinə xidmət etdi.

Əldə edilən biliklərin gündəlik praktikaya inteqrasiyasını təmin etmək məqsədilə iştirakçılar üçün “fərdi fəaliyyət planı” şablonu təqdim olundu. Bu plan çərçivəsində hər bir iştirakçı öz fəaliyyət sahəsinə uyğun müdaxilə strategiyalarını, əməkdaşlıq mexanizmlərini və potensial risklərə qarşı cavab tədbirlərini planlaşdırdı.

Bu təlim modulu hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşları, sosial işçilər, psixoloqlar, rəqəmsal hüquq müdafiəçiləri, gənclərlə işləyən təlimçilər və vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələri üçün tövsiyə olunur. Eyni zamanda, bu modulun ali təhsil müəssisələrində “rəqəmsal təhlükəsizlik”, “insan hüquqları” və “gender əsaslı zorakılıqla mübarizə” fənlərinin tərkibində tədrisi də məqsədəuyğundur.

FƏSİL IX. MAARİFLƏNDİRMƏ VƏ QABAQLAYICI FƏALİYYƏTLƏR

İnsan alveri ilə mübarizədə ən təsirli yanaşmalardan biri onun qarşısını almağa yönəlmiş maarifləndirmə və qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Qurbanların müdafiəsi və cinayətkarların cəzalandırılması qədər, bu cinayətə aparan sosial, iqtisadi və mədəni faktorların aradan qaldırılması da prioritet məsələ kimi gündəmdə olmalıdır. Maarifləndirmə və qabaqlayıcı fəaliyyətlər bir tərəfdən risk altındakı əhali qruplarını məlumatlandırır, digər tərəfdən isə cəmiyyətin bütövlükdə bu məsələyə qarşı həssaslığını artırır və müdaxilə imkanlarını genişləndirir²⁰⁴.

Maarifləndirmənin əhəmiyyəti və məqsədləri

Maarifləndirmə fəaliyyəti cəmiyyətin insan alverinə dair məlumatlılığını artırmaqla, potensial qurbanları risklərə qarşı daha dayanıqlı edir. UNICEF və IOM kimi təşkilatların apardığı araşdırmalara əsasən, maarifləndirici kampaniyaların intensiv və davamlı olduğu bölgələrdə insan alverinə cəlbətmə hallarında statistik olaraq azalma müşahidə olunur. Maarifləndirmə strategiyaları həm də hüquq-mühafizə orqanları, sosial işçilər, təhsil işçiləri və ictimaiyyət arasında əməkdaşlıq qurulmasına və qarşılıqlı koordinasiyaya şərait yaradır.

Qabaqlayıcı fəaliyyətlərin nəzəri əsasları

İnsan alveri ilə mübarizədə qabaqlayıcı tədbirlər strukturlaşdırılmış sosial müdafiə mexanizmlərinə, təhsil və məşğulluq imkanlarının artırılmasına, qadın və uşaqların hüquqlarının gücləndirilməsinə və institusional cavab mexanizmlərinin gücləndirilməsinə əsaslanmalıdır. Risk faktorları arasında yoxsulluq, təhsilsizlik, ailədaxili zorakılıq, gender bərabərsizliyi və hüquqi məlumatın zəifliyi yer alır²⁰⁵.

İnsan alveri ilə bağlı preventiv fəaliyyətlər **Birincili (primary), İkincili (secondary) və Üçüncülü (tertiary) profilaktik yanaşmalar** üzrə təsnif edilir²⁰⁶:

- Birincili profilaktika: Risk altında olan qrupların maarifləndirilməsi və sistemli təhsil yolu ilə insan alverinin qarşısının alınması.
- İkincili profilaktika: Risk zonasında olan şəxslərin erkən mərhələdə aşkar edilərək müdafiə tədbirlərinin görülməsi.

²⁰⁴ UNODC (2020). *Global Report on Trafficking in Persons*.

²⁰⁵ Laczo, F., & Gozdziak, E. M. (2005). *Data and Research on Human Trafficking: A Global Survey*. IOM.

²⁰⁶ WHO (2008). *Toolkit for Mapping Health Systems Response to Human Trafficking*.

• Üçüncülü profilaktika: Qurban olmuş şəxslərin reabilitasiyası və reintegrasiyası yolu ilə təkrar alverə düşmələrinin qarşısının alınması.

Ən yaxşı təcrübələr və effektiv metodologiyalar

Qabaqlayıcı tədbirlərin uğurlu tətbiqinə dair bir sıra beynəlxalq nümunələr mövcuddur:

• Nepal və Banqladəş: Yerli icmalarda qadın liderliyində maarifləndirmə şuralarının qurulması insan alverinin qarşısının alınmasında mühüm rol oynamışdır

• Moldova: Məktəblərdə həyata keçirilən interaktiv təlim modulları və simulyasiya oyunları məktəblilərin riskli miqrasiya yollarına qarşı müqavimətini artırmışdır²⁰⁷.

• Azərbaycan: Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi, Daxili İşlər Nazirliyi və qeyri-hökumət təşkilatlarının birgə həyata keçirdiyi kampaniyalar (məsələn, “Sənin həyatın – sənin seçimin”) ictimai şüurun yüksəlməsinə töhfə vermişdir.

Hədəf qruplar və fərqli yanaşmalar

Maarifləndirmə və qabaqlayıcı fəaliyyətlər aşağıdakı hədəf qruplar üçün fərqli metodlarla təşkil olunmalıdır:

• Erkən yaşda qızlar: Təhsil, gender bərabərliyi və həyat bacarıqları üzrə təlimlər.

• Ailələr və valideynlər: Risklər və etibarlı miqrasiya yolları haqqında məlumat.

• İcma liderləri: Gender əsaslı zorakılığa qarşı təsirli müdaxilə.

• Miqrantlar: Hüquqi məlumat və təhlükəsiz miqrasiya qaydaları.

• Təhsil və səhiyyə sektoru işçiləri: Riskli davranışların tanınması və erkən xəbərdarlıq sistemləri

Medianın və rəqəmsal texnologiyanın rolu

Rəqəmsal platformalar (sosial media, mobil tətbiqlər, online maarifləndirmə kampaniyaları) bu gün geniş auditoriyalara çatmaq üçün ən effektiv vasitələrdən biridir. Lakin bu sahədə eyni zamanda rəqəmsal təhlükələr və yanlış məlumatlandırma riski də mövcuddur. Belə hallarda informasiya etikası və məlumatın doğruluğu xüsusi əhəmiyyət daşıyır²⁰⁸.

Maarifləndirmə və qabaqlayıcı fəaliyyətlər insan alveri ilə mübarizədə strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu fəaliyyətlər yalnız informativ deyil, həm də transformativ olmalıdır – yəni fərdin düşüncə və davranışlarını dəyişməyə yönəlməlidir. Bu yanaşma sistemli, davamlı və

²⁰⁷ La Strada Moldova (2019). *Annual Report: Preventing Trafficking through Education*.

²⁰⁸ Europol (2021). *Internet Organized Crime Threat Assessment (IOCTA)*.

sosial ədalətə əsaslanmalı, ictimai institutların və vətəndaş cəmiyyətinin birgə əməkdaşlığı ilə həyata keçirilməlidir.

İnsan alveri ilə mübarizədə qabqalayıcı tədbirlərin zərurəti və maarifləndirmə tədbirlərinin rolu

İnsan alveri, qlobal miqyasda artan sosial, iqtisadi və hüquqi problemlərdən biri olaraq, yalnız nəticələrin idarə olunması ilə deyil, həm də səbəblərin kökündən aradan qaldırılması ilə mübarizə tələb edir. BMT-nin İnsan Alverinə qarşı Mübarizə Protokoluna (2000) əsasən, qabaqalayıcı tədbirlər insan alverinin qarşısının alınmasında dövlətlərin əsas vəzifələrindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bu kontekstdə maarifləndirmə fəaliyyəti yalnız informativ bir proses deyil, həm də ictimai davranışın dəyişdirilməsinə yönəlmiş transformativ bir vasitədir²⁰⁹.

Maarifləndirmə tədbirlərinin əhəmiyyəti müxtəlif səviyyələrdə – fərdi, ailə, icma və institusional – təsir göstərmə potensialına malikdir. Bu tədbirlər risk qruplarını məlumatlandırmaqla yanaşı, həm də potensial cinayətkarları davranışlarını dəyişməyə vadar edə bilər. Habelə, maarifləndirmə ictimaiyyətin reaksiyasını formalaşdırır, qurbanların stigmatizasiyasını azaldır və hüquqi sistemə olan etimadı artırır²¹⁰.

Maarifləndirmənin əsas komponentləri və nəzəri çərçivəsi

Maarifləndirmə kampaniyaları ictimai sağlamlıq və davranış elmləri ilə sıx bağlıdır. Tətbiq edilən modellər arasında “Health Belief Model” (HBM), “Social Norms Theory”, “Theory of Planned Behavior” və “Diffusion of Innovations” modelləri xüsusilə ön plana çıxır²¹¹. Bu modellər məlumat ötürmə ilə bərabər, insanlarda davranış dəyişikliyi yaratmağı hədəfləyir²¹².

Məsələn, insan alveri riski daşıyan qadın və yeniyetmələrə yönəlmiş maarifləndirmə təşəbbüsləri onların risk algısını artırmaq, mənbələrə çıxışını təmin etmək, qərar vermə bacarıqlarını gücləndirmək və alternativ həyat bacarıqları formalaşdırmaq üzərində qurulmalıdır.

Təhsil sistemində erkən xəbərdarlıq və qabaqalayıcı maarifləndirmə

Təhsil sistemi insan alverinə qarşı ən effektiv müdaxilə və erkən xəbərdarlıq platformalarından biridir. Məktəblər və peşə təhsili

²⁰⁹ Zimmerman, C., & Kiss, L. (2017). *Human trafficking and exploitation: A global health concern*. PLoS Medicine.

²¹⁰ Surtees, R. (2005). *Second annual report on victims of trafficking in South-Eastern Europe*.

²¹¹ Rogers, E. M. (2003). *Diffusion of Innovations* (5th ed.).

²¹² Ajzen, I. (1991). *The theory of planned behavior*. Organizational Behavior and Human Decision Processes.

müəssisələri bu məqsədlə sosial bacarıqlar, bərabər münasibətlər və insan hüquqları haqqında biliklərin aşılmasında önəmli rol oynayır. UNICEF və IOM tövsiyə edir ki, məktəblərdə riskin tanınması, təhlükəli təkliflərin təhlili, rəqəmsal təhlükəsizlik və autonom qərar vermə kimi mövzular kurikulumlara inteqrasiya edilsin.

Azərbaycanda aparılmış bəzi lokal araşdırmalara əsasən, risk qrupundakı yeniyetmələrin (xüsusilə regionlarda yaşayan və təhsildən yayınan qızların) insan alverinin müxtəlif formaları haqqında minimal biliyə malik olduğu və firıldaqçı təklifləri tanımaqda çətinlik çəkdikləri müşahidə olunmuşdur .

Media və ictimaiyyətlə iş: Etik çərçivədə transformativ təsir

Media insan alveri ilə bağlı ictimai rəyin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Medianın məlumatvermə forması və terminoloji yanaşması qurbanların stigmatizasiyasına və ya empatik qəbuluna səbəb ola bilər. IOM (2018) və La Strada International (2020) tövsiyə edir ki, media alətləri qurbanlara dair məlumatların təqdimində etik kodlara əməl etməli, şəxsi məlumatların qorunması, anlamsız drammatizasiya və qurbanın günahlandırılması kimi hallardan yayınmalıdır.

Effektiv ictimai kampaniyalar – plakatlar, sosial media mesajları, qısametrajlı filmlər, influencer əməkdaşlıqları – risk qrupuna birbaşa çatmağı təmin edir. Məsələn, “Blue Heart Campaign”²¹³ və “#EndHumanTrafficking” təşəbbüsləri beynəlxalq səviyyədə insan alverinə qarşı sosial reaksiyanın güclənməsinə səbəb olmuşdur

Sosial davranışın dəyişdirilməsinə yönəlmiş kampaniyalar

Maarifləndirmə yalnız məlumat ötürmək deyil, həm də sosial normativləri dəyişmək məqsədi daşmalıdır. Bu isə əsasən transformativ gender yanaşmaları, kişilərin və oğlan uşaqlarının iştirakı, ailə strukturlarının maarifləndirilməsi və ictimai nüfuz sahiblərinin iştirakı ilə mümkündür. “Changing the Story” layihəsi göstərir ki, hekayələşdirmə (narrativ metod) və yerli icmalarda interaktiv teatr, video-senarilər və müzakirələr vasitəsilə sosial normlar dəyişdirilə bilər.

Riskli qruplara yönəlmiş maarifləndirmə strategiyaları

Risk altında olan qruplara – təhsilsiz qadınlar, miqrantlar, münaqişə zonalarından olan şəxslər, sosial-iqtisadi çətinlik çəkən ailələr – yönəlmiş məqsədyönlü fəaliyyət daha əhəmiyyətlidir. Amerika Psixoloqlar Assosiasiyası (2008) və ATƏT (2020) resurslarında göstərilir ki, bu qruplarla işləyərkən mədəni uyğunluq, dil baryerlərinin aradan qaldırılması, qadın fasilitatorların iştirakı və interaktiv metodlar vacibdir.

²¹³ UNODC. (2015). *Blue Heart Campaign – Advocacy Toolkit*.

Maarifləndirmə və qabaqlayıcı fəaliyyətlər insan alveri ilə mübarizədə ən strateji sahələrdən biridir. Onların effektivliyi yalnız informasiyanın yayılması ilə deyil, bu informasiyanın hədəf auditoriyanın davranışını dəyişdirmə qabiliyyəti ilə ölçülür. Azərbaycan reallığında da effektiv və kontekstə uyğunlaşdırılmış maarifləndirmə proqramları qurmaq üçün intersektorial əməkdaşlıq, innovativ üsullar və risk qruplarına spesifik yanaşmalar vacibdir.

Profilaktik yanaşma və ilkin xəbərdarlıqlar:

Profilaktik müdaxilə, sosial müdafiə sisteminin əsas komponentlərindən biri olmaqla, insan alveri, erkən nikah, məişət zorakılığı və digər hüquq pozuntularının baş verməzdən əvvəl qarşısının alınmasına yönəlmiş fəaliyyətdir. Dünya üzrə tətbiq edilən qabaqlayıcı yanaşmalar göstərir ki, ilkin xəbərdarlıqlar və profilaktik sistemlər olmadan effektiv müdaxilə mümkün deyil.

1. Profilaktik yanaşmanın əsasları

Profilaktik yanaşma əsasən üç səviyyədə həyata keçirilir:

- Birincili profilaktika – riskin baş verməsinin qarşısının alınması (məsələn, məktəblərdə məlumatlandırıcı proqramlar, gender bərabərliyi təhsili).

- İkincili profilaktika – risk altında olan qruplara yönəlmiş erkən xəbərdarlıq sistemləri və dəstək.

- Üçüncülü profilaktika – artıq zorakılıq və ya alver halları yaşamış şəxslərin reabilitasiyası və təkrar qurbanlaşmanın qarşısının alınması

Bu səviyyələrin hər biri bir-birini tamamlayır və yalnız koordinasiyalı tətbiq olunduqda effektiv olur. Məsələn, məktəblərdə gender əsaslı zorakılıq haqqında erkən təhsil proqramları vasitəsilə uşaqlar və yeniyetmələr maarifləndirilir, risklər tanıdılır və müdafiə davranışları öyrədilir²¹⁴.

İlkin xəbərdarlıq sistemlərinin əhəmiyyəti

İlkin xəbərdarlıq (early warning) sistemləri, risk faktorlarını və qurban olma ehtimalı olan şəxsləri vaxtında müəyyən etməyə kömək edir. Bu sistemlərə daxildir:

- Risk faktorlarına dair məlumat bazalarının yaradılması (məsələn, erkən nikah riskində olan icmalar).

- Məlumatların gender və yaş üzrə təhlili²¹⁵.

²¹⁴ Baldwin, S. et al. (2021). *Preventing Gender-Based Violence through Education*. International Journal of Education and Development.

²¹⁵ ECPAT International (2020). *Disrupting Harm: Evidence on Online Child Sexual Exploitation*.

- Sosial işçilər üçün riskin qiymətləndirilməsi alətləri.
- Məktəblərdə və icmalarda müşahidə mexanizmləri.

İlkin xəbərdarlıq sistemləri yalnız texniki vasitələrlə deyil, həm də lokal biliklərə əsaslanan erkən diaqnostika bacarıqları ilə də təmin olunmalıdır. Məsələn, azyaşlı qızların qəfil məktəbi tərk etməsi və ya icmada “evlilik hazırlıqları”na dair məlumatlar sosial işçini və hüquq-mühafizə orqanlarını xəbərdar etməlidir.

Mədəni kontekstdə profilaktik müdaxilənin çətinlikləri

Azərbaycanda və digər postsovet cəmiyyətlərdə profilaktik fəaliyyətlərə qarşı mədəni müqavimət də müşahidə olunur. Erkən nikah və qızların “namus” anlayışları üzərindən ailə tərəfindən alver obyektinə kimi qavranılması profilaktik fəaliyyəti çətinləşdirir²¹⁶. Bu səbəbdən:

- Profilaktika yalnız hüquqi bilgilərlə deyil, sosial davranış normlarını dəyişəcək maarifləndirmə üsulları ilə də aparılmalıdır.
- Cinsiyyət stereotiplərinin ləğvi istiqamətində məktəb programlarında dəyişiklik edilməli, təhsil təkə informasiya ötürməli deyil, həm də dəyərlər formalaşdırılmalıdır²¹⁷.

Profilaktika yalnız maarifləndirmə ilə məhdudlaşmamalı, həm də *sistemli struktur dəyişikliklərini* əhatə etməlidir. Hüquqi tənzimləmələr, sosial normlara müdaxilə və informasiya texnologiyalarından istifadə bu prosesin ayrılmaz hissəsidir. Hədəf yalnız “təhlükə baş verdikdə reaksiya” deyil, “təhlükəni formalaşdıran mühitin dəyişdirilməsi” olmalıdır.

Regional fərqlər: İnsan alverinə qarşı mübarizədə kontekstual yanaşmalar

İnsan alveri ilə mübarizədə regional fərqlər, müxtəlif coğrafi, sosial, iqtisadi və mədəni kontekstlərə uyğunlaşdırılmış yanaşmaların vacibliyini ön plana çıxarır. Bir bölgədə uğurlu hesab olunan qabaqlayıcı və maarifləndirici mexanizmlər, başqa bir regionda eyni effektiv nəticələnməyə bilər. Bu səbəbdən insan alverinə qarşı tədbirlər planlaşdırılarkən regional xüsusiyyətlərin dərin təhlili və kontekstual uyğunlaşdırma əsas şərt kimi qəbul olunur.

Sosial-iqtisadi fərqlər və onların risk amillərinə təsiri

Sosial və iqtisadi bərabərsizliklər bir çox hallarda insan alveri risklərini artıran əsas amillərdəndir. Məsələn, kənd rayonlarında iqtisadi imkanların məhdudluğu, işsizlik və təhsil imkanlarının zəifliyi, qadın və

²¹⁶ Kiss, L., Pockock, N. S., & Zimmerman, C. (2015). *Human trafficking and labor exploitation: Toward identifying, implementing, and evaluating effective responses*. PLOS Medicine.

²¹⁷ UNESCO (2022). *Gender Equality in Education: Breaking Stereotypes*.

uşaqların şəhər mühitinə köçməsinə və qeyri-rəsmi iş bazarına daxil olmasına səbəb olur. Bu isə onların daha asan istismara məruz qalmasına yol açır. Halbuki, iri şəhərlərdə risk faktorları fərqli şəkildə təzahür edir – burada əsas təhlükələr bəzən rəqəmsal mühit, onlayn iş elanları, modelləşmə agentlikləri və saxta təkliflər vasitəsilə insan alverinə yönəlir olur

Mədəni və gender əsaslı fərqlərin rolu

Regionlar arasında mədəni dəyərlərin, gender rollarının və ailə institutunun təsiri də insan alverinə qarşı mübarizədə mühüm rol oynayır. Məsələn, bəzi cənub bölgələrində erkən nikah və qızların təhsildən uzaqlaşdırılması insan alverinə zəmin hazırlayan ilkin göstəricilər kimi çıxış edir²¹⁸. Digər tərəfdən, regionlarda mövcud olan patriarxal düşüncə tərzini qadınların hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına, onların əmək bazarında qeyri-rəsmi iştirakına və nəticədə istismara daha açıq olmasına səbəb olur²¹⁹.

İnfrastruktur və xidmətlərin əlçatanlığı

Müxtəlif regionlarda sosial xidmətlər, hüquqi yardım, sığınacaqlar və mühafizə mexanizmlərinin əlçatanlığı da ciddi şəkildə dəyişir. Şəhər mühitində bu xidmətlərə nisbətən daha çox çıxış olduğu halda, ucqar və sərhədyanı ərazilərdə bu xidmətlər ya ümumiyyətlə mövcud deyil, ya da resurslarla zəif təmin olunub²²⁰. Bu isə qurbanların aşkarlanması və reabilitasiyası prosesini çətinləşdirir. Bəzi regionlarda hüquq-mühafizə orqanlarının və yerli icma liderlərinin insan alveri barədə məlumatlılığı da aşağıdır ki, bu da ilkin aşkarlama və müdaxilə imkanlarını zəiflədir.

Regional əmək miqrasiyası və transsərhəd risklər

Xüsusilə sərhəd regionlarında yaşayan insanlar üçün əmək miqrasiyası daha geniş yayılmış praktikadır. Bu, çox zaman qanunsuz və nəzarətsiz formaya düşdükdə insan alveri üçün münbit zəmin yaradır. Məsələn, Azərbaycan-Gürcüstan, Azərbaycan-İran və Azərbaycan-Rusiya sərhədlərinə yaxın ərazilərdə yaşayan əhali qruplarında qara bazarda iş təklifləri və qeyri-rəsmi miqrasiya halları müşahidə olunur ki, bu da insan alverinin aşkarlanması və qarşısının alınmasını çətinləşdirir.

Regional səviyyədə fərqli maarifləndirmə strategiyaları

Bu fərqliliklər maarifləndirmə və profilaktik tədbirlərin tərtibində fərqli yanaşmalar tələb edir. Kənd yerlərində vizual və şifahi informasiya

²¹⁸ UNFPA. (2020). *Child Marriage in the South Caucasus*.

²¹⁹ CEDAW Shadow Reports. (2018). *Gender-Based Discrimination in the South Caucasus*.

²²⁰ OSCE. (2016). *Combating Trafficking in Human Beings: Regional Approaches*.

vasitələri (afişalar, icma toplantıları, teatr texnikaları), şəhər mühitində isə sosial media, rəqəmsal maarifləndirmə kampaniyaları və gənclər üçün interaktiv tədbirlər daha effektiv nəticə verir. Yerli dildə və mədəni normaya uyğunlaşdırılmış mesajlar ictimai qavrayışın dəyişdirilməsində əsas rol oynayır.

Regional fərqliliklər insan alverinə qarşı effektiv mübarizə və profilaktik mexanizmlərin dizaynında nəzərə alınmalıdır. Yalnız mərkəzləşdirilmiş strategiyalarla deyil, həm də bölgəsəl kontekstə əsaslanan və icma iştirakına söykənən yanaşmalarla bu təhlükənin qarşısı alınabilir. Regional səviyyədə resursların gücləndirilməsi, yerli sosial işçilərin və hüquq-mühafizə əməkdaşlarının insan alveri üzrə xüsusi təlimlərdən keçirilməsi və xidmətlərin yerli dil və kontekstdə təqdim edilməsi mühüm addımlardır .

İnsan alveri ilə mübarizədə maarifləndirmə və qabaqlayıcı fəaliyyətlər sosial müdafiə strategiyalarının əsas sütunlarından birini təşkil edir. Bu fəsilə təhlil edilən nümunələr, regionlararası fərqlər, profilaktik yanaşmalar və müxtəlif kommunikasiya vasitələrinin (təhsil, media, kampaniyalar) effektivliyi göstərdi ki, risk qruplarının vaxtında maarifləndirilməsi və ictimai şüurun formalaşdırılması həm hüquqi, həm də sosial rehabilitasiya resurslarını əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər.

Tədqiqatlar sübut edir ki, insan alverinin qarşısını almağın ən effektiv yollarından biri onun baş verməsinə şərait yaradan sosial-iqtisadi və psixoloji faktorların öncədən aşkarlanması və hədəf qruplar üzrə risklərin azaldılmasıdır²²¹ . Bu baxımdan, profilaktik tədbirlərin tətbiqi sadəcə informativ deyil, strukturlaşdırılmış və davranış yönümlü yanaşmanı tələb edir. Gənclərin, xüsusilə qızların erkən yaşlardan hüquqi savadlılığının artırılması, internet təhlükələri və rəqəmsal istismar riski ilə bağlı təlimlərin təşkili artıq preventiv fəaliyyətlərin vacib komponentlərinə çevrilmişdir²²².

Fəsiləki regional analiz göstərdi ki, maarifləndirmə strategiyaları yalnız mərkəzi şəhərlərlə məhdudlaşdırılmamalı, kənd və ucqar ərazilərə də uyğunlaşdırılmış dillə çatdırılmalıdır. Məsələn, yerli dialekt və mədəni kontekstə uyğun hazırlanmış tədris və vizual materiallar bölgə qadınlarının və gənclərinin diqqətini daha effektiv çəkir²²³ .

Təhsil sistemində insan alveri və cinsi istismar kimi mövzuların

²²¹ Gallagher, A. T. (2017). *The International Law of Human Trafficking*. Cambridge University Press.

²²² OECD, 2021

²²³ UN Women (2020). *Addressing Gender Dimensions of Human Trafficking*.

kurikulumlara inteqrasiyası uzunmüddətli nəticə verə biləcək preventiv model kimi qiymətləndirilir. Bu sahədə UNESCO və UNICEF-in həyata keçirdiyi məktəb əsaslı proqramlar gənc nəslin bilik və müdafiə bacarıqlarını gücləndirməklə, onları potensial risklərə qarşı daha dayanıqlı edir.

Mediada istifadə olunan üslub və vizual təsvirlərin isə stereotipləri gücləndirmək deyil, insan alveri ilə bağlı həqiqətləri cəmiyyətə obyektiv və həssas şəkildə təqdim etməsi vacibdir. Bu, media etikasına və yanaşma, maarifləndirici materialların effektivliyinə də bilavasitə təsir göstərir²²⁴.

Fəsil həmçinin göstərdi ki, yalnız kampaniya və təlimlərlə deyil, eyni zamanda davamlı cəmiyyət yönümlü təşəbbüslərlə – məsələn, könüllü mərkəzləri, təhlükəsiz internet resursları, icma liderlərinin iştirakı və qadınların özləri tərəfindən aparılan məlumatlandırıcı fəaliyyətləri vasitəsilə insan alverinə qarşı immunitet formalaşdırmaq mümkündür²²⁵.

Bu baxımdan, maarifləndirmə və qabaqlayıcı tədbirlər nə qədər erkən mərhələdə və kontekstual uyğunlaşdırma ilə həyata keçirilərsə, insan alverinin qarşısının alınmasında bir o qədər strukturlaşdırılmış və effektiv nəticələr əldə edilə bilər. Belə tədbirlər həm mikro səviyyədə fərdlərin qorunması, həm də makro səviyyədə sosial sabitliyin təmin olunmasına xidmət edir.

FƏSİL IX. TƏLİM MODULU.

Maarifləndirmə və qabaqlayıcı fəaliyyətlər

Bu təlimin əsas məqsədi iştirakçılara insan alveri ilə mübarizədə maarifləndirmə və qabaqlayıcı fəaliyyətlərin effektivliyini anlatmaq, lokal səviyyədə preventiv təşəbbüsləri planlama bacarığını inkişaf etdirmək və ictimai dəstəyin səfərbər edilməsində yaradıcı və praktik alətlərdən istifadəni öyrətməkdir.

Təlim həm mütəxəssislərə (müəllimlər, sosial işçilər, QHT nümayəndələri), həm də gənclərə yönəlmişdir. Məqsəd onların aşağıdakı sahələrdə bilik və bacarıqlarını artırmaqdır:

- İnsan alverinə dair maarifləndirmə mesajlarının düzgün hazırlanması və auditoriyaya çatdırılması
- Məktəblərdə və icmalarda təbliğat işinin təşkili
- Rəqəmsal və vizual vasitələrlə təsirli kommunikasiyanın

²²⁴ Skrivankova, K. (2010). *Between Decent Work and Forced Labour: Examining the Continuum of Exploitation*. Joseph Rowntree Foundation.

²²⁵ Bales, K. (2012). *Disposable People: New Slavery in the Global Economy*. University of California Press.

qurulması

- Kampaniya planlaması və sosial təşəbbüslərin həyata keçirilməsi bacarığı
- İctimaiyyətlə dialoq və davranış dəyişikliyi üçün simulyativ üsullardan istifadə

TƏLİM GÜNDƏLİYİ.

Müddət: 1 gün (09:30 – 17:00):

İştirakçılar: Müəllimlər, sosial işçilər, QHT nümayəndələri, gənclər və digər maraqlı tərəflər

Saat	Sessiya/Mövzu	Məqsəd və Fəaliyyətlər	Alətlər və Metodlar
09:30–10:00	Açılış və tanışlıq	Təlimin məqsədinin izahı, iştirakçıların gözləntilərinin toplanması	Buzqıran oyunları (məsələn, “İki həqiqət, bir yalan”)
10:00–11:00	Sessiya 1: İnsan Alverinə qarşı maarifləndirmə ümumi baxış	İnsan alveri və maarifləndirmənin əhəmiyyəti, uğurlu kampaniyalar nümunələri	Slayd təqdimatı, video (qısa maarifləndirici klip)
11:00–11:15	Fasilə	Qısa fasilə	—
11:15–12:30	Sessiya 2: Mini kampaniya planının hazırlanması	İştirakçılar qruplara bölünərək insan alverinə qarşı kampaniya planı hazırlayırlar	Qrup işi, flipchart, markerlər, planlaşdırma şablonu
12:30–13:30	Nahar fasiləsi	—	—
13:30–15:00	Sessiya 3: Simulyasiya – məktəbdə maarifləndirmə	Simulyasiya vasitəsilə məktəbdə maarifləndirmə tədbiri planlaşdırılır və icra olunur	Rol oyunu, simulyasiya ssenarisi, müşahidəçi qeyd dəftəri
15:00–15:15	Fasilə	—	—

15:15– 16:30	Sessiya 4: Poster Yarışması: “İnsan Alverinə Yox De!”	Poster hazırlama prosesi və təqdimatı, kreativ ideyaların inkişafı	Kağız, rəngli qələmlər, flomasterlər, yapışqan, poster nümunələri
16:30– 17:00	Yekun müzakirə və qiymətləndirmə	Təlimdə öyrənilənlərin müzakirəsi, suallar və yekun nəticələrin çıxarılması	Açıq müzakirə, qısa anket, geri bildirim forması

Açılış və tanışlıq

Təlimçi üçün ipuçları: İştirakçıların ehtiyac və gözləntilərini öyrənmək üçün “gözlənti kartları” və ya mentimeter kimi interaktiv alətlərdən istifadə edin. İstiqamətverici suallar: “İnsan alveri ilə bağlı ilk düşündüyünüz nədir?”, “Bu təlim sizə hansı bacarıqları qazandırmalıdır?” Qısamüddətli buzqıran oyunları ilə qrup dinamikasını qurun (məs., “Bir sözlə tanışlıq”, “Doğru və yalan”).

Sessiya 1: İnsan alverinə qarşı mübarizədə maarifləndirməyə ümumi baxış

Təlimçi üçün ipuçları: Qısa təqdimatla başlayın: İnsan alverinin formaları, məqsədləri, qurban profilləri. İştirakçılara real statistikalar və yerli kontekstdə nümunələr verin. Maarifləndirmənin hüquqi və sosial əhəmiyyəti haqqında video və ya infoqrafik vasitələrdən istifadə edin. Sual: “Sizcə ən riskli yaş qrupu kimdir və niyə?”

Sessiya 2: Mini kampaniya planının hazırlanması

Təlimçi üçün ipuçları: Kiçik qruplarla işləməyi təşviq edin. Plan üçün struktur verin: Məqsəd, mesaj, auditoriya, alətlər (plakat, sosial media, seminar), ölçmə indikatorları. Dəyərləndirmə üçün suallar: “Bu kampaniya hansı problemi hədəfləyir?”, “Uşaqlarla/yeniyyətmlərlə işləmək üçün nə nəzərə alınmalıdır?”

Sessiya 3: Simulyasiya – məktəbdə maarifləndirmə

Təlimçi üçün ipuçları: İştirakçılara simulyasiya üçün real məktəb konteksti təqdim edin. Rollar verin: müəllim, şagird, valideyn, məktəb psixoloqu, sosial işçi. Diqqət: Uşaq müdafiə prinsiplərinə uyğun ünsiyyət, yaşa uyğun izah və qeyri-məhkumedicil dil. Diskussiya sualı: “Bu simulyasiyada hansı riskli yanaşmalar var idi?”

Sessiya 4: Poster Yarışması – “İnsan alverinə yox de!”

Təlimçi üçün ipuçları: Yaradıcılığı təşviq edin – söz, rəng və

simvol gücündən istifadə. Qiymətləndirmə meyarları: mesajın aydınlığı, kreativlik, hədəf auditoriyaya uyğunluq. Ən güclü mesajlardan ibarət *poster qalereyası* yaradır. Qalibləri seçərkən demokratik səsvermə üsulundan istifadə edə bilərsiniz (səs kartları, onlayn formalar).

Yekun müzakirə və qiymətləndirmə

Təlimçi üçün ipuçları: Hər iştirakçıdan “Bu gün nə öyrəndim?” sualına cavab istəyə bilərsiniz. Anonim refleksiya forması təqdim edin (pozitiv məqamlar, inkişaf sahələri).

Qısa quiz və ya oyun tipli qiymətləndirmə (məs., “Doğru və yalan” kartları).

Gələcək tədbirlərlə bağlı marağı soruşun: “Bu sahədə hansı maarifçilik addımını atmaq istərdiniz?”

Təlimdə istifadə olunacaq əsas alətlər və metodlar:

- Slayd və video materiallar: İnsan alveri haqqında qısa, təsirli təqdimatlar və videoklip.

- Qrup işi: İştirakçılar kampaniya planı hazırlamaq üçün bölünürlər; flipchart və markerlərlə ideyalarını vizuallaşdırırlar.

- Simulyasiya: Məktəbdə maarifləndirmə tədbirinin keçirilməsi üçün rol oyunları, müşahidəçilərdən rəy alma.

- Kreativ yaradıcılıq: Poster hazırlamaq üçün əl işi materialları, rəngli kağızlar, qələmlər.

- Müzakirə və geri dönüş: Təlimin sonunda açıq müzakirə və qısa anketlər vasitəsilə qiymətləndirmə.

Simulyasiya üçün əvvəlcədən hazırlanmış ssenarilər və rollar təlimçi tərəfindən paylanmalıdır.

Poster yarışmasının mövzusu və qiymətləndirmə meyarları (məsələn, mesajın aydınlığı, kreativlik, vizual təsir) təlimdən əvvəl izah edilməlidir.

Təlimçi fasilələrdə və sessiyalar arasında iştirakçılarla aktiv dialoq qurmaldır.

Simulyasiya: Məktəbdə maarifləndirmə tədbiri

Təsvir: İştirakçılar qruplara bölünür və hər qrup məktəbdə insan alverinə qarşı maarifləndirmə tədbiri təşkil edir. Hər qrupda rol paylanır: müəllim, şagird, valideyn, sosial işçi və yerli icma nümayəndəsi.

Məqsəd: İştirakçılar insan alverinin risklərini və xəbərdarlıq əlamətlərini məktəb kontekstində təqdim etməyi praktika etsinlər.

- Tədbirin təşkilində mümkün çətinlikləri müəyyən etsinlər və həll yolları təklif etsinlər.

Qeyd: Təlimçi müşahidəçi kimi iştirak edir, təqdimatdan sonra qrupun fəaliyyətini təhlil edir.

Qrup İşi

Tapşırıq: Mini kampaniya planı hazırlanması

Təsvir: İştirakçılar 4-5 nəfərlik qruplara bölünür və insan alverinə qarşı kiçik bir maarifləndirmə kampaniyası planı hazırlayırlar.

Tələb olunanlar:

- Məqsəd və hədəf auditoriyanın müəyyən edilməsi
- Kampaniya mesajı və istifadə olunacaq kommunikasiya kanalları
- Fəaliyyət planı (tədbirlər, sosial media postları, tədbirlər)
- Resurslar və potensial tərəfdaşlar
- Qiymətləndirmə və nəticələrin izlənməsi

Nəticə: Hər qrup planını qısa təqdim edir (5-7 dəq.).

Tapşırıq: rəqəmsal təhlükə analizi

Təsvir: İştirakçılar fərdi və ya kiçik qruplarla internet və sosial mediada insan alveri risklərini müəyyən edirlər.

Mövzular:

- Hansı rəqəmsal platformalarda risklər daha çoxdur?
- Hansı məlumatların paylaşılması təhlükəlidir?
- Qurbanların rəqəmsal izlərinin qorunması üçün nə edə bilərik?

Nəticə: Qısa müzakirə və tövsiyələrin hazırlanması.

Oyunlar

Oyun 1: “Risk və müdafiə kartları”

Qaydalar:

• Təlimçi müxtəlif risk situasiyaları və müdafiə tədbirləri yazılmış kartlar hazırlayır.

• İştirakçılar kartları cüt-cüt seçir və uyğun risklə müdafiəni birləşdirirlər.

• Sonra qrup müzakirəsi aparılır.

Oyun 2: “Mesajın gücü”

Qaydalar:

• İştirakçılar insan alverinə qarşı maarifləndirici qısa mesajlar yazırlar (maksimum 140 simvol).

• Mesajlar təlimçi və qrup tərəfindən qiymətləndirilir.

• Ən təsirli mesajlar seçilir.

Təlimçi üçün təlimlərin gedişatını idarəetmə üzrə məsləhətlər

İnsan alveri kimi mürəkkəb və çoxşaxəli sosial problemin effektiv həlli üçün maarifləndirmə və qabaqlayıcı fəaliyyətlər əvəzsiz əhəmiyyət

kəsb edir. Bu fəsilə təqdim olunan məlumat və təhlillər əsasında aşağıdakı tövsiyələr və gələcək inkişaf istiqamətləri formalaşdırılmışdır.

1. Maarifləndirmə strategiyalarının davamlı və integrativ olması

İnsan alveri ilə mübarizədə maarifləndirmə fəaliyyətləri yalnız müəyyən layihə və kampaniyalarla məhdudlaşmamalı, uzunmüddətli və davamlı proqramların bir hissəsi olmalıdır. Təhsil, media və icma səviyyəsində aparılan maarifləndirmə işləri hüquq-mühafizə orqanları, sosial xidmətlər və qeyri-hökumət təşkilatları ilə sıx əlaqədə aparılmalıdır ki, bu da məlumat axınının effektivliyini və müdaxilə mexanizmlərinin vahidliyini təmin edər.

2. Regional və mədəni kontekstə uyğun proqramların hazırlanması

Fərqli bölgələrdə insan alverinin riskləri, sosial-mədəni kontekst və mövcud resurslar fərqlidir. Buna görə də, maarifləndirmə və qabaqlayıcı tədbirlər yerli şəraitə, dilə və mədəniyyətə uyğunlaşdırılmalı, həmçinin həssas qrupların (uşaqlar, qadınlar, miqrantlar və s.) spesifik ehtiyacları nəzərə alınmalıdır. Bu yanaşma proqramların qəbulunu və təsirini artırır.

3. Rəqəmsal texnologiyaların daha geniş və təhlükəsiz istifadəsi

Rəqəmsal platformalar insan alveri barədə maarifləndirmə üçün böyük imkanlar açır, lakin bu sahədə risklər də mövcuddur. Gələcəkdə rəqəmsal texnologiyaların istifadəsində təhlükəsizliyin təmin edilməsi, sosial media kampaniyalarının effektivliyinin artırılması və süni intellekt vasitəsilə risk analizlərinin inkişaf etdirilməsi vacibdir (UN Women, 2020). Bununla yanaşı, rəqəmsal savadlılığın artırılması, xüsusilə gənclər arasında, prioritet olmalıdır.

4. Erkən xəbərdarlıq sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və inteqrasiyası

İnsan alverinin qarşısının alınmasında erkən xəbərdarlıq və risklərin vaxtında aşkarlanması həyati əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə mövcud məlumatların toplanması, analiz edilməsi və müxtəlif qurumlar arasında effektiv koordinasiyanın gücləndirilməsi vacibdir. Gələcəkdə bu sistemlərə süni intellekt və böyük məlumat texnologiyalarının inteqrasiyası daha dəqiq proqnozların verilməsinə imkan yarada bilər.

5. Maarifləndirmədə gender yanaşmasının gücləndirilməsi

İnsan alveri çox vaxt gender əsaslıdır və qadınlar, qızlar xüsusi risk qrupunu təşkil edir. Maarifləndirmə proqramlarında gender həssaslığının artırılması və qadınların gücləndirilməsi strategiyalarının daxil edilməsi vacibdir. Bununla yanaşı, kişilərin və cəmiyyətin digər üzvlərinin də

maarifləndirilməsi gender stereotiplərinin aradan qaldırılması üçün önəmlidir.

6. Qiymətləndirmə və monitoring mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi

Maarifləndirmə kampaniyalarının effektivliyini qiymətləndirmək üçün elmi əsaslı monitoring və qiymətləndirmə sistemlərinin qurulması zəruridir. Gələcəkdə sosial təsirin ölçülməsi, iştirakçıların davranış və biliklərindəki dəyişikliklərin təhlili üçün daha müasir və davamlı metodlar inkişaf etdirilməlidir.

7. Təlimçi və mütəxəssislərin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması

Maarifləndirmə fəaliyyətlərinin keyfiyyəti təlimçilərin bilik və bacarıqlarından birbaşa asılıdır. Bu səbəbdən davamlı təlim və sertifikatlaşdırma proqramları, həmçinin təcrübə mübadiləsi imkanlarının yaradılması gələcəkdə daha effektiv təlimlərin təmin olunmasına kömək edəcəkdir.

8. İctimai və özəl sektorun əməkdaşlığının genişləndirilməsi

İnsan alverinə qarşı mübarizədə bütün cəmiyyətin iştirakına ehtiyac vardır. Bu məqsədlə dövlət qurumları, QHT-lər, media, biznes və akademiyanın əməkdaşlığı genişləndirilməlidir. Xüsusilə media və rəqəmsal platformaların rolu daha da artırılmalı, ictimai diqqətin cəlb edilməsi üçün innovativ yanaşmalar tətbiq edilməlidir.

İnsan alveri qlobal miqyasda ciddi hüquq pozuntusu və insan hüquqlarının kütləvi pozulmasıdır. Bu problemin effektiv şəkildə həlli yalnız hüquqi tədbirlərlə məhdudlaşmır, həm də maarifləndirmə və qabaqlayıcı fəaliyyətlərin sistemli şəkildə həyata keçirilməsini tələb edir. Maarifləndirmə, yəni cəmiyyətin insan alveri barədə məlumatlandırılması, potensial qurbanların və geniş ictimaiyyətin risklər barədə məlumatlandırılması, erkən xəbərdarlıq siqnallarının çatdırılması insan alverinin qarşısını almağın əsas elementlərindəndir.

Bu bəzildə təqdim olunan analizlər və təlim modulu insan alverinə qarşı mübarizədə maarifləndirmənin necə planlaşdırılması və həyata keçirilməsi barədə əsaslı biliklər verir. Tədqiqatlar göstərir ki, insan alveri ilə mübarizədə informasiyanın yayılması və təhsil, media, ictimai kampaniyaların qurulması sosial davranışların dəyişdirilməsi və müdafiənin möhkəmləndirilməsi baxımından həlledici rol oynayır.

Maarifləndirmə fəaliyyəti müxtəlif səviyyələrdə və formatlarda təşkil edilə bilər: məktəblərdə təhsil proqramları, ictimaiyyətə yönəlmiş media kampaniyaları, sosial media üzərindən yayım, yerli icma mərkəzlərində təlimlər və digər tədbirlər. Hər bir yanaşma özünəməxsus

auditoriya və məqsəd daşıyır. Məsələn, məktəblərdə həyata keçirilən maarifləndirmə gənc nəsilin insan alverinin riskləri və qarşısının alınması barədə məlumatlılığını artırmaqla uzunmüddətli preventiv tədbir rolunu oynayır. Eyni zamanda, media və ictimai kampaniyalar cəmiyyətin geniş təbəqələrini əhatə edərək mövzu ilə bağlı sosial stereotiplərin aradan qaldırılmasına və hüquqi tələblərin daha yaxşı başa düşülməsinə şərait yaradır.

Profilaktik yanaşmalar isə insan alverinin mümkünlüyünü azaldan ilkin xəbərdarlıqların vaxtında aşkarlanmasını, risk altında olan qrupların dəstəklənməsini, həmçinin ictimaiyyətin aktiv iştirakını təmin edir. Erkən xəbərdarlıq və risk analizi insan alveri qurbanlarının seçilməsinin qarşısını almaqda və müdaxilə imkanlarının artırılmasında əsas rol oynayır.

Regional fərqlər də nəzərə alınmalıdır. İnsan alveri ilə bağlı maarifləndirmə tədbirləri şəhər və kənd yerlərində, müxtəlif etnik və dil qruplarında fərqli strategiyalarla aparılmalıdır. Yerli mədəniyyətə, dilə və sosial şəraitə uyğunlaşdırılmış proqramlar daha böyük effekt verir ²²⁶. Bu yanaşma həmçinin resursların səmərəli istifadəsinə və yerli icmaların aktiv iştirakına imkan yaradır.

Təlim modulu isə iştirakçılara praktiki bacarıqlar verir: kampaniya planlama, maarifləndirmə tədbirlərinin təşkili, simulyasiyalar vasitəsilə real həyat situasiyalarının təhlili və yaradıcı poster yarışı kimi fəaliyyətlər mövzunun dərinədən mənimsənilməsinə təmin edir. Təlim interaktiv metodlardan istifadə edərək iştirakçıların fəallığını artırır və əldə olunan biliklərin həyat praktikasına tətbiqini asanlaşdırır.

Bütün bu fəaliyyətlər insan alveri ilə mübarizədə yalnız qanunların tətbiqi deyil, həm də sosial dəyişiklik və təhsil vasitəsilə dayanıqlı qoruma mexanizmlərinin formalaşmasına xidmət edir. Maarifləndirmə və qabaqlayıcı tədbirlər cəmiyyətin hər üzvünün insan hüquqlarının qorunmasına töhfə verməsinə şərait yaradır və insan alveri kimi çoxşaxəli problemlə mübarizədə qarşılıqlı məsuliyyətin əsasını qoyur.

²²⁶ Bales, K. (2012). *Disposable People: New Slavery in the Global Economy*. University of California Press.

FƏSİL X. TÖVSIYYƏLƏR VƏ GƏLƏCƏK İSTİQAMƏTLƏR

İnsan alveri ilə mübarizədə əldə olunan təcrübələr, mövcud qanunvericilik və həyata keçirilən maarifləndirmə, reabilitasiya, hüquqi müdafiə və sosial dəstək tədbirlərinin təhlili göstərir ki, bu çoxşaxəli sosial problemə qarşı mübarizədə davamlı inkişaf və yenilikçi yanaşmalar vacibdir. Bu fəsil insan alveri ilə bağlı mövcud yanaşmaların təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr təqdim edir və gələcək istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsinə yönəlmiş strateji təhlil aparır.

İndiki mərhələdə insan alveri qurbanlarının hüquqlarının qorunması və risklərin azaldılması üçün hüquqi, sosial və psixoloji müdaxilələr kompleks şəkildə tətbiq olunur. Lakin qlobal və regional tendensiyalar göstərir ki, insan alveri yeni formalar və rəqəmsal müstəvidə daha da mürəkkəbləşmiş strukturlar şəklində davam edir²²⁷. Bu səbəbdən mübarizənin effektivliyi üçün mövcud tədbirlərin davamlı təkmilləşdirilməsi, texnoloji yeniliklərin inteqrasiyası və çoxşaxəli əməkdaşlığın genişləndirilməsi vacibdir²²⁸.

Bununla yanaşı, insan alverinə qarşı mübarizədə qabaqlayıcı tədbirlər — maarifləndirmə, təhsil proqramları, erkən xəbərdarlıq sistemləri — mühüm rol oynayır və bu sahədə innovativ yanaşmaların tətbiqi tələb olunur. Sosial, mədəni və iqtisadi fərqliliklərin nəzərə alınması ilə yanaşı, gender həssaslığının artırılması da müvəffəqiyyətin əsas komponentlərindəndir (UN Women, 2020). Bu isə öz növbəsində proqramların lokal şəraitə uyğunlaşdırılması və müdaxilələrin effektivliyinin yüksəldilməsi üçün şərait yaradır²²⁹.

Gələcəkdə insan alveri ilə mübarizədə rəqəmsal texnologiyaların imkanlarından — o cümlədən süni intellekt, böyük məlumat analizi, onlayn monitorinq və sosial media vasitələrinin təhlükəsiz istifadəsindən geniş istifadə olunması perspektivləri mövcuddur²³⁰. Bu texnologiyalar risk qruplarının daha erkən aşkar edilməsinə, qurbanların qorunmasına və mübarizə strategiyalarının optimallaşdırılmasına xidmət edə bilər.

Fəslin davamında bu tövsiyələr detallı şəkildə analiz ediləcək, həmçinin insan alveri ilə mübarizədə yeni yanaşmalar, təkmilləşdirilmiş

²²⁷ UNODC (2022). *Global Report on Trafficking in Persons*.

²²⁸ Gallagher, A. T. (2017). *The International Law of Human Trafficking*. Cambridge University Press.

²²⁹ Bales, K. (2012). *Disposable People: New Slavery in the Global Economy*. University of California Press.

²³⁰ OECD (2021). *Preventive Measures and Early Warning Systems on Human Trafficking*.

qanunvericilik təşəbbüsləri, təlim və maarifləndirmə sahəsində inkişaf perspektivləri nəzərdən keçiriləcək. Təklif olunan strategiyalar və metodologiyalar beynəlxalq standartlara və elmi tədqiqatlara əsaslanaraq, mövcud problemlərin həlli üçün nəzəri və praktik əsaslar təmin edir.

İnsan alveri ilə mübarizədə siyasət tövsiyələri:

İnsan alveri qlobal hüquq pozuntusu olmaqla yanaşı, insan hüquqlarının ciddi pozulmasına səbəb olan çoxşaxəli problem kimi qəbul edilir. Effektiv mübarizə üçün dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar yalnız hüquqi çərçivə yaratmaqla kifayətlənməməli, kompleks siyasət yanaşmaları hazırlamalı və tətbiq etməlidirlər. Bu siyasətlər mühafizə, reabilitasiya, maarifləndirmə və qabaqlayıcı tədbirləri əhatə etməlidir.

İnsan alverinə qarşı milli strategiyaların və qanunvericilik Çərçivəsinin gücləndirilməsi

Milli səviyyədə insan alverinə qarşı kompleks strategiyaların hazırlanması zəruridir. Bu strategiyalar hüquqi əsasları möhkəmləndirməklə yanaşı, resursların effektiv paylanmasını, əlaqələndirilmiş fəaliyyət mexanizmlərinin yaradılmasını və qurbanların müdafiəsini təmin edir. Məsələn, Belçika və Niderland kimi ölkələrdə insan alverinə qarşı genişmiqyaslı milli planlar mövcuddur ki, onlar qanunvericiliyi gücləndirmək, polis və sosial xidmətlər arasında əməkdaşlığı artırmaq və qurbanlara dəstək vermək üçün çoxşaxəli yanaşmanı təmin edir.

Qurbanların müdafiəsi və reabilitasiyası üçün xüsusi proqramların təşkili

Siyasət çərçivəsində qurbanların hüquqlarının qorunması, onlara tibbi, psixoloji və hüquqi dəstək verilməsi prioritet olmalıdır²³¹. Norveç və Kanada kimi ölkələr qurbanların reintegrasiyası üçün geniş sosial proqramlar həyata keçirir, onların təhsil və əmək bazarına integrasiyasını dəstəkləyir²³².

3. Maarifləndirmə və profilaktik siyasətlərin inkişafı

Dövlət siyasəti insan alverinin qarşısını almaq üçün maarifləndirmə və profilaktik tədbirləri prioritet etməlidir. Bu, xüsusilə gənclər və risk qruplarına yönəldilmiş təhsil proqramları və ictimai kampaniyalar vasitəsilə reallaşmalıdır. **İsveçdə** məktəb proqramlarında insan alveri mövzusu müntəzəm tədris olunur, bu isə uzunmüddətli maarifləndirmə

²³¹ UN Women (2020). *Victim Protection and Rehabilitation Policies*.

²³² Gallagher, A. T. (2017). *The International Law of Human Trafficking*. Cambridge University Press.

siyasətinin nümunəsidir²³³.

4. Beynəlxalq və regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi

İnsan alveri məsələləri ölkə sərhədlərini aşır və buna görə də regional və beynəlxalq əməkdaşlıq siyasətinin inkişafı vacibdir. Bu, informasiya mübadiləsi, hüquqi yardım və qurbanların qorunması üçün ortaq platformaların yaradılması deməkdir. Avropa İttifaqı və BMT tərəfindən həyata keçirilən layihələr bu əməkdaşlığın uğurlu nümunələrindəndir²³⁴.

5. Rəqəmsal texnologiyalar və hüquq mühafizə siyasətlərinin inkişafı

Rəqəmsal mühitdə insan alverinin artması ilə əlaqədar olaraq, siyasətlər rəqəmsal izləmə, kibertəhlükəsizlik və onlayn istismarın qarşısının alınmasına yönəlməlidir. Cənubi Koreya və Avstraliya kimi ölkələr rəqəmsal insan alveri ilə mübarizə üçün xüsusi qanunvericilik və siyasətlər qəbul etmişdir.

İnsan alverinə qarşı siyasət tövsiyələri sistemli, çoxsahəli və beynəlxalq standartlara uyğun olmalıdır. Hüquqi baza gücləndirilməli, qurbanların müdafiəsi təmin edilməli, qabaqlayıcı maarifləndirmə artırılmalı və beynəlxalq əməkdaşlıq gücləndirilməlidir. Ölkə təcrübələri göstərir ki, bu yanaşmalar uğurlu nəticələr verir və insan alveri ilə mübarizədə vacib rol oynayır.

Sistemli koordinasiya: İnsan alverinə qarşı mübarizədə əsas alət

İnsan alveri kimi çoxsahəli cinayətlə mübarizə və qurbanların müdafiəsi üçün tək-tək təşəbbüslər yetərli deyil. Effektiv cavab yalnız sistemli və koordinasiyalı yanaşmalarla mümkündür. Bu yanaşma dövlət, vətəndaş cəmiyyəti, beynəlxalq təşkilatlar və özəl sektor arasında multisektoral əməkdaşlıq, vahid resurs istifadəsi, informasiyanın paylaşılması və ortaq fəaliyyət mexanizmlərinin formalaşdırılması ilə həyata keçirilə bilər²³⁵.

Koordinasiyanın əsas komponentləri

2.1. Milli koordinasiya mexanizmləri (National Referral Mechanisms, NRM)

Bu modelin məqsədi insan alveri qurbanlarının müəyyən edilməsi,

²³³ UNESCO (2021). *Education as Prevention: Integrating Child Protection into Education Systems*.

²³⁴ OECD (2021). *Enhancing Regional Cooperation Against Human Trafficking*.

²³⁵ Surtees, R. (2008). *Re/integration of trafficked persons: How can our work be more effective?* IOM.

qorunması və sosial reintegrasiyasını təmin etməkdir. Azərbaycan Respublikasında da NRM mexanizmi hüquqi sənədlərlə tənzimlənir (MİA, 2022), lakin onun yerli səviyyədə tətbiqi üçün aşağıdakı alətlər vacibdir:

- Koordinasiya xəritəsi (Network Map): Hər bir tərəfdaş qurumun funksiyası və səlahiyyətləri göstərilir.

- Əlaqələndirici şəxslərin siyahısı: Real vaxtda əlaqə saxlanıla biləcək mütəxəssislərin məlumat bazası.

- Qurbanları istiqamətləndirmə Protokolları: Qurban aşkarlandığında, onun sosial, tibbi və hüquqi dəstək sistemlərinə necə inteqrasiya olunacağına dair mərhələli plan.

2.2. Çarpaz sektor əməkdaşlığı (Intersectoral Cooperation) Əməkdaşlıq sadəcə hüquq-mühafizə və sosial xidmətlər arasında deyil, həm də təhsil, səhiyyə, əmək və sərəhəd xidmətlərini əhatə etməlidir. Tədqiqatlar göstərir ki, intersektoral koordinasiya qurbanların identifikasiyasını 30%-dək artırır (OSCE, 2015).

3. Praktiki alətlər və nümunələr

Alət	Təyinatı	Qurum
İnteraktiv resurs xəritəsi	Yerli xidmətlərin (sığınacaq, hüquqi yardım, tərcüməçi, psixoloq) yerləşdiyi dinamik xəritə	Bələdiyyə və QHT
Vahid məlumat bazası	Qurban haqqında məxfiliyi qoruyan, ancaq koordinasiyanı təmin edən sistem	DİN və Əmək Nazirliyi
Çoxsektorlu monitorinq qrupları	İnsan alveri hallarının monitorinqi və cavab tədbirləri üzrə əyalət əsaslı komitələr	Dövlət və Vətəndaş Cəmiyyəti
"Case conferencing" Platforması	Qurbanın işi üzrə çoxprofilli komanda müzakirələri	Sosial Xidmət Agentliyi

4. Əməkdaşlığın hüquqi əsasları və standartları

Azərbaycan Respublikası "İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında" Qanun²³⁶, Milli Fəaliyyət Planları və beynəlxalq sənədlərlə (məs. Palermo

²³⁶ Azərbaycan Respublikasının "İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında" Qanunu, 2005.

Protokolu, 2000) koordinasiyalı fəaliyyət üçün hüquqi zəmin yaradır. Eyni zamanda İstanbul Konvensiyası zorakılığa məruz qalan qadın və qızların hüquqlarını qorumaq üçün intersektoral yanaşmaları tövsiyə edir²³⁷.

Yeni çağırışlara cavab: İnsan alveri ilə mübarizədə adaptiv və innovativ yanaşmalar

Qloballaşma, texnoloji inkişaf və silahlı münaqişələr dünyada insan alverinin dinamikasını köklü şəkildə dəyişməkdədir. Ənənəvi insan alveri modellərinin transformasiyası ilə yanaşı, yeni rəqəmsal vasitələr insan alveri şəbəkələrinin fəaliyyət dairəsini daha da genişləndirmişdir. Bu dəyişikliklərə cavab verə bilmək üçün yalnız normativ hüquqi çərçivə deyil, eyni zamanda sosial müdafiə sistemləri, hüquq-mühafizə orqanları və vətəndaş cəmiyyəti üçün də adaptiv və çevik strategiyalar tələb olunur.

1. Rəqəmsal çağırışlar və texnologiyanın ikili rolu

Yeni çağırışların başında **rəqəmsal alver** və texnologiyanın istismara vasitə kimi istifadəsi dayanır. Onlayn platformalarda fırldaqçı vakansiyalar, saxta evlilik elanları və sosial şəbəkələrdə “grooming” (istismara hazırlıq) hallarının artması müşahidə olunur. UNODC və INTERPOL-un 2023-cü il hesabatlarında göstərilir ki, artıq insan alveri qurbanlarının 41%-i onlayn platformalarda tanış olduqları şəxslər vasitəsilə istismara cəlb olunurlar.

Bu risklərə cavab olaraq aşağıdakı addımlar tövsiyə olunur:

- Rəqəmsal mühafizə standartlarının tətbiqi (məs. Avropa Şurasının 2017-ci il “Onlayn cinsi istismarın qarşısının alınması mexanizmi”);
- Süni intellekt və alqoritmlərdən istifadənin etik normalarla tənzimlənməsi
- Kiberkriminalistika üzrə hüquq-mühafizə orqanlarının təlimləndirilməsi.

2. Yeni demografik qrupların hədəf alınması

Ənənəvi risk qruplarından əlavə, sosial-iqtisadi keçid dövründə olan miqrant qadınlar, iqlim qaçqınları da istismar riski ilə üz-üzədir. Bu qruplara yönəlik sosial xidmətlərin və hüquqi müdafiənin genişləndirilməsi aktual məsələdir.

Yaxşı nümunə: Kanada və İsveçrədə iqlim qaçqınları üçün inteqrasiya proqramlarına insan alverinə qarşı maarifləndirmə və erkən xəbərdarlıq sistemləri daxil edilib²³⁸.

3. Multisektoral yanaşmanın gücləndirilməsi

²³⁷ Council of Europe (2011). *Istanbul Convention*.

²³⁸ Bouchard, M., & Leclerc, C. (2023). *Migration, Climate Change and Human Trafficking: Intersections and Interventions*. Journal of Migration Studies.

Yeni çağırışlara adekvat cavab yalnız multidissiplinar və multisektoral əməkdaşlıq vasitəsilə mümkündür. Bu çərçivədə dövlət orqanları, vətəndaş cəmiyyəti, texnoloji platformalar və beynəlxalq təşkilatlar arasında həqiqi koordinasiya qurulmalıdır.

Tövsiyə olunan yanaşmalar:

- “Referral Mechanism 2.0” – çoxtərəfli yönləndirmə və məlumat mübadiləsi platforması;
- Regional monitorinq qrupları – sərhədyanı istismar hallarının operativ aşkarlanması və təhlili üçün;
- Rəqəmsal risk xəritələri – qurbanların tez-tez rastlandığı bölgələrdə süni intellektlə təhlil olunan məlumatlara əsaslanan xəritələndirmə.

4. İqlim dəyişikliyi və insan alveri

İqlim dəyişikliyi ilə bağlı zorakı miqrasiya halları artdıqca, istismara açıq əhalinin sayı da yüksəlir. UNEP və IOM-un 2024-cü il hesabatlarına ²³⁹ görə, su çatışmazlığı və torpaq itkisi səbəbilə yerini dəyişən icmalar, xüsusilə qadınlar və uşaqlar, qeyri-formal əmək bazarına daxil olaraq insan alverinin hədəfinə çevrilir.

Təklif:

- İqlim siyasətlərinə insan alveri riski kontekstində risk qiymətləndirmə modullarının daxil edilməsi;
- İqlim adaptasiyası üzrə proqramlara gender əsaslı istismar risklərinin əlavə olunması.

5. Yeni hüquqi çərçivələr və beynəlxalq əməkdaşlıq

Yeni çağırışlara hüquqi cavab vermək üçün mövcud konvensiyaların texnoloji yeniliklər və hibrid istismar modelləri ilə uyğunlaşdırılması vacibdir.

- Avropa İttifaqı 2025 Anti-Trafficking Paketi rəqəmsal vasitələrlə həyata keçirilən istismarın ayrıca kateqoriya kimi tanınmasını nəzərdə tutur;
- Azərbaycan üçün tövsiyə: Mülki və Cinayət Məcəlləsində insan alverinin rəqəmsal formalarına dair ayrıca müddəaların əlavə olunması və Kibercinayətlər haqqında Konvensiyanın (Budapeşt Konvensiyası) tam implementasiyası.

²³⁹ IOM & UNEP (2024). *Climate Displacement and Human Exploitation Risks: A Policy Brief*.

ÜMUMİ YEKUN VƏ NƏTİCƏ

İnsan alveri ilə mübarizədə yeni paradigmalər və gələcəyə baxış

İnsan alveri XXI əsrin ən kompleks və davamlı insan hüquqları pozuntularından biri olaraq qlobal, regional və milli miqyasda çoxölçülü cavab tələb edən fenomenə çevrilmişdir. Bu təlim modulu və onu müşayiət edən metodik vəsait, Azərbaycanda və beynəlxalq kontekstdə insan alveri ilə mübarizədə mövcud olan konseptual boşluqları, koordinasiya çətinliklərini və hüquqi-praktik yanaşmalardakı uyğunsuzluqları nəzərə alaraq hazırlanmışdır. Qadınlara, uşaqlara və digər həssas qruplara qarşı yönəlmiş insan alveri halları yalnız cinayətkarlıq deyil, həm də gender bərabərsizliyi, yoxsulluq, zorakı patriarxal sistemlər və sosial ədalətsizliklərlə əlaqələndirilən strukturlaşdırılmış problemdir.

Hazırlanan bu təlim modulları və analitik fəsillər sosial işçilərin, hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşlarının, psixoloq və tibb işçilərinin, həmçinin siyasətçilərin və qərarvericilərin istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuş elmi-praktik alətdir. Fəsillər çərçivəsində təqdim olunan psixoloji portretlər, reabilitasiya modelləri, hüquqi müdafiə mexanizmləri, xidmət şəbəkələri və qiymətləndirmə alətləri bu sahədə çalışan mütəxəssislərə sistemli yanaşmanı formalaşdırmaq imkanı verir.

1. İntersektorial və koordinasiyalı yanaşma

Əldə olunan nəticələr göstərir ki, insan alveri ilə mübarizə sahəsində effektiv cavab yalnız multidissiplinar deyil, həm də intersektorial və koordinasiyalı yanaşmalar sayəsində mümkündür. Uğurlu təcrübələrdən biri kimi, Azərbaycan kontekstində də bu modelin uyğunlaşdırılması və yerli resurslarla tətbiqi potensialına malik olduğu sübuta yetirilmişdir.

2. Siyasət və hüquqi tənzimləmə təkmilləşməsi

Təlim modulunun təhlilləri göstərir ki, insan alverinə dair qanunvericilik bazası baxımından Azərbaycan mühüm addımlar atsa da, əməkdaşlıq protokolları, məlumat mübadiləsi sistemləri, zərərçəkmişlərin yenidən viktimizasiyasının qarşısını alan hüquqi və etik prosedurlar hələ də sistemli şəkildə işlənməlidir. Siyasət tövsiyələri sırasında aşağıdakı prioritetlər önə çıxır:

- Mərkəzləşdirilmiş məlumat bazası və erkən xəbərdarlıq sisteminin yaradılması;

- Sığınacaq və reabilitasiya xidmətlərinin regional səviyyədə saxələndirilməsi;

- Yerli icra hakimiyyəti və hüquq-mühafizə strukturlarının məsuliyyət bölgüsünün hüquqi aktlarla tənzimlənməsi;

• Qadınlara qarşı yönəlmiş insan alveri hallarında gender əsaslı yanaşmanın hüquq sisteminə inteqrasiyası .

3. Təlim və inkişaf quruculuğu: Davamlılıq perspektivi

Təlim modulları çərçivəsində qeyd olunan simulyasiyalar, case-study nümunələri və rol oyunları bu sahədə çalışan mütəxəssislər üçün praktik bacarıqların artırılmasında mühüm yer tutur. Qurbanın psixoloji tanınması, ilkin müsahibə üsulları, emosional reaksiya analizi və təhlükəsiz müşahidə texnikaları kimi alətlər, xüsusilə sığınacaqlarda və ilkin müdaxilə səviyyəsində çalışanlar üçün prioritet bacarıqlardır.

4. Rəqəmsal texnologiyalar və yeni çağırışlar

Son illərdə insan alveri rəqəmsal müstəviyə keçmiş, deepfake texnologiyaları, rəqəmsal aldatma, sosial media üzərindən verbovka və digər formalar aktual riskə çevrilmişdir. Bu kontekstdə rəqəmsal mühitdə monitorinq bacarıqları, cyber-sosial iş modellərinin tətbiqi və süni intellektin istismarını tanımaq üçün alqoritmik aşkarlama vasitələrinin öyrədilməsi mütləqdir.

5. Zərərçəkmiş yanaşması və etik prinsiplər

Təlim vəsaiti boyu vurğulanan əsas prinsiplərdən biri də “zərərçəkmişin hüquqlarını mərkəzə alan müdaxilə modelləri” olub. Bu model çərçivəsində informasiya razılığı, təhlükəsizlik planlaşdırması, emosional sabitlik və travma sonrası dəstək sistemlərinin təşkili əsas komponentlərdəndir .

Nəticə və yekun çağırış

Bu təlim vəsaiti və fəsilə silsiləsi insan alverinə qarşı mübarizədə praktik, etik və akademik əsaslara söykənən vahid yanaşma formalaşdırmaq məqsədi güdür. İnsan alveri ilə mübarizə, təkcə qanunların tətbiqi ilə deyil, mədəniyyətin, təhsil sisteminin, gender münasibətlərinin və sosial siyasətin transformasiyası ilə mümkün olacaqdır.

Bu baxımdan, gələcəkdə aşağıdakı istiqamətlərdə fəaliyyətin genişləndirilməsi tövsiyə olunur:

1. Sahə araşdırmalarının artırılması və real qurban profillərinə əsaslanan strategiyaların yaradılması;

2. Məktəblərdə və icmalarda maarifləndirici proqramların genişləndirilməsi;

3. Rəqəmsal təhlükələrə qarşı müdafiə sistemlərinin qurulması və hüquqi çərçivənin rəqəmsal mühitə uyğunlaşdırılması;

4. İnstitusional yaddaşın formalaşdırılması üçün təlim materiallarının milli baza halında toplanması və aktual saxlanması;

5. Qadın hüquqları və gender əsaslı zorakılıq kontekstində insan

alveri ilə mübarizənin daha kəsişməli yanaşmalarla təhlili.

FƏSİL X ÜÇÜN TƏLİM MODULU

“İnsan alveri ilə mübarizədə tövsiyələr və gələcək istiqamətlər” mövzusunda keçiriləcək təlimin məqsədi və gündəliyi təqdim olunur.

Bu təlimin məqsədi insan alveri ilə mübarizədə iştirak edən dövlət qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları, hüquq-mühafizə orqanları və sosial xidmət təminatçılarının birgə fəaliyyətini gücləndirmək, siyasət tövsiyələri formalaşdırmaq və sistemli koordinasiya imkanlarını artırmaqdır. Təlim aşağıdakı konkret hədəfləri güdür:

- Mövcud koordinasiya mexanizmlərinin güclü və zəif tərəflərinin təhlili;
- İştirakçıların siyasət tövsiyələri hazırlamaq bacarığının artırılması;
- Yeni çağırışlara qarşı çevik və insan mərkəzli cavab modellərinin işlənməsi;
- Sistemli əməkdaşlıq və regional resursların xəritələndirilməsi;
- Təlim iştirakçılarının hazırladığı tövsiyələrin ümumiləşdirilməsi və praktikaya keçidi.

Təlim gündəliyi (1 günlük - 6 saatlıq proqram)

Saat	Sessiyanın adı	Təsviri
10:00 – 10:30	Açılış və məqsədin təqdimatı	Təlimin məqsədi və gündəliyin izahı, iştirakçıların tanıtılması.
10:30 – 11:30	Siyasət tövsiyələri və beynəlxalq nümunələr	Strateji tövsiyələrin hazırlanma prinsipləri və qabaqcıl ölkələrin təcrübəsi.
11:30 – 11:45	Fasilə	Qısa çay fasiləsi
11:45 – 13:00	Sistemli koordinasiya: Modellər və alətlər	Koordinasiya mexanizmləri, xidmət xəritəsi və rol bölgüsü – interaktiv təqdimat və qrup işi.
13:00 – 14:00	Nahar fasiləsi	-
14:00 – 15:30	Yeni çağırışlara cavab: Simulyasiya və senari analizi	Müasir risklərə cavab modeli – AI, onlayn istismar, mobil ticarət, migrasiya çağırışları.
15:30 – 16:30	İştirakçıların tövsiyələrinin təqdimatı və debat	Qrup tövsiyələrinin təqdimatı, dəyirmi masa və müzakirə

Təlimin modulda əhəmiyyəti: Sistemli koordinasiya və yeni çağırışlara cavab

1. Fəslin əsas mahiyyəti

Bu son fəsil, insan alveri ilə mübarizə sahəsində sistemli yanaşmanın – yəni koordinasiya, resursların bölüşdürülməsi, institusional əməkdaşlıq və cavab mexanizmlərinin gücləndirilməsi – necə işləməli olduğunu izah edir. Bu, təkcə nəzəri bir çərçivə təqdim etmir, həm də praktik alətlər və mexanizmlərlə sistemin transformasiyasını hədəfləyir.

Əsas mövzular:

- Koordinasiya xəritələrinin qurulması
- Xidmətlərin sinxronlaşdırılması (psixoloji, hüquqi, tibbi və s.)
- Yeni çağırışlara (rəqəmsal insan alveri, texnoloji risklər, süni intellekt vasitəsilə istismar) adaptiv cavab

- Monitoring və hesabatlılıq sistemlərinin qurulması

2. Təlim modulunda əhəmiyyəti

Bu fəsil təlim modulunun praktiki nəticəyə yönəlmiş və strateji transformasiyanı təşviq edən son nöqtəsidir. Əgər əvvəlki fəsillər insan alverinin formaları, qurbanlarla iş, aşkarlanma, hüquqi çərçivə və psixoloji müdaxilə üzərində qurulmuşdursa, bu fəsil həmin biliklərin integrativ və operativ sistemə çevrilməsi üçün əsas verir.

Niyə əhəmiyyətlidir:

- Multisektor yanaşmanı təşviq edir: Sosial işçilər, hüquq mühafizə orqanları, qeyri-hökumət sektorları və yerli icmaların koordinasiyalı işini zəruri edir.

• Qarşılıqlı hesabatlılıq modeli formalaşdırır: Tərəfdaşların bir-birindən gözləntiləri və cavabdehlikləri aydın şəkildə müəyyənləşdirilir.

• Təhlükəyə çevrilən yeni tendensiyalara cavab verir: Məsələn, rəqəmsal istismar, deepfake texnologiyaları, sosial şəbəkələrdəki “kiber yırtıcılar”.

• Davamlılıq və təsirin artırılması üçün nəticə və təsir əsaslı planlaşdırma modelini təqdim edir.

3. Təlim üçün strateji nəticə

Bu fəsil və ona uyğun təlim sessiyası təlim iştirakçılarını yalnız qurbanları anlamağa deyil, həm də sistem qurmağa hazırlayır. Yəni, bu artıq bir xilas və reaksiya mərhələsindən qoruma və qarşısının alınması strategiyasına keçiddir.

İştirakçılar aşağıdakı bacarıqları qazanır:

- Koordinasiya xəritəsi qurmaq və onu real aktorlarla doldurmaq
- Resurs planı tərtib etmək və boşluqları aşkar etmək

- Qlobal və yerli tendensiyalara uyğun risklərin proqnozlaşdırılması
- Təlim nəticələrini öz təşkilatlarında və sahələrində tətbiq etmək

Bu fəsil və təlim, insan alverinə qarşı mübarizədə "reaktiv" yanaşmadan "proaktiv" və "strukturlaşdırılmış" müdaxilə səviyyəsinə keçidi təmin edir. Burada qazanılan bilik və bacarıqlar, iştirakçılara həm lokal, həm də milli səviyyədə dəyişiklik yaratmaq üçün strateji imkanlar verir. Bu səbəbdən, təlimin son hissəsi yalnız yekun deyil – gələcək fəaliyyətlərin başlanğıc nöqtəsidir.

ƏLAVƏLƏR

Check-list forması (təlim iştirakçılarının fəaliyyətlərinin xronoloji qeydiyyatı forması). “İnsan alverinin aşkarlanması və koordinasiya müdaxilə” təliminə dair **check-list forması** təqdim olunur. Bu forma həm təlimçi, həm də iştirakçılar üçün nəzərdə tutulur və təlimin effektiv icrasını, iştirakçıların fəallığını və nəzərdə tutulan nəticələrin əldə olunmasını qiymətləndirməyə kömək edir.

1. Təlimə hazırlıq mərhələsi

Tapşırıq	Bəli	Qismən	Xeyr	Qeydlər
Təlim məkanı texniki baxımdan hazırdır (projektor, flipchart, oturacaq sayı)	☐	☐	☐	
İştirakçılar əvvəlcədən məlumatlandırılıb və gündəlik paylanıb	☐	☐	☐	
Təlim materialları (handout, qeyd vərəqləri, simulyasiya blankları) hazırlanıb	☐	☐	☐	
Təlimçinin giriş və tanışlıq alətləri (buzqıran, kartlar) hazırdır	☐	☐	☐	

2. Təlimin icrası

Tapşırıq	Bəli	Qismən	Xeyr	Qeydlər
Təlimin məqsədi və gözləntilər aydın təqdim olundu	☐	☐	☐	
Qrup işi, rol oyunu və simulyasiyalar yerində istifadə olundu	☐	☐	☐	
Şəbəkə xəritəsi və	☐	☐	☐	

resurs xəritəsi üzrə praktik tapşırıq aparıldı				
İştirakçılar arasında əməkdaşlıq ruhu müşahidə edildi	☐	☐	☐	
Gender əsaslı və yaş həssas yanaşma nəzərə alındı	☐	☐	☐	
Müzakirələr zamanı qurban mərkəzli yanaşma qorundu	☐	☐	☐	

3. Təlimin qiymətləndirilməsi və yekun

Tapşırıq	Bəli	Qismən	Xeyr	Qeydlər
Qiymətləndirmə anketləri paylanıb və toplanıb	☐	☐	☐	
İştirakçılar öz təkliflərini və nəticələrini təqdim etdi	☐	☐	☐	
Debat və ya dəyirmi masa effektiv təşkil olundu	☐	☐	☐	
Sertifikatlandırma mərasimi təşkil olundu	☐	☐	☐	

İnsan alveri qurbanı ilə sosial iş zamanı istifadə edilə biləcək "Fərdi Sosial Plan" nümunəsi təqdim olunur.

Fərdi Sosial plan forması (Nümunə) **Qurbanın məlumatları**

Bölmə	Məlumat
Ad, Soyad	
Yaş	
Cinsiyyət	☐ Qadın ☐ Kişi ☐ Digər

Vətəndaşlıq	
Əlaqə nömrəsi	
Yerləşdiyi ünvan / sığınacaq	
Sosial status	☐ İşsiz ☐ Təhsil alır ☐ İşləyir ☐ Ailə başçısı ☐ Digər: _____

I. Problemlərin Qiymətləndirilməsi

Sahə	Problemin Təsviri	Müşahidələr / Qeydlər
Hüquqi məsələlər		
Psixoloji vəziyyət		
Sağlamlıq (bədən və ruh)		
Təhsil səviyyəsi		
Peşə və bacarıqlar		
Ailə münasibətləri		
Yaşayış və təhlükəsizlik		
Maliyyə vəziyyəti		
Risk faktorları (məs: təhlükə, təqib, təkrar istismar)		

II. Qısa və uzunmüddətli məqsədlər

İstiqamətlər	Məqsəd	Müddət (Qısa/Uzun)
Təhlükəsizlik və qorunma	Məsələn: Təhlükəsiz yaşayış yeri təmin edilsin	Qısa
Psixoloji dəstək	Travma sonrası dəstək alınsın	Orta
Hüquqi yardım	Statusun müəyyənləşdirilməsi və hüquqi məsləhət	Qısa
Təhsil / Peşə	Məsələn: Kompüter kursuna yazılsın	Uzun
Sosial reintegrasiya	Sosial şəbəkəyə daxil olması üçün dəstək	Uzun

III. Dəstək tədbirləri və məsuliyyət

Tapşırıq	Cavabdeh şəxs/qurum	Müddət	Qeyd
Psixoloji qiymətləndirmə və terapiya	Sığınacaq psixoloqu	2 həftə ərzində	
Hüquqi sənədləşmə (ID bərpası, vəkilə yönləndirmə)	Hüquqşünas	10 gün	
Peşə təliminə yönləndirmə	Sosial işçi + əmək mərkəzi	1 ay	
Tibbi müayinələr və müalicə	Ailə həkimi və ya TƏBİB	1 həftə	
Yenidən inteqrasiya dəstəyi	Sosial işçi	Davamlı	

IV. İzləmə və dəyərləndirmə

Tarix	Görülən işlər	Nəticə	Yeni ehtiyaclar
_____	_____	_____	_____

V. Qurbanın razılığı və iştirakı

Plan mənimlə razılaşdırılıb və iştirak etməyə razıyam.:

İmza: _____

Tarix: _____

Sosial işçi tərəfindən hazırlanıb.

Ad, Soyad: _____

İmza: _____

Bu fərdi plan formatı travma məlumatlı yanaşma, etibarlı əlaqə qurulması və mərhələli bərpa prosesinin əsas prinsiplərini əks etdirir. İstəyə əsasən rəqəmsallaşdırılmış versiyası da hazırlanaraq sığınacaq sisteminə inteqrasiya edilə bilər.

TƏHLÜKƏSİZLİK PLANI

İnsan alveri qurbanları ilə işləyən mütəxəssislər – sosial işçilər, hüquqşünaslar və psixoloqlar üçün uyğunlaşdırılmış Təhlükəsizlik planı nümunəsi təqdim olunur. Bu plan fərdi riskləri, potensial təhlükələri və

cavab mexanizmlərini sistemli şəkildə sənədləşdirmək üçün istifadə olunur.

(İnsan alveri qurbanı üçün fərdi təhlükəsizlik və cavab mexanizmləri planı)

Bölmə	Məlumat
1. Şəxsi Məlumatlar	
Adı, Soyadı:	
Doğum tarixi:	
Qəbul tarixi:	
Əlaqə nömrəsi (əgər varsa):	
Ailə üzvlərinin vəziyyəti:	
2. Riskin qiymətləndirilməsi	
Qurbanın həyatına və təhlükəsizliyinə təhdid yaradan faktorlar hansılardır? (işarələyin):	☐ Alverçi ilə təmas riski ☐ Fiziki təqib ☐ Onlayn təhdidlər ☐ Ailə təzyiqi ☐ Mənzil təhlükəsizliyi ☐ Digər:
Qurbanın özünü təhlükəsizlik baxımından ən çox narahat etdiyi məqam:	
Təhlükə səviyyəsi (təhlil əsasında):	☐ Aşağı ☐ Orta ☐ Yüksək
3. Fiziki Təhlükəsizlik Planı	
Təhlükə zamanı əlaqə saxlayacağı etibarlı şəxs(lər):	Ad, telefon nömrəsi:
Etibarlı sığınacaq və ya gizlənmə biləcəyi yer:	
Qurbanın mobil cihazı təhlükədədirsə, alternativ rabitə vasitəsi:	
Mühafizə və ya müşayiət ehtiyacı varmı?	☐ Bəli ☐ Xeyr – Əgər bəli, təfərrüat:
Gündəlik marşrut üzrə riskli zonalar (əgər varsa):	
4. Rəqəmsal Təhlükəsizlik	
Qurban onlayn izlənmə və təqib riskinə məruz qalır mı?	☐ Bəli ☐ Xeyr
Sosial media hesabları şifrələri dəyişdirilib mi?	☐ Bəli ☐ Xeyr

Təhlükə halında istifadə üçün yeni elektron poçt/telefon nömrəsi yaradılıb?	☐ Bəli ☐ Xeyr
Məlumat məxfiliyi təmin edilibmi?	☐ Bəli ☐ Xeyr – Təhlil: _____
5. Emosional və Psixoloji Təhlükəsizlik	
Dəstək şəbəkəsi varmı (ailə, dost, psixoloq)?	
Qorxu və panik halında tətbiq ediləcək özünümüdafiə strategiyaları:	
Travma sonrası reaksiya planı (psixoloji yardım, konsultasiya):	
6. Hüquqi Müdafiə və Müraciət Yolları	
Təhlükə halında müraciət ediləcək orqan(lar):	112, 102 və yerli hüquq-mühafizə
Hüquqi nümayəndə təyin edilibmi?	☐ Bəli ☐ Xeyr – Əlaqə:
Məhkəmə və ya polisdən mühafizə orderi alınıbmi?	☐ Bəli ☐ Xeyr – Prosesdədirmi?
7. Təcili Təhlükə Halında Fəaliyyət Planı	
Qurban haraya, kimə müraciət etməlidir?	Ad, ünvan, əlaqə: _____
"SOS" planı varmı (kodlu mesaj, gizli siqnal)?	☐ Bəli ☐ Xeyr – Əlavə: _____
Təhlükə vəziyyətində tərk ediləcək ilkin məkan:	
Uşaq varsa, onun təhlükəsizlik tədbirləri:	
8. Təhlükəsizlik Planı İcmalı və Yenilənməsi	
Planın ilk tərtib tarixi:	
Son yenilənmə tarixi:	
Planı kim tərtib edib? (ad və	

təşkilat):	
Qurbanın imzası:	
Sosial işçinin imzası:	

Qeyd: Bu forma *travma-məlumatlı yanaşma, etibarlılıq, şəffaflıq və qurbanın iştirakı* prinsipləri əsasında hazırlanmalıdır. Formanın doldurulması zamanı şəxsə təhlükəsizlik, rahatlıq və məxfilik şəraiti təmin olunmalıdır.

Etimadlı müsahibə təlimatı

(Zərərçəkmişlərlə empatik və təhlükəsiz ünsiyyət üçün bələdçi)

Təlimatın məqsədi:

Zərərçəkmiş şəxslərlə (xüsusilə qadınlar və uşaqlarla) müsahibə zamanı etimad qurmaq, onların hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq, təkrar travmatizasiyanın qarşısını almaq və təhlükəsiz, etik ünsiyyət mühiti yaratmaqdır.

Müsahibəyə hazırlıq mərhələsi

Addım	Təsviri
1.1. Məkan seçimi	Səssiz, rahat, neytral və zərərçəkmişin təhlükəsizliyini təmin edən məkan seçilməlidir.
1.2. Giriş hazırlığı	Zərərçəkmişə müsahibənin məqsədi izah olunur. Onun istənilən vaxt müsahibəni dayandırmaq hüququ vurğulanır.
1.3. Razılıq	Yazılı və ya şifahi razılıq alınmalıdır. Bu, məlumat paylaşımı və qeydiyyat üçün də keçərlidir.

Etimadlı ünsiyyət prinsipləri

Prinsip	Təsviri
Empatiya	Emosional reaksiya göstərmək, qurbanın hissələrini anlamağa çalışmaq vacibdir.
Hökm verməmək	Qurbanın davranış və seçimləri ilə bağlı heç bir formada mühakimə edilməməlidir.
Sadə və aydın dil	Terminlərdən uzaq durmaq, mümkün qədər sadə, qısa cümlələrdən istifadə etmək tövsiyə olunur.
Aktiv dinləmə	Göz təması, baş yelləmə və qısa təsdiqedici sözlər (məs., “başa düşürəm”, “bəli”) istifadə edilməlidir.
Səbr və vaxt vermək	Qurban danışmaq istəmədiyi hallarda onu məcbur etmək olmaz. Vaxt tanıyın.

Travma həssaslığı və etik davranış

Tələb	İcra forması
Yenidən travmatizasiya riskinin qarşısı	Təfərrüatlı suallardan uzaq durun. Travmatik epizodların qısa və ehtiyatlı şəkildə sorğulanması.
Gizlilik və anonimlik	Müsahibə zamanı verilən məlumatların üçüncü şəxslərlə paylaşılmayacağına əminlik yaradılmalıdır.
Uşaqlarla işləyərkən	Hüquqi nümayəndənin iştirakı, yaşa uyğun dil, oyunsal yanaşma tətbiq edilməlidir.

Müsahibə strukturu (Nümunə)

Bölmə	Nümunə suallar
Tanışlıq və razılıq	“Mənimlə bu gün danışmağa razısınız mı?”
Əsas məlumatlar	“Sizə bu vəziyyətdə kim kömək edə bilər?”, “İndi özünüzü necə hiss edirsiniz?”
Hadisəyə dair ehtiyatlı sorğu	“Nə baş verdiyini mənimlə paylaşmaq istəyirsinizsə, sizi dinləməyə hazırım.”
Dəstək və yönləndirmə	“Sizə hüquqi və psixoloji dəstək göstərə bilərik, bu barədə razısınız mı?”

Müsahibə sonrası addımlar

Addım	Əhəmiyyəti
Qeydlərin aparılması	Yalnız zərərçəkmişin razılığı ilə minimal və zəruri qeydlər alınmalıdır.
Mənbələrə yönləndirmə	Qurbanın ehtiyaclarına uyğun olaraq sosial, psixoloji və hüquqi dəstək xidmətlərinə yönləndirmək.
Təhlükəsizlik planının ilkin təşkili	Əgər risk mövcuddursa, təhlükəsizlik planı və müdafiə tədbirləri təklif edilməlidir.

QANUNVERİCİLİK ƏLAVƏLƏRİ:

Azərbaycan Respublikası üzrə

Qanun və Sənəd	Qısa Təsviri
İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında AR Qanunu (2005)	İnsan alveri ilə mübarizənin hüquqi əsaslarını, qurbanların müdafiəsini və qarşısının alınması tədbirlərini müəyyən edir.
Cinayət Məcəlləsi	144.1 – İnsan alveri, 144.2 – Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin insan alveri, 171 – Əxlaqsızlığa cəlb etmə maddələri.
İnzibati Xətalar Məcəlləsi	İnsan alveri ilə əlaqəli hallarda prosedurlar və cərimələr.
Ailə Məcəlləsi	Yetkinlik yaşına çatmamış şəxslərlə nikaha girmə, valideyn məsuliyyəti məsələləri.
Uşaq Hüquqları haqqında AR Qanunu	Uşaqların müdafiəsi və istismardan qorunması.
AR Prezidentinin 2004 və 2020-ci il tarixli sərəncamları	İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planları.
AR Nazirlər Kabinetinin qərarları	Qurban statusunun verilməsi, müvəqqəti sığınacaq təminat və reabilitasiya tədbirləri.

Beynəlxalq Hüquq

Sənəd	Qısa Təsviri
BMT-nin Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlığa qarşı Konvensiyası və ona əlavə Palermon Protokolu (2000)	İnsan alveri anlayışını, qarşısının alınması və cəzalandırma tədbirlərini beynəlxalq səviyyədə müəyyən edir.
BMT Uşaq Hüquqları Konvensiyası (CRC)	Uşaqların insan alveri, istismar və zorakılıqdan qorunması üzrə öhdəlikləri ehtiva edir.
Avropa Şurasının İnsan Alverinə qarşı Mübarizə Konvensiyası (2005)	Qurbanların müdafiəsi və hüquqlarının bərpası üzrə güclü mexanizmlər yaradır.
CEDAW – Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında Konvensiya	Qadınların insan alverindən qorunması və gücləndirilməsi hüququnu tanıyır.
ILO Konvensiyaları	Xüsusilə 182 saylı “Uşaq əməyinin ən pis formaları” ilə bağlı konvensiya.

Milli protokollar və alt-sənədlər

Sənəd	Qısa Təsviri
Standart Əməliyyat Prosedurları (SOP)	İnsan alveri qurbanlarının aşkarlanması, yönləndirilməsi və müdafiəsi üzrə standart yanaşma.
Koordinasiya Protokolları	Daxili İşlər Nazirliyi, Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, QHT-lər və beynəlxalq təşkilatlar arasında əməkdaşlıq qaydaları.
Təhlükəsizlik və riskin qiymətləndirilməsi formaları	Qurbanın təhlükəsizlik səviyyəsinin müəyyən edilməsi və reaksiya planları.

Təlim modulunun əhəmiyyəti:

Bu qanunvericilik əlavələri:

- Təlim iştirakçılarında insan alverinin hüquqi tərifi və məsuliyyətini aydın izah edir;
- Qurbanların hüquqları və dövlətin öhdəlikləri barədə məlumat verir;
- Sosial işçilər, hüquq-mühafizə və QHT nümayəndələri üçün operativ hüquqi çərçivə təqdim edir;
- Transsərhəd əməkdaşlıq və beynəlxalq hüquqi normaların inteqrasiyasını gücləndirir.

YEKUN SÖZ

"İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Təlim Modulu" Azərbaycanca bu sahə üzrə ilk sistemli, elmi əsaslandırılmış və praktiki yönümlü tədris sənədidir. Bu modul, insan alverinə dair beynəlxalq öhdəlikləri yerli sosial və hüquqi kontekstə uyğunlaşdıraraq, müvafiq dövlət qurumları, hüquq-mühafizə orqanları, qeyri-hökumət təşkilatları və sosial xidmət sahəsində çalışan mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Modulun hazırlanması bir neçə zəruri və strateji ehtiyacdən irəli gəlir:

1. Beynəlxalq öhdəliklərin icrası

Azərbaycan Respublikası insan alverinə qarşı mübarizə üzrə bir sıra beynəlxalq sənədlərə qoşulmuşdur, o cümlədən:

- BMT-nin Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlıqla Mübarizə Konvensiyası və Palermo Protokolları (xüsusilə "İnsan alverinin, xüsusilə qadın və uşaqların alverinin qarşısının alınması, ona qarşı mübarizə və cəzalandırılması haqqında Protokol"),

- Avropa Şurasının İnsan Alverinə qarşı Konvensiyası (2005),
- Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (SDG) – xüsusilə 5.2, 8.7 və 16.2-ci hədəflər.

Bu sənədlər Azərbaycanın qurban mərkəzli yanaşmanı, insan hüquqlarının qorunmasını və koordinasiyalı mübarizə sistemini qurma öhdəliyini doğurur. Modul bu öhdəlikləri təlimə çevirməklə onların icrasını praktiki müstəviyə gətirir.

2. Koordinasiya və vahid yanaşma zərurəti

İnsan alveri ilə mübarizə çoxsektorlu və multidissiplinar yanaşma tələb edir. Hazırkı modul hüquq, sosial iş, psixologiya, uşaq müdafiəsi və səhiyyə kimi müxtəlif sahələrdən olan peşəkarları ortaq anlayış və yanaşmalarla təchiz edir. Beləliklə, qurumlararası əlaqə gücləndirilir, cavab mexanizmlərində ziddiyyətlər və boşluqlar azalır.

3. Milli təcrübənin sistemləşdirilməsi və standartlaşdırma ehtiyacı

Azərbaycan insan alveri ilə mübarizədə müəyyən təcrübəyə malik olsa da, təlimlərin strukturlaşdırılması, materialların vahid formada təqdim olunması və praktiki alətlərin inkişafı üzrə vahid sənəd mövcud deyildi. Bu modul:

- Vəziyyəti təhlil edən nəzəri hissələr,
- Praktiki alətlər (check-list, təhlükəsizlik planı, fərdi sosial planlar),

• Simulyasiya, qrup işi və qiymətləndirmə vasitələri ilə təchiz olunmuşdur.

Bu, insan alverinə qarşı mübarizəni praktiki bacarıqlara əsaslanan və ölkə miqyasında tətbiq edilə bilən bir çərçivəyə salır.

4. Qurban mərkəzli və travma məlumatlı yanaşmanın təşviqi

Modul, beynəlxalq standartlara uyğun olaraq, travma məlumatlı yanaşma, etimadlı müsahibə metodları, təhlükəsizlik planlaşdırması və bərpa yönümlü sosial planlaşdırma kimi müasir və etik prinsipləri təlimin əsasına çevirir. Bu isə həm mütəxəssislərin peşəkarlığını artırır, həm də qurbanlara göstərilən xidmətlərin keyfiyyətini yüksəldir.

5. Sosial reabilitasiya və reintegrasiya üzrə təlim boşluğunun aradan qaldırılması

Modulda post-aşkarlama mərhələsi, yəni qurbanların reabilitasiyası və cəmiyyətə reintegrasiyası xüsusi vurğulanır. Bu sahədə çalışan psixoloq, sosial işçi və hüquqşünaslar üçün mərhələli bələdçilər, plan nümunələri və SOP-lar təqdim edilir ki, bu da xidmətin dayanıqlılığını və insan hüquqları əsasında qurulmasını təmin edir.

6. Region ölkələri üçün nümunə ola biləcək yerli təcrübə

Bu modul yalnız milli səviyyədə deyil, eyni zamanda Qafqaz və MDB məkanında insan alveri ilə mübarizə sahəsində lokal təcrübəyə əsaslanan ilk nümunəvi material olmaq potensialına malikdir. Azərbaycan kontekstində hazırlanmış bu sənəd digər ölkələrdə də adaptasiya edilə biləcək təlim bazası və metodoloji yanaşma təqdim edir.

Nəticə olaraq:

“İnsan Alverinə qarşı Milli Təlim Modulu” ölkədə insan alveri ilə mübarizədə vahid konseptual baza, praktiki alətlər toplusu və etik əsaslara söykənən standartlaşdırılmış təlim paketi təqdim edir.

Müəllif: Mehriban Heydərelı qızı Zeynalova – Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru.

“Təmiz Dünya” Qadınlara Yardım İctiami Birliyinin sədri.

İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə QHT Koalsiyasının sədri:

QEYDLƏR

Nəşriyyatın Baş direktoru:
Səməd Eyvazov

Texniki redaktor:
Mail Xəlilov

Kağız formatı: 60x84₁ /¹⁶

Tiraj: 300 ədəd

Həcmi: 15 çap vərəqi

“OPTİMİST” MMC-də hazır diopozitivlərdən çap olunub